

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

8

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8
СЕРПЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Є. М. Жуков (*Москва*) — В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії 3
М. В. Нечкіна (*Москва*) — В. І. Ленін як історик революційного руху Росії 10
М. І. Семиряга (*Харків*) — Посилення воєнно-політичної кризи в Німеччині в останні місяці другої світової війни 21
Ю. Ю. Фомін — Українська громадськість і повстання в Герцоговині та Боснії в 1875—1876 рр. 34

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

- В. В. Косолапов — Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу 44
А. Ф. Кирилюнов — Про природу історичного факту 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. В. Коваль — Роль соціалістичної культури в ідейній мобілізації трудящих України в початковий період Великої Вітчизняної війни 59
П. С. Свитко (*Чернівці*), С. І. Комарницький (*Чернівці*) — Боротьба проти фашистських окупантів на Буковині в 1941—1944 рр. 66
Ю. В. Бабко — З історії партійного будівництва на Україні в 1935—1936 рр. 73
М. Т. Сидорчук (*Львів*) — До питання про кількість більшовицьких організацій і груп на Україні в період першої світової війни (липень 1914 р.—лютий 1917 р.) 82

ФІГОВОРЕННЯ

До питання про створення історичного атласа України

- І. Г. Шовкопляс — Цінна пропозиція 95
Д. Ф. Вірник — Глибоко відобразити в атласі соціально-економічну історію 96
В. І. Наулко — Про карти населення 97

ЗАМІТКИ

- В. Ф. Панібудьласка — Участь трудящих братніх республік СРСР у будівництві Київської ГЕС 99
М. В. Арсент'єв (*Ужгород*) — Боротьба робітників Радянської Буковини за піднесення промисловості (1946—1964 рр.) 103
А. І. Черній (*м. Здолбунів Ровенської обл.*) — Організація державного контролю в болгарській промисловості в перші роки соціалістичної революції (вересень 1944 р.—грудень 1947 р.) 105
Л. Л. Горішня — Колгоспне селянство України в період завершення будівництва соціалізму (1938—1941 рр.) 109
П. У. Мельничук (*Ровно*) — З історії боротьби трудящих Волині проти польських інтервентів і внутрішньої контрреволюції (друга половина 1919 р.—початок 1920 р.) 113
І. К. Рибалка (*Харків*) — До питання радянського будівництва на Україні в 1919 р. 117
О. П. П'янков (*Мінськ*) — Соціальний лад антів 119

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. І. Векслер (*Одеса*) — Розвиток в учнів інтересу до вивчення історії . . . 122
 Ю. В. Сазонов (*Алушта*) — Зв'язок навчання і виховання на уроках нової історії . . . 123

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- І. О. Хіоні (*Одеса*) — До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769—1817 рр.) . . . 126

НАШ КАЛЕНДАР

- М. В. Арамбалік (*Донецьк*), Ф. Р. Зимоглядів (*Донецьк*) — Тридцять років з початку стахановського руху . . . 129
 С. Я. Случевська — Герой революційного підпілля (до 70-річчя з дня народження П. Ф. Слинька) . . . 131
 Н. А. Одинцова — 70 років з дня народження О. В. Одинцова . . . 133
 В. В. Грабовецький (*Львів*) — Олекса Довбуш — борець проти гноблення селянських мас західноукраїнських земель . . . 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- І. П. Кожукало, П. Г. Снітко — В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.) . . . 137
 В. А. Жебокрицький, А. К. Мартиненко — В. С. Коваль. Они хотели украсть у нас победу . . . 139
 В. В. Мрига, Є. І. Недріт — Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. У навчанні та праці . . . 141
 О. М. Апанович — Н. А. Мохів. Молдавія епохи феодалізму . . . 142
 О. І. Лугова — А. Я. Поріцький. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму . . . 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Л. Г. Москвич — Всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука» . . . 146
 І. Л. Бутич — Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін . . . 149
 М. І. Москаленко — Обговорення роботи партійних архівів . . . 151
 С. К. Мельник (*Одеса*), П. А. Некрасов (*Одеса*) — Наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету . . . 152
 М. Б. — Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» . . . 153
Уляна Іванівна Рядніна . . . 154

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- Д. Д. Лаппо (*Воронеж*) — Вдивляючись у фотографію . . . 156

ДОДАТОК

- «Львівський літопис», «Острозький літописець» (коментарі) . . . 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31

Украинский исторический журнал, № 8
 (На украинском языке)

Технічний редактор О. П. Яхніс.

Коректор Л. Л. Данилова

БФ 05354. Зам. К-185. Тираж 2759. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркуші 10,0. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,57. Підписано до друку 18.VIII. 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Акад. Є. М. ЖУКОВ

В. І. ЛЕНІН І ПОНЯТТЯ «ЕПОХИ» В СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

Як відомо, теоретичною основою марксистської періодизації історії є вчення про прогресивну зміну соціально-економічних формацій.

Маркс і Ленін дали розгорнуте наукове визначення суті соціально-економічних формацій. В цьому питанні є необхідна ясність.

Увагу істориків і соціологів цілком закономірно привертають конкретні проблеми, зв'язані з аналізом різних форм і особливостей переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, проблеми боротьби і тимчасового співіснування різних формацій і, нарешті, дуже актуальна проблема про можливість уникнути за певних умов суворой послідовності переходу від однієї формації до іншої, перейти до більш високої стадії суспільного розвитку, обминаючи попередню.

Нам уявляється, що коли вважати вчення про соціально-економічні формації алгебраїчним виразом об'єктивного історичного процесу, то обов'язком істориків є розв'язання ряду арифметичних задач, застосувавши загальні формули для конкретизації і необхідного уточнення наукової періодизації історії.

Саме в цьому зв'язку я хотів би торкнутися поняття «історична епоха». До цієї категорії ми постійно вдаємось в лекціях, статтях, дослідженнях. Як відомо, наукове визначення сучасної епохи, що його дано в Програмі КПРС, стало предметом гострих політичних дискусій у певних колах.

У наших навчальних посібниках і узагальнюючих працях з історії — всюди, де тільки виникає потреба установлювати періодизацію історичного процесу, — ми вдаємось до слова «епоха».

Природно, виникає питання, чи існує об'єктивний науковий критерій для вживання цього поняття.

Для розв'язання даного питання — як і інших найважливіших методологічних питань — необхідно звернутися до Леніна. Треба відзначити, що Ленін сам неодноразово звертався до поняття «епоха» і навіть ставив в основу проблему епохи при розв'язанні найскладніших теоретичних і політичних завдань.

Я думаю, немає ніякої потреби наводити всі цитати з різних творів Леніна, де згадується в тому або іншому контексті слово «епоха». Справа, звичайно, не в цитатах (тим більше, що і у Леніна слово «епоха» не завжди має певне термінологічне значення).

Нам важливо встановити саме ті випадки, коли Ленін вкладав у поняття «епоха», або точніше — «історична епоха» цілком певний, суворо науковий зміст.

Наведемо приклади.

В 1915 р. у статті «Російські Зюдекуми» В. І. Ленін гостро критикував Плеханова за зайняту ним оборонську позицію щодо світової

імперіалістичної війни. Брошуру Плеханова «Про війну» Ленін характеризував як заміну діалектики софістикою. Ленін писав: «Софістично змішується епоха імперіалізму (тобто епоха, коли за загальним визнанням марксистів дозріли вже об'єктивні умови краху капіталізму і коли є в наявності маси соціалістичного пролетаріату) з епохою буржуазно-демократичних національних рухів; епоха назрілого вже зруйнування буржуазних вітчизн інтернаціональною революцією пролетаріату з епохою їх зародження і згуртування»¹.

Цілком очевидно, що Ленін справедливо обвинувачує Плеханова в нерозумінні глибоких, принципового значення змін в історичному розвитку суспільства, зв'язаних з переходом від домонополістичного до монополістичного капіталізму. Те, що властиве епосі імперіалізму, відмінне від типових рис попередньої епохи. Капіталістична соціально-економічна формація і в тому й іншому випадку існує і навіть посідає панівне становище в світі. А проте необхідно розрізнити вищу й останню стадію капіталізму (коли виникли об'єктивні умови його краху) як особливу історичну епоху від епохи промислового капіталізму, коли властиві даній формації внутрішні суперечності ще не досягли такого ступеня гостроти, коли конкретно ставиться питання про її долю, про її повалення.

Ще більш рельєфно виражена лєнінська концепція «історичної епохи» в статті «Під чужим прапором». Викриваючи Потресова, Ленін пише: «Безперечно, ми живемо на рубежі двох епох, і величезної ваги історичні події, що відбуваються перед нами, можна зрозуміти лише при аналізі, насамперед, об'єктивних умов переходу від однієї епохи до другої. Мова йде про великі історичні епохи; в кожній епосі бувають і будуть окремі, часткові рухи то вперед, то назад, бувають і будуть різні відхилення від середнього типу і від середнього темпу рухів. Ми не можемо знати, з якою швидкістю і з яким успіхом розвинуться окремі історичні рухи даної епохи. Але ми можемо знати і ми знаємо, який клас стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки даної епохи і т. д. Тільки на цій базі, тобто враховуючи насамперед основні риси відмінності різних «епох» (а не окремих епізодів історії окремих країн), можемо ми правильно побудувати свою тактику; і тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни»².

Таким чином, Ленін точно формулює, що в основу визначення історичної епохи має бути покладений об'єктивний, класовий підхід, який не може залежати від часткових модифікацій загального історичного процесу в окремих країнах. Межі епохи встановлюються в інтернаціональних рамках. Епоха виражає типові соціальні процеси, в яких той або інший суспільний клас виступає в ролі провідної, визначальної сили.

У тій самій чудовій статті Ленін детально зупиняється на найважливішому питанні про об'єктивну оцінку історичних фактів, оцінку ролі певних класів і суспільних груп, яка (оцінка) цілком і повністю залежить від загальноісторичної обстановки, від характеру епохи. Ленін громить метафізичний підхід до історії, абсолютизацію оцінок характеристик, що абстрагується від епохи, не враховує того, який клас у даній конкретній обстановці «завідує» історичним процесом, спрямовує його.

Наводячи широко вживаний у марксистській літературі поділ істо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 93.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 118—119.

ричних епох, що належать до однієї загальної, в даному випадковій капіталістичної формації, Ленін підкреслює: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні»³. Ленін говорить, що «...ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів. Перша епоха, з великої французької революції до франко-прусської війни, є епоха піднесення буржуазії, її повної перемоги. Це — висхідна лінія буржуазії, епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе. Друга епоха повного панування і занепаду буржуазії, епоха переходу від прогресивної буржуазії до реакційного і найреакційнішого фінансового капіталу. Це — епоха підготовки і повільного збирання сил новим класом, сучасною демократією (йдеться про період 1871—1914 рр.— Є. Ж.).

Третя епоха, яка тільки починається, ставить буржуазію в таке «становище», в якому були феодали протягом першої епохи. Це — епоха імперіалізму і імперіалістських, а також впливаючих з імперіалізму, потрясінь»⁴. (Йдеться про період 1914 р. Зазначимо, що ці рядки були написані в 1915 р.— Є. Ж.).

Зауваження Леніна про умовність конкретних граней, що відділяють одну історичну епоху від іншої, має істотне значення. Воно спрямоване проти бездумного, механічного (в основі своїй догматичного) прагнення періодизувати історичний процес мало не по днях і по годинах, абсолютизувати значення конкретних історичних дат, що, в кінцевому підсумку, приводить до грубо спрощеного уявлення про історію. Вчасно зазначити, що Ленін у ряді своїх праць давав різні конкретні грані для визначення великих історичних епох, зокрема для епохи імперіалізму. Добре відомо, що Ленін, як правило, відносив початок цієї епохи до рубежа ХІХ і ХХ ст.

У праці «Імперіалізм і розкол соціалізму» Ленін писав: «Остання третина ХІХ століття була переходом до нової імперіалістичної епохи»⁵. У статті «Статистика і соціологія», говорячи про перехід від прогресивного, домонополістичного капіталізму до імперіалізму, Ленін указував, що новітня епоха «...в Америці відмежовується особливо ясно іспансько-американською імперіалістичною (тобто викликаною дільбою здобичі між двома розбійниками) війною 1898 року»⁶. Це саме положення стосовно до того, що кінець ХІХ ст. є історично початковою гранню епохи імперіалізму, є в ряді інших ленінських праць⁷. А у статті «Під чужим прапором» Ленін указував вихідну дату цієї ж епохи — 1914 р., тобто рік початку першої світової війни.

Чи є в цьому будь-яка серйозна суперечність? Очевидно, немає, оскільки перша світова війна стала нібито кульмінацією тих типових процесів, властивих імперіалізму, що їх Ленін характеризував як «імперіалістичні потрясіння». Тому при визначенні історичної епохи найважливішим є врахування провідної тенденції суспільного розвитку.

Отже, роль конкретних історичних подій, хоча і має важливе, але не дуже першорядне значення. Ленін ніколи не абсолютизував конкретні історичні дати. Так, наприклад, у листі М. П. Павловичу (тра-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119—120.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 100.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 255.

⁷ У праці «Імперіалізм і розкол соціалізму» Ленін указував: «Ні Маркс, ні Енгельс не дожили до імперіалістської епохи всесвітнього капіталізму, що починається не раніше як у 1898—1900 рр.» (т. 23, стор. 96).

вень 1921 р.) Ленін пропонував умовно взяти 1876 р. «як кульмінаційний пункт домонополістичного капіталізму»⁸.

Діалектичний підхід до історичного процесу пронизує буквально всі ленінські праці, що будь-якою мірою порушують проблеми періодизації історії. Неодноразово говорячи про історичну епоху і вкладаючи в це поняття цілком певний зміст, установлюючи провідну тенденцію суспільного розвитку, строго властиву саме даній епісі, Ленін разом з тим постійно застерігав проти спрощення, шаблонного підходу до характеристики епохи. Так, зокрема, в полеміці з Пятаковим (П. Київським) Ленін роз'ясняв, що крім явищ, типових для даної епохи, вона не може не містити й інших явищ. Будь-який інший підхід до історії грубо помилковий. Він означав би зловживання поняттям «епоха». Ленін наводить приклади такого зловживання Пятаковим, який заперечував можливість неімперіалістичних національно-визвольних війн з переходом капіталізму в нову, імперіалістичну епоху. Для Пятакова весь зміст імперіалістичної епохи вичерпувався наявністю імперіалізму. В полі зору Пятакова були тільки імперіалістичні суперечності. Він зовсім ігнорував той факт, що проблеми давно розв'язані для передових капіталістичних держав (Німеччини, Франції, Англії), не були розв'язані для інших країн. Отже, поруч із типовими для імперіалістичної епохи загарбницькими імперіалістичними війнами не могли не існувати і нетипові національно-визвольні прогресивні війни.

«Епоха,— писав Ленін,— тому й називається епохою, що вона обіймає суму різноманітних явищ і воєн, як типових, так і нетипових, як великих, так і малих, як властивих передовим, так і властивих відсталім країнам. Відмахуватись від цих конкретних питань з допомогою загальних фраз про «епоху», як робить П. Київський, значить зловживати поняттям «епоха»⁹.

У статтях «Воєнна програма пролетарської революції» та «Про лозунг «роззброєння» Ленін знову повертається до даної теми. Війна 1914—1918 рр. була «...продовженням імперіалістської політики двох груп великих держав, і ця політика породжена й живиться сукупністю відносин імперіалістської епохи. Але та сама епоха немінуче повинна породити й живити і політику боротьби проти національного гноблення і боротьби пролетаріату проти буржуазії, а тому й можливість і немінучість, по-перше, революційних національних повстань і воєн, по-друге, воєн і повстань пролетаріату проти буржуазії, по-третє, об'єднання обох видів революційних воєн і т. д.»¹⁰.

Отже, ленінське розуміння історичної епохи включає визначення провідної тенденції суспільного розвитку, встановлення тих класових сил, які стоять у центрі історичного процесу і спрямовують його рух. Разом з тим історичний процес розглядається не абстрактно, а у всій сукупності конкретних обставин, що супроводять його, у всій різноманітності соціальних явищ.

Для періодизації світової історії поняття епохи має першорядне значення. Справа, насамперед, у тому, що через нерівномірність історичного розвитку категорія соціально-економічної формації, як правило, розкриває суть історичного процесу не у всіх, а лише в одній певній країні або в групі країн. Форми й особливості революційного переходу від однієї соціально-економічної формації до другої різноманітні, і самий перехід відбувається неодноразово. Отже, важко і на-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 427.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 24. У листі Г. Зинов'єву (серпень 1916 р.) Ленін писав: «...епоха є сума різноманітних явищ, в якій крім типового є завжди інше...» (Твори, т. 35, стор. 180).

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 66.

віть неможливо звести періодизацію всесвітньої історії до послідовної зміни соціально-економічних формацій. Нелегко виявити такі періоди в світовій історії, які можуть бути зведені до характеристики будь-якої однієї формації.

Історія як наука досліджує конкретні прояви загальних закономірностей суспільного розвитку в живому історичному процесі. Тому періодизація історії не може не враховувати різноманітність цього процесу. Вона повинна об'єктивно відображати конкретні модифікації загального поступального руху людства.

Було б, звичайно, дуже «зручно», коли можна було б, наприклад, зовсім уникнути традиційного і вкрай умовного поділу всесвітньої історії на стародавню, середньовічну, нову і новітню, підставивши відповідні кожному періодові строго наукові визначення за соціально-економічними формаціями.

Але це привело б до недопустимого спрощення всесвітньоісторичного процесу, до його схематизації. Коли говорять про стародавню історію, то мається на увазі, принаймні, дві соціально-економічні формації в дуже складному переплетінні: первіснообщинний устрій і рабовласницьке суспільство (з багатьма поодинокими модифікаціями). Деякі історики-марксистки вважають за можливе говорити і про існування феодальної формації уже в давнину. Середньовічна історія лише в основному збігається з періодом панування феодальної формації. В різних частинах земної кулі паралельно існували і розвивалися інші соціальні форми. Для країн Західної півкулі, Австралії, значної частини Африки і багатьох районів Азії пануючими відносинами протягом більше ніж тисячолітнього періоду залишалися докласові родо-племінні і рабовласницькі відносини. В ряді випадків спостерігався своєрідний симбіоз дофеодальних і феодальних форм суспільства.

Так само нову історію неможливо звести до існування тільки однієї, капіталістичної, соціально-економічної формації. Феодалізм і різні дофеодальні суспільні відносини не тільки «співіснували» з капіталізмом, боролися з ним, але і панували на великих територіях.

Нарешті, новітню історію також необхідно характеризувати не як одну тільки соціально-економічну формацію — соціалізм, а як процес змагання і боротьби двох систем в обстановці значної строкатості суспільних форм, які існують у різних частинах нашої планети.

Наукова періодизація світової історії ніяк не може задовольнятися вказуванням на прогресивну зміну соціально-економічних формацій. І саме тут на допомогу приходять поняття історичної епохи.

Як ми бачимо, Ленін не тільки широко вживав цей термін, але й дав його наукове визначення.

Зрозуміло, було б зовсім неправильно протиставляти принципову основу марксистської періодизації всесвітньоісторичного процесу — вчення про прогресивну зміну соціально-економічних формацій — тій більш частковій, конкретній періодизації історії, яка користується категорією «історична епоха».

Зовсім очевидно, що не можна говорити про будь-яку історичну епоху, абстрагуючись від існування в цю епоху соціально-економічних формацій.

Історична епоха — такий період у світовій історії, який характеризується досить сталою тенденцією розвитку суспільства, що визначається співвідношенням і взаємодією існуючих соціально-економічних формацій. Таким чином, природні грані історичної епохи визначаються революційними змінами у співвідношенні сил соціально-економічних формацій, що існують поруч і стикаються.

Коли ми говоримо про епоху домонополістичного капіталізму, то вихідним моментом беремо переможні буржуазні революції в Європі й Америці кінця XVIII ст. (насамперед, велику французьку буржуазну революцію), які завдали вирішального удару феодалізму і відкрили смугу самоутвердження капіталізму, утворення національних держав, демократичних рухів (але одночасно — і колоніальних воєн, жорстокого придушення виступів пролетаріату, який вперше висунув свої класові вимоги, і т. д.).

Основний смисл даної епохи — завершення боротьби прогресивного капіталізму з феодалізмом, втілення ідеалів буржуазного суспільства, торжество лібералізму. Однак головний герой епохи — буржуазія — дуже швидко розгубила революційну зброю, розкривши свою хижацьку природу. Тому тривалість епохи не перевищує століття. Кінцева грань епохи — 1871 р. — дата, пов'язана з першою спробою паризького пролетаріату взяти владу в свої руки.

Як уже відзначалось, кожне датування, в тому числі і це, має умовний характер. Строго кажучи, початок нової епохи, а саме — епохи імперіалізму слід віднести до рубежа XIX і XX ст. Здавалось би, що коли ми беремо як кінцеву грань попередньої епохи 1871 р., то впливає помилка в періодизації всесвітньої історії, ігнорування насиченого подіями періоду 25—30 років. Однак історики-марксистки, слідуючи за Леніним, не вважають це помилкою.

Коли згадати, що основною вимогою у визначенні історичної епохи є класовий підхід, то стане очевидним, що після Паризької комуни 1871 р. буржуазія (звичайно, йдеться про капіталістичні країни) вже ніяк не могла претендувати на роль прогресивної соціальної сили, не могла визначати поступальний рух суспільства. Тридцятирічний період — від 1871 р. до рубежа XX ст., до першої чисто імперіалістичної іспано-американської війни 1898 р., свідчив, що хоча капіталізм ще не вступив у монополістичну стадію, буржуазія вже стала безумовно реакційною силою, поступившись пролетаріатові (який ще тільки збирав сили, але усвідомив свою історичну місію) роллю провідного фактора в прогресивному розвитку суспільства.

Основним змістом нової, імперіалістичної епохи, що почалася на рубежі XX ст., було надзвичайне загострення всіх суперечностей капіталістичної формації, перетворень капіталізму на відверте гальмо суспільного прогресу, посилення всіх видів соціального і національно-колоніального гніту, піднесення революційної активності робітничого класу та інших демократичних сил, початок процесу революційного повалення капіталізму і визволення пригноблених народних мас. Імперіалістична епоха — епоха воєн і революцій. Провідною силою суспільного розвитку остаточно і неподільно стає міжнародний робітничий клас.

Ми бачили, що Ленін спочатку — в 1915 р. — розглядав період 1871—1914 рр. як самостійну історичну епоху, називаючи її «епохою підготовки і повільного збирання сил новим класом, сучасною демократією». Така характеристика даного періоду, безумовно, справедлива. Однак значно пізніші оцінки, які дав Ленін, уточнюють періодизацію всесвітньоісторичного процесу у відповідності до конкретного ходу суспільного розвитку. Перша світова війна, породжена імперіалістичними суперечностями, не відкриває нову історичну епоху, а стає її завершенням. Історичні строки неподільного панування буржуазії скоротилися. В жовтні 1917 р. відбулася Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії, яка докорінно змінила співвідношення сил між революційним робітничим класом і реакційною буржуазією, відкрила нову історичну епоху переходу від капіталізму до соціалізму.

У своїй «Відповіді на відкритий лист спеціаліста» (1919 р.) Ленін говорить про Жовтневу революцію як про початок: «...всесвітньої зміни двох всесвітньоісторичних епох: епохи буржуазії і епохи соціалізму...»¹¹.

Роком пізніше Ленін формулює це положення ще більш розгорнуто: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася...»¹²

Розкол світу, який почався з Жовтневою революцією, зрозуміло, не одразу привів до створення нової передової соціально-економічної формації — соціалізму, що протистоїть капіталізму.

Але весь світовий розвиток визначався і в дедалі зростаючому ступені визначається наслідками Жовтня, що наклав вирішальний відбиток на весь характер нашої епохи.

У прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС Програмі нашої партії дано розгорнуте визначення сучасної історичної епохи, визначення, що базується на ленінських положеннях і збагачене гігантським історичним досвідом, що його набуло людство майже за 50 років. «Сучасна епоха, — говорить в Програмі КПРС, — основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі»¹³.

Найважливішою особливістю сучасної історичної епохи є провідна роль соціалістичної системи, що втілює в собі гегемонію робітничого класу в міжнародному масштабі. Але перехід від капіталізму до соціалізму відбувається в таких конкретно-історичних умовах, коли поруч із двома антагоністичними системами, двома основними соціально-економічними формаціями — соціалістичною і капіталістичною — існує величезна «периферія», представлена різноманітністю залишкових форм докапіталістичних відносин, що виступають найчастіше в комбінації з буржуазними формами. Відповідно з цим самий процес переходу до соціалізму не може не відрізнятися великою різноманітністю конкретних шляхів — залежно від рівня розвитку окремих країн, наявності об'єктивних і суб'єктивних факторів, які прискорюють або уповільнюють хід історії.

З часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції минуло менше півстоліття. За цей час одна третина людства — близько мільярда чоловік — безповоротно вступила на шлях соціалізму. Друга більша частина людства — понад мільярд чоловік — так звані країни, що розвиваються, країни, що добилися більшої або меншої політичної самостійності, відкидають капіталізм як перспективу свого дальшого прогресивного розвитку.

Неухильно загострюються внутрішні суперечності капіталістичної системи.

Не важко зрозуміти лють монополістичної верхівки сучасного капіталізму, авантюристичні дії міжнародних імперіалістичних сил, які не можуть не відчувати, що час працює проти них. Об'єктивний хід історії підтверджує, що революційний перехід від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі — головний зміст сучасної історичної епохи, осяяної генієм великого Леніна, відкритої Жовтнем.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 198.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 349.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 5.

В. І. ЛЕНІН ЯК ІСТОРИК РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ РОСІЇ *

Все, що написав В. І. Ленін про революційний рух Росії, давно й міцно увійшло в ужиток радянських істориків. Добре відомо, що В. І. Ленін розробив наукову періодизацію російського революційного руху, помітив у ньому зміну трьох поколінь революціонерів, показав, як дворянські революціонери змінюються революціонерами-різочинцями, як на зміну цим останнім приходять пролетарські революціонери. Великий вождь неодноразово характеризував рух декабристів, дав глибоке визначення суті В. Г. Белінського, створив славнозвісну працю про О. І. Герцена. Леніну належить цілий цикл висловлювань про М. Г. Чернишевського та революціонерів шістдесятих років. Величезне й багате коло його праць, що розкривають революційне народництво 1870—1880 рр. Володимир Ілліч проаналізував революційний рух пролетарського періоду.

Радянські гуманітарні науки, зокрема і, навіть, насамперед наука історична, чимало зробили в галузі вивчення В. І. Леніна. Великим науковим досягненням є багатотомне 5-е видання його творів. Висловлення вождя з тієї чи іншої теми ретельно зібрані й класифіковані. Їх вивчено і розподілено по великій історичній проблематиці та введено в науковий обіг. Багато чого міцно увійшло до вузівських курсів і навіть до підручників середньої школи.

Вийшло чимало наукових досліджень, побудованих на основі проблем, поставлених В. І. Леніним. Наявність розділів, присвячених переказові поглядів В. І. Леніна на те чи інше питання, стала звичайним елементом побудови дисертацій.

Ми не маємо наміру переповідати чи цитувати загальновідомі висловлення й характеристики, про які йшлося вище. Обмаль місця вимагає **вибору** певного питання.

Намальована вище картина була б надто благополучною, якби цим зображенням і завершили її. Наше вивчення В. І. Леніна, звичайно, не позбавлене багатьох недоліків, зокрема на мій погляд, обмеження цього вивчення простим переказом думок вождя, а також деякої «застійності» аспектів.

Розкриваючи свою тему переважно на основі руху ХІХ ст., я б хотіла зупинитися тільки на тих аспектах, які вважаю новими, невивченими і навіть перспективними у дальшому науковому дослідженні. Хотілось би, передусім, схарактеризувати чотири нові аспекти, поставити чотири питання.

* * *

*

Перше з них можна формулювати так: **ленінська концепція революційного руху Росії в історії науки**. Маю на увазі історичну науку.

В. І. Ленін багато працював над історією російського революційного руху ХІХ ст., часто знову повертався до цієї теми: вона була важ-

* Скорочений виклад доповіді на Всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленін і історична наука», 15—18 червня 1965 р. у м. Києві.

ливим елементом його загальної концепції революційної боротьби, першими підступами до російських революцій ХХ ст. Однак не помилимося, коли виділимо період, приблизно з 1900 по 1914 р., як час особливо інтенсивної розробки і основного завершення його концепції революційної боротьби ХІХ ст. Це час між працями «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» та «З минулого робітничої преси в Росії», в яких дано розгорнуту оцінку російського революційного руху ХІХ ст. та його періодизацію.

У якому ж стані перебувала в той час розробка теми «Російський революційний рух в історичній науці»? Для відповіді на таке запитання необхідно з'ясувати стан наукової розробки предмета саме в той час і зіставити ленінські висновки з пануючими у науці уявленнями.

В таборі російської визвольної боротьби російська революційна думка, звичайно, працювала над цією темою. У відриві од архівів, користуючись тільки особистим досвідом і переважно усною традицією, праці з історії й революційного руху писали декабристи М. С. Лунін та М. М. Муравйов, згодом О. І. Герцен та М. П. Огарьов. Але ці праці, доведені до життєвої межі революціонера, по суті справи, обривалися на півслові. Всі вони становили таємну літературу. Як жадібно не читали сучасники ці заховані від чужих очей листи (читачів було не дуже багато), над науковою розробкою теми висіла тяжка заборона.

В загальноуніверситетських курсах тема російського революційного руху ніби й не існувала. Цар і бог тогочасної історичної науки В. О. Ключевський не помічав цієї проблеми в своєму загальнонавчальному курсі. Декабристи були для нього «історичною випадковістю, що обросла літературою», в кращому випадку — новим видом двірцевого перевороту. Навіть п'ятий том «Русской истории» В. О. Ключевського, як і його «Краткое пособие по русской истории», видане й доповнене саме в 1900 р., замовчували, що відбувалося в російському передовому суспільному русі. Цей рух ніби проходив повз них. А у знаменитій, що наробила шуму, статті-промові В. О. Ключевського «Евгений Онегин и его предки» знову побіжно — у кількох рядках — згадувалося про декабристів, зайвих людей, які навчилися на західний взірєць і не знайшли собі місця в Росії. От і все.

В тодішньому солідному гімназичному підручнику С. Ф. Платонова декабристи промайнули в § 149. Розділ називався «Смерть імператора Олександра І», і їх виведено було, як детальне питання про спадковість престолу. Однак у розділах, присвячених «великій реформі», уже зовсім відсутній революційний рух, і тільки в § 170 «Смерть імператора Олександра ІІ» знову виступає похмурою деталлю.

Отже, молоде покоління на межі ХІХ—ХХ ст. було приречене офіційною наукою на повне незнання революційної боротьби. У свідомість молоді тема входила крізь таємні, «бокові» входи. Коли ж люди — і старі і молоді, — які тягнулися до знання суспільної боротьби, брали книги з спеціальних питань, де інколи висвітлювався заборонений бік справи, вони знаходили там явне перекручення теми. Зокрема, книги проф. О. М. Пипіна, присвячені суспільному руху часів Олександра ІІ, перетворювали декабристів на лібералів, чії ідеї нібито збігалися з реформаторськими задумами самого імператора Олександра І.

А потреба в темі була надзвичайна. Звідси — великий інтерес до книги ліберального професора Альфонса Туна «Історія революційних рухів у Росії», що вийшла 1883 р. за кордоном німецькою мовою у кількості лише 1 тис. примірників. Вона одразу ж була тайно передрукована літографським способом у Росії. В 1901 р. її видали за кордоном соціал-демократи з передмовою Г. В. Плеханова, і майже одночасно —

есери під редакцією Шишка. В 1903 р. її знову перевидали з передмовою Л. Дейча.

Проте, хоч німецький буржуазний професор і симпатизував трохи російській визвольній боротьбі, він був неспроможний створити її концепцію, зрозуміти, що цей закономірний історичний процес, ланки якого міцно з'єднані одна з одною, йде далі й вище.

В галузі періодизації російського революційного руху Тун, звичайно, виявився зовсім безпорадним, розділивши його на два періоди — «доісторичний» та «історичний», межею між якими стала чомусь смерть імператора Миколи I.

В. Бурцев, який видав у Лондоні збірник документів «За сто лет», претендував тільки на документацію руху. А ревізіоніст Богучарський (псевдонім Базилевський), зв'язаний замолоду з «Народною волею», став лише істориком народництва, позбавивши його будь-якого соціального ґрунту: коли б не репресії, народники — за Богучарським — були б тільки мирними культуртрегерами. Він трактував їх як безвинну купку утопістів, попередників «Визволення» й кадетизму.

Історик А. А. Корнілов, який брав активну участь у ліберальному русі 1900 р., а пізніше став секретарем Центрального комітету кадетської партії, зібрав ряд фактів у своєму лекційному курсі, що він його читав з 1900 р. в Політехнічному інституті. Проте він глибоко лібералізував російський революційний рух, ретельно підфарбовуючи російських революційних діячів під попередників кадетів.

Атмосферу отруювали ренегатські «Віхи» (1909 р.), де Бердяєв, Булгаков, Гершензон, Струве, Ізгоев опльовували й чорнили російський революційний рух. Старий «повалювач марксизму» Іванов-Разумник, автор «Истории русской общественной мысли», що вийшла в 1911 р. уже третім виданням, по суті, знищив у своїй книзі історію революційної боротьби повним перемішуванням її з усякими ідеями й подіями суспільного життя, які були до вподоби авторові. Цей автор перекручував дійсність і вважав, що вся суспільна боротьба Росії є боротьбою «індивідуалізму з мішанством», яку веде інтелігенція.

Нарешті, Б. Б. Глинський закінчив у 1912 р. (видану 1913 р.) двотомну працю «Революционный период русской истории» — від селянської реформи 1861 р. до втрати першоберезневців. Незважаючи на назву, автор не претендував на всю історію революційного руху. Він змалював його шматочок, затиснутий між царською реформою 1861 р. і смертю «царя-визволителя», як «боротьбу за конституцію». Постріл Каракозова для нього — «сумне явище», вбивство Олександра II — «ганебна сторінка». Історія революційного руху для кадета Глинського — це ряд років, «усіяних безліччю непорозумінь між владою предрержащою та передовою інтелігенцією» і завершених «великим маніфестом 17 жовтня 1905 р.»! Недарма старий більшовик М. С. Ольмінський визначив утвір Глинського як «товстий том ліберально-обивательської премудрості».

Отже, ми бачимо, що буржуазна наука не зорала ґрунту для узагальнюючих висновків і, власне, не займалася ними. Вона не змогла навіть зрозуміти революційний рух ні як самостійну тему, ні як органічну частину історичного процесу. Тут Володимир Ілліч йшов цілком у прямому розумінні слова. Ми бачимо, що в буржуазній науці точилася боротьба за те, щоб або замовчати, або «знешкодити» російський революційний рух, і про будь-який науковий рівень фальсифікованих тверджень годі й говорити. Тільки в деяких випадках можна констатувати збір певного фактичного матеріалу, вкритого сіткою хибних висновків.

Праця В. І. Леніна над історією російської революційної боротьби не тільки **протистояла** в науці усім цим безпорадним і фальсифікаторським намаганням. Належачи до революційного табору, вона разом з тим відповідала глибокій науковій потребі проаналізувати найвизначніший процес сучасності, що сягає корінням у далеку глибину віків. Ми зустрічаємося тут — у розрізі історії науки — з рядом першорядних ленінських відкриттів. Перше з них і є трактовка революційного руху Росії як **єдиного** процесу, де змінюються покоління революціонерів, які працюють над завданнями, що виникають перед ними з об'єктивного історичного розвитку країни.

Новим у науці було утвердження найтіснішого зв'язку всього процесу визвольної боротьби в нашій країні з всесвітнім розвитком революційного руху. Ленін виділив ступені боротьби за здійснення буржуазної революції і далі — революції пролетарської у всесвітній історії. Висунення критерію **класів**, які наклали відбиток на революційний рух в історії Росії, стало зовсім новим у науці. Вся історія революційної боротьби у В. І. Леніна (а в науці, в даній галузі знань це робилося вперше) виявлялася пов'язаною, співвідносною з масовим рухом часу, чого доти ніколи не було.

Створення марксистської концепції російського революційного руху мало, певна річ, не тільки величезне теоретичне значення для самого революційного руху. Воно відіграло роль і для його практики, було потрібне самій революційній боротьбі. Уже в 90-і роки XIX ст. встановлення загальної концепції, що сягала в минуле, до перших джерел руху, створювало історичну перспективу боротьби і кріпило ідею єдності всіх поколінь російських революціонерів, закономірно вело до ідей гегемонії пролетаріату в революційному русі, а також до диктатури пролетаріату.

Після революції 1905—1907 рр. в розтлінній атмосфері «Віх», що паплюжили революційний рух, праці Леніна про зміну трьох революційних поколінь не тільки оздоровлювали обстановку, але й відновлювали можливість боротися у тяжких умовах реакції за революційні кадри і за правильне формування їх світогляду.

Таким чином, загальна концепція історії революційного руху в Росії, що була тоді невідкладним **науковим** завданням, становила також і завдання політичне. Ця проблема, постійно гнана із сфери наукової розробки буржуазними істориками, стояла на черзі, була новою й невивченою. Володимир Ілліч дослідив її перший і перший ввів у науку. Саме В. І. Ленін встановив у науці ту концепцію революційного руху Росії, яка плідно розробляється і за радянського часу.

* * *

Другий аспект теми пов'язаний з історією народів СРСР і впливає з викладеного вище. Концепція В. І. Леніна про три покоління, три класи, що наклали відбиток на рух, стосується не тільки російської історії, але й історії народів нашої Батьківщини. Дуже велику роботу проведено на Україні, здійснено дослідження в Білорусії, Литві, Молдавії, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Прибалтійських і Середньоазійських республіках.

Всі розуміють високу наукову значимість ленінської загальної концепції революційного руху Росії для всіх народів Радянської країни. Однак настав час підсумувати цю роботу, зіставити її результати й виявити «білі плями». У кожного народу тут свої особливості, своя обстановка, свої умови.

.Поділюся деякими історіографічними спостереженнями. На мій погляд, найбільше розробляється пролетарський період руху і почасти революційно-демократичний, різночинський. Проблему ж порівняння процесів майже не поставлено. Зокрема питання про дворянську революційність зовсім не обґрунтовують й мовчазно вважають якоюсь специфічно «російською», навіть «декабристською» проблемою. Дворянський революціонер неправомірно став якимось синонімом декабриста. Між тим, щодо декабриста — це більш загальне поняття, декабрист — лише конкретний прояв даного загального явища. Рух декабристів — в основному єдине явище: національних декабризмів, на мою думку, немає, але поняття дворянської революційності ширше декабризму й існує в цілому ряді рухів.

Зрозуміло, не у всіх народів обов'язково знайдуться представники дворянської революційності. Якоїсь закономірності тут немає. Однак у багатьох народів це явище мало місце. І можна б назвати багато діячів цієї категорії, але тепер справа не в іменах. Навпаки, на нашому етапі спір про конкретні імена міг би, мабуть, забрати час, що його доцільніше присвятити обговоренню загального аспекту даної проблеми.

Відсутність праці щодо цього напрямку тепер, я вважаю, збіднює наукове дослідження: по-перше, пропадає цілий етап, по-друге, зникає специфіка й глибина під час вивчення багатьох окремих діячів. Вони виявляються або забутими, або трактуються як ліберали, а це, можливо, ще гірше. Деяких підтягують до революційних демократів, а це теж невірно. Знищується і проблема розвитку їхньої діяльності та світогляду, переходу на вищий ступінь, як ми це бачимо на прикладі Герцена, Огарьова.

Справа поки що, мені здається, не в тому, що йтиме про В. Л. Лукашевича, маршала Переяславського повіту, бориспільського поміщика, чи про чудесну сім'ю Капністів, близьких друзів, а почасти й соратників братів Муравйових-Апостолів, чи про етапи розвитку Олександра Чавчавадзе, — справа у проблемі, у новому її аспекті загалом.

Тепер необхідно зробити наступний крок. Дворянська революційність — категорія загальноісторична, а не тільки російська. Багато діячів Англійської революції XVII ст. чітко підходять під цю категорію, немало представників революційної Франції заслуговують цієї назви. Широко можна її прикласти і до багатьох діячів польського революційного руху. А між тим, ні тут, ні там історики не користуються цим терміном, збіднюючи можливості свого аналізу.

* *
*

Перейду тепер до третього питання, до третього аспекту проблеми. Я б назвала його так — **коло історичних джерел, залучених В. І. Леніним для вивчення революційного руху Росії**. Це важливе питання джерелознавчого характеру, воно веде нас до творчої лабораторії В. І. Леніна.

Вивчаючи джерела, що їх використав Володимир Ілліч, ми бачимо не тільки, як він обґрунтовував свої висновки, але і як критикував джерела, що саме брав і з яких позицій підходив. Першою групою джерел і літературних праць, що послугували В. І. Леніну, є ті, що прямо названі й цитовані ним. Список їх звичайно додається до кожного тома Творів В. І. Леніна. Групування їх за проблемами, що цікавили Володимира Ілліча, та їх вивчення дає можливість зрозуміти процес роботи вождя, збору матеріалів, хід його аргументації.

Вивчення джерел веде іноді до суттєвих текстологічних висновків. Візьмемо для прикладу кінець статті «Пам'яті Герцена» — відому цитату з тексту «Колокола» про Безднинське повстання 12 квітня 1861 р. Згадавши про нього, В. І. Ленін поставив поєднальну фразу: «Герцен писав у «Колоколі». Далі наводить цитату, яку у Творах Леніна подано петитом. Петит узятий в лапки. Нагадаю тільки початок і кінець відомого тексту. Звертаючись до народу, Герцен пише: «О, якби слова мої могли дійти до тебе, трудівнику і страднику землі російської!.. як я навчив би тебе зневажати твоїх духовних пастирів, поставлених над тобою петербурзьким синодом і німецьким царем...» І далі — кінець цитати Герцена: «Твої пастирі — темні як ти, бідні як ти... Таким був інший Антоній (не єпископ Антоній, а Антон безднинський), що постраждав за тебе в Казані... Тіла твоїх святителів не зроблять сорока восьми чудес, молитва до них не вилікує від зубного болю; але жива пам'ять про них може зробити одно чудо — твоє визволення».

Як відомо, цей текст — власне, не одна, а п'ять об'єднаних в один комплекс цитат, — взятий з № 105 «Колокола» від 15 серпня 1861 р. (стор. 878, 879), з статті Герцена «Ископаемый епископ, допотопное правительство и обманутый народ». Вперше ленінська стаття «Пам'яті Герцена» була опублікована в газеті «Социал-Демократ», № 26 від 8 травня (25 квітня) 1912 р. Оригінал рукопису не зберігся, і текст «Социал-Демократа» є тим першодруком, з якого й друкується текст статті «Пам'яті Герцена».

Зіставлення всіх видань Творів Леніна приводить до цікавих висновків: насамперед, у першодрукованому тексті немає петиту — звідки він узятий у виданні Творів Леніна? По-друге, лише в п'яти випадках крапки (...), які редакція ввела в текст, позначаючи перериви в цитациях, справді мають цю функцію. В шостому ж випадку крапки належать Герцену (перед словами «не верь им»). Це нівелює особливості виразного герценовського тексту. Незрозуміло також, які саме крапки — ленінські, а які — герценовські. По-третє, є неточності в пунктуації (пропуск герценовського тире та ін.). Найголовніше — це те, що слова в дужках «не єпископ Антоній, а Антон безднинський» належать не Герцену, а Леніну! Але вони подані в усіх зібраннях Творів так, що читач сприйматиме їх, як слова Герцена, а не Леніна. Завжди радісно відшукати новий ленінський рядок, але тут, у парадоксальний спосіб, виявилось можливим знайти його — де ж саме? В зібраннях Творів Леніна!

Але це не все. Виявляється, у герценовському тексті в «Колоколе» зовсім немає ніякого «інока Антонія», що з'явився в перших трьох виданнях Творів В. І. Леніна. У Герцена написано: «иной Антоний». Володимир Ілліч цілком точно навів текст «Колокола», і редакція «Социал-Демократа» з такою ж точністю видрукувала ленінський текст. Звідки ж «инок» у перших трьох виданнях? Інок — це монах. Але молодий селянин Антон Петров, тлумач «Положень», розстріляний за повстання в Бездні 12 квітня 1861 р., монахом, звичайно, не був.

У чому ж розгадка? Чи не М. Лемке спричинився до цього? Він, як редактор повного зібрання творів Герцена, визнав слово «иной» за друкарську помилку (в «Колоколе» такі помилки траплялися) і в одинадцятому томі свого 22-томного видання беззастережно її «виправив», вважаючи, що треба писати «инок». Ленін був, як бачимо, іншої думки! Він написав «иной» і саме до цього слова дав пояснення. Ленінська згадка про Антона безднинського якраз і розкриває зміст слова «иной» (а не «инок»): «иной Антоний (не єпископ Антоний, а Антон безднинський)».

Останні два видання Творів Леніна, виправивши «инок» на «иной», проте залишили чомусь не тільки незаконний петит, але й мішанину ленінського тексту з герценовським, не давши читачеві, як і доти, жодних пояснень. Безперечно, читач має підстави вимагати чіткого розчленування цитати з Герцена і ленінського тексту. Тому можна висловити побажання, щоб у виданні Творів Леніна було застосовано в цих випадках найпростіший засіб — дано виноску до слів у дужках і зазначено, що вони належать Леніну. Звичайно, в подібних випадках автори підписують свої ремарки в цитатах власними ініціалами. Але в «Социал-Демократе» цієї цитати Володимир Ілліч так підписати не міг, оскільки стаття «Пам'яті Герцена» публікувалася без підпису.

Звернемося тепер до інших джерел.

Крім названих і цитованих Леніним джерел, є в нього не названі й не цитовані, дослідження яких становить значний інтерес.

Візьмемо для прикладу характеристику революційної ситуації 1859—1861 рр. у статті «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», тобто в праці, надрукованій 1901 р. в журналі «Заря» (№ 2—3).

Ось знаменита конкретна характеристика революційної ситуації — вона буде потрібною для дальших висновків. Ленін згадує такі факти: «Пожвавлення демократичного руху в Європі, польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимога політичних реформ усією пресою і всім дворянством, поширення по всій Росії «Колокола», могутня проповідь Чернишевського, який умів і підцензурними статтями виховувати справжніх *революціонерів*, поява прокламацій, заворушення селян, яких «дуже часто» доводилося з допомогою військової сили і з пролиттям крові *примувувати* прийняти «Положення», що обдирало їх, як липку, колективні відмови дворян — мирових посередників застосовувати *таке* «Положення», студентські безпорядки...».

І робить висновок: «...при таких умовах найбільш обережний і тверезий політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною»¹.

Тут виникає питання: звідки, насправді, у Леніна в 1901 р. такі детальні відомості про все, що стосується революційного руху 60-х років? Адже дослідження цих питань у літературі ще не було. Сучасником цих подій Ленін також не був. Звідки ж він 1901 р. взяв усі ці факти?

Ретельно звіривши все це з станом літератури питання, ми приходимо до висновку, що Ленін не міг використати монографій — їх не було. Обгрунтував він свою характеристику лише завдяки **вивченню першоджерел**. Про все це він дізнався на підставі глибокого вивчення творів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, читання «Колокола», журналу «Современник», прокламацій 60-х років — «Великорус», «Молода Росія» та інших (жодних праць про них тоді не було!), знайомства з спогадами Л. Пантелеева, листуванням Кавеліна, Тургенева, Драгоманова. Висновок: характеристики, зв'язані з епохою 60-х років, побудовані Леніним на вивченні першоджерел. Ленін провів **дослідницьку** роботу документального характеру.

Скрупульозність і сумлінність Володимира Ілліча в опрацюванні джерел вражають. Цікавим прикладом є його критика спогадів Л. Ф. Пантелеева. Останній твердив, ніби переслідування революційного руху з боку уряду почалися **після** петербурзьких пожеж 1862 р. Ленін заперече Пантелееву. Він знаходить і зіставляє дві дати: пожежі почалися **16 травня 1862 р.**, а суворі тимчасові правила про пресу, за якими на 8 місяців було припинено «Современник» і «Русское сло-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 26, 27.

во», закрито «День» Аксакова, оголошені 12 травня того ж року. Цим зіставленням Ленін і спростовує Пантелеева: отже, реакція почалась до пожеж. Ще приклад конкретної критики джерела. Встановлюючи, що С. Ю. Вітте в «Записці» про земство списує Драгоманова («Земський лібералізм у Росії»), причому без посилання на джерело, Ленін ущипливо зауважує: «Автор записки пан Вітте частенько не вказує, що він списує Драгоманова»².

Однак це ще не все. Є такі факти ленінської обізнаності, які не вкладаються в рамки ані студювання першоджерел, ані знайомства з літературою питання. Ленін ще дещо знає про епоху.

Під час роботи над ленінським текстом у групі, що вивчає революційну ситуацію 1859—1861 рр., ми легко заповнювали конкретним матеріалом такі з вказаних Ленінінм елементів, як «польське заворушення», «могутня проповідь Чернишевського» та ряд інших. Але складніше вже було з «студентськими безпорядками», зовсім не дослідженими в 1901 р., коли писав Ленін. Труднощі становило і «невдоволення у Фінляндії» — питання це з'ясувалося лише останніми роками (завдяки недавнім працям Л. А. Лооне і ряду товаришів, що побували в фінських архівах, а також на підставі конспіративних документів Огарьова в «Празькому архіві», яких Володимир Іллч не міг знати). Ось ще приклад — згадка Ленінінм імені С. Римаренка... Характеризуючи революційний рух 60-х років і боротьбу з ним царського уряду, Ленін згадує арешти визначних революційних демократів і називає тільки три імені: Чернишевського, Миколи Серпо-Соловйовича і Римаренка, ставлячи таким чином останнього в коло найбільш видатних діячів того часу.

Хто такий Римаренко?

Тепер опубліковані і виявлені архівні матеріали про нього, вийшла в світ у 1959 р. дослідницька праця Р. А. Таубіна, спеціально присвячена С. Римаренку³. Ми знаємо, що це один з найактивніших діячів «Землі і волі» 60-х років, член її Центрального комітету, раніше — член Київсько-Харківської організації, досвідчений конспіратор, визначний учасник руху недільних шкіл, автор цікавих праць (Таубінінм знайдено текст доповіді Римаренка про «Батьків і дітей» Тургенева). Одне слово, це людина, ім'я якої гідне займати місце серед згаданих Ленінінм імен. Але все це дослідження останніх років. А Володимир Іллч у 1901 р. звідки знав Римаренка? Мабуть, з спогадів Пантелеева, які він читав. Але там, крім Римаренка, ще десятки прізвищ. Ясно, що, по-перше, Ленін зробив **свій власний висновок**. А по-друге, чи не міг він знати про цей рух та його діячів те, що невідоме нам? Безперечно, міг!

Хоч він сам, за віком, не належав до сучасників подій 60-х років, проте був оточений цими сучасниками, старшим поколінням, що — як тепер з'ясувалося — мало безсумнівну багату інформацію про суспільний рух тих років і, очевидно, могло інформувати Леніна. З цих позицій важливо врахувати передусім обізнаність Іллі Миколайовича Ульянова. Він не був учасником руху і, певно, не примикав до його організацій, але знав багато. Як тепер з'ясувалося, він знав Каракозова, був близький по службі в Нижньому Новгороді з М. В. Копиченком — визначним діячем «Землі і волі», головою нижегородської організації. Коли в московському відділенні не вистачало революційних прокламацій, зверталися в Нижній, до Копиченка, і одержували новий запас.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 24.

³ Р. А. Таубінін. Революционер-демократ С. Римаренко, журн. «История СССР», 1959, № 1.

Ілля Миколайович в 1867—1869 рр., напередодні народження Леніна, як свідчить у своєму дослідженні Д. А. Балаїка, був близький у Нижньому Новгороді з другом Добролюбова викладачем Борисом Івановичем Сціборським, від якого не міг не дістати відомостей про рух тих років⁴. Будемо обережні. Звідси нічого не випливає, крім того, що батько Володимира Ілліча, хоч і не належав до руху, спілкувався з його середовищем і, отже, міг дещо сприймати, чути розповіді учасників боротьби.

Проте питання цим не вичерпується. Джерелом інформації була не тільки сім'я Ульянових, але й родина Крупських. Батько Надії Костянтинівни — Костянтин Ігнатійович Крупський був членом офіцерської організації «Землі і волі» в 60-х роках, учасником руху російських офіцерів у Польщі. Він відвів свою роту в 1863 р. від сутички з поляками, як сам розповів про це дочці. К. І. Крупський помер, коли їй було 14 років. Але мати Надії Костянтинівни, яка була добре обізнана з подіями тих часів і вчила маленьку дочку читати по тексту революційної поеми Некрасова «Саша», Єлизавета Василівна Тістрова (1842—1915) стала членом сім'ї Леніна — з Шушенського до перебування за кордоном (там вмерла і похована). Від неї Ленін (який дуже її поважав) міг чимало дізнатися про ті роки.

Додамо до цього багатьох «шестидесятників» поза родинними зв'язками Ульянових — Крупських: сім'ю Арцімовичей, з якою були знайомі Крупські, і, звичайно, широке коло старих більшовиків, через яких інформація про людей 60-х років могла, не враховуючи літератури питання, проникати до Леніна. Така інформація існувала, безсумнівно, в родині Лепешинських, Фелікса Кона і багатьох інших осіб, з якими зустрічався Володимир Ілліч. Отже, є підстави вважати, що Ленін у своїх працях і висловлюваннях про 60-і роки використав не тільки рукописні першоджерела теми, але й живу усну традицію тих революціонерів-шестидесятників, яких він знав особисто. Вивчення подібних питань дає можливість поглибити наше проникнення в робочу лабораторію Леніна, в школу його майстерності. Це — перспективний аспект дослідження, одна з мало розкритих тем, що мають пряме відношення до проблеми «Ленін і історична наука».

Перейдемо тепер до четвертого і останнього аспекту теми — поєднання ленінської періодизації революційного руху Росії з визначеними Леніним революційними ситуаціями XIX ст., що не перейшли в революцію.

Разом з опрацюванням загальної концепції історії революційної боротьби в Росії Ленін досліджував і проблему першорядного значення: виникнення революційних ситуацій в російському історичному процесі.

В радянській історіографії стався своєрідний розрив між вивченням обох проблем: спершу — наприкінці 20-х і в 30-і роки XX ст. історики ретельно вивчали ленінську концепцію російського революційного руху, фіксуючи увагу на зміні трьох поколінь в історії руху — дворянських революціонерів, різночинців і пролетарських революціонерів. Потім, у 40-і роки радянські історики немов би заново відкрили для себе

⁴ Д. А. Балаїка. Педагогическая деятельность Б. И. Сциборского, друга Добролюбова в Н.-Новгороде. Сборник «Н. А. Добролюбов, статьи и материалы», Горький, 1965, стор. 244—267.

ленінське вчення про революційну ситуацію в історії Росії, назустріч чому й йшов їх дослідницький процес. Можна сказати, що тепер настала пора або, вірніше, **давню пора** пов'язати те й друге в єдину концепцію. У нас виникала картина якоїсь «плавної», мало не «вікової» зміни поколінь в історії революційної боротьби Росії, в той час як реальна картина у Леніна багато складніша. Для нього ці дві проблеми завжди були нероздільні.

Особливо детально спинився Ленін на теорії революційної ситуації в 1915 р., у праці «Крах II Інтернаціоналу». Він вказав, що всяка революційна ситуація є сукупністю об'єктивних змін, яким властиві три головні ознаки⁵:

1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незміненому вигляді своє панування; криза «верхів», криза політики пануючого класу створює розколинну, що в неї проривається невдоволення і обурення пригноблених класів. Недосить, щоб «низи не хотіли» жити по-старому, а потрібно ще, щоб «верхи не могли» по-старому керувати.

2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідуваль пригноблених класів.

3) Значне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас, які в «мирні» епохи дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться як усією обстановкою кризи, так і «верхами» до самостійного виступу.

Однак, стверджував Ленін, не з усякої революційної ситуації виникає революція, а лише з такої, «коли до перелічених вище об'єктивних перемін приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здатність революційного класу на революційні масові дії, досить *сильні*, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його не «скинуть»⁶.

Ми багато говоримо про роль народних мас в історії і про народ як творця історичного процесу. Ось конкретний приклад, коли рельєфно виступає ця проблема в реальному матеріалі: поєднання Ленінінм періодизації революційного руху з проблемою революційної ситуації. Поєднуючи ці проблеми, передусім, слід відзначити, що обидві революційні ситуації (1859—1861 і 1879—1880 рр.) стоять на двох рубежах: перша — в самому кінці дворянського і на початку різночинського періоду, друга — наприкінці різночинського і напередодні пролетарського періоду революційного руху. В обох випадках змінюється клас, що претендує на гегемонію в цьому русі, і відповідно (не відразу, звичайно!) змінюються революційні організації, програми і тактика, які відбивають інтереси даного класу на певному історичному етапі.

На мою думку, виникнення в 1883 р. групи «Визволення праці» не може бути історично оцінено без попередньої (лише за два роки!) революційної ситуації 1879—1880 рр.

Народні маси виступають революційно лише в певній системі об'єктивних змін, а не за довільним рішенням революційних керівників. Звідси — величезне значення марксистсько-ленінської теорії революційної ситуації в концепції революційного руху у Леніна. Насправді, учасником, живим елементом будь-якої революційної ситуації є революційний рух, який відбиває прагнення пригноблених мас. Саме він працює на те, щоб в утворену кризою «верхів» розколинну прорвалося невдоволення і обурення пригноблених класів. Саме він, революційний рух, приводить маси у ці бурхливі часи до самостійного історичного виступу. Революційний рух, що виражає вимоги революційного класу,

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 182.

керує його масовими революційними діями, відіграє величезну роль у тому суб'єктивному факторі, якому Ленін надає такого значення. Отже, революційні ситуації є найсерйознішою перевіркою стану революційної боротьби, показником її сили й правильності її стратегії і тактики, її виходом у дійсність, яка вирішує долю революції.

Під час та після революційних ситуацій, що не перейшли в революції, і відбуваються значні переломи в історії революційного руху, в яких враховується здобутий досвід. Такі революційні ситуації — показник необхідності глибоких змін у діяльності революціонерів — керівників боротьби, необхідності зростання нових сил. Знаменно, що Ленін усю російську революційну боротьбу розумів як зміну взаємозв'язаних ступенів, не відкидаючи від неї жодного етапу. Ця глибока концепція обґрунтовує гегемонію пролетаріату в російському масовому русі і мотивує історичну необхідність диктатури пролетаріату в процесі боротьби проти старого класового ладу, перемоги над ним і будівництва нового суспільства. Тільки пролетарська революція в історії Росії завершилася перемогою народних мас, принесла їм визволення.

Поєднання вчення Леніна про революційні ситуації в історії Росії XIX ст. з створеною ним періодизацією революційного руху — це, на мою думку, новий, перспективний аспект праці істориків над ленінською спадщиною. Тут є над чим попрацювати дослідникам, звичайно, не тільки російським історикам, а вченим усіх республік СРСР. У кожного народу — своя конкретна обстановка, свої специфічні умови. Сама проблема органічного поєднання ленінської концепції революційного руху і його періодизації з революційними ситуаціями в історії країни є плідним завданням дослідження.

М. І. СЕМИРЯГА

ПОСИЛЕННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В НІМЕЧЧИНІ В ОСТАННІ МІСЯЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Події останніх місяців другої світової війни різко загострили кризу гітлеризму, початок якій було покладено ще взимку 1941—1942 рр. в історичній битві під Москвою, коли німецько-фашистська армія зазнала першої великої поразки у другій світовій війні. В результаті битви під Москвою був розвіяний міф про непереможність гітлерівців і зірваний авантюристичний план «блискавичної війни».

Новою важливою подією, яка не тільки поглибила кризу, але й поклатла початок докорінному перелому в ході війни, була перемога Радянської Армії в битві під Сталінградом. Потім послідувала перемога під Курськом, яка закріпила завойовану радянськими військами стратегічну ініціативу. Німецько-фашистська армія була поставлена перед катастрофою.

Нарешті, в 1944 р. на фронтах відбулися історичні події, які докорінно змінили всю політичну і стратегічну обстановку і потрясли підвалини гітлерівської Німеччини. Радянська Армія зруйнувала розрахунки німецького командування на ведення затяжної оборонної війни, вигнала окупантів з радянської землі і примусила союзників Німеччини не тільки розірвати з нею, але й оголосити їй війну. Гітлерівці опинилися в повній міжнародній ізоляції.

Важливими факторами, які сприяли зростанню кризи були також дії англо-американських військ, а також всенародний рух Опору в окупованих гітлерівцями країнах і героїчна боротьба антифашистських груп у Німеччині.

Кризу в Німеччині в роки другої світової війни слід розглядати не як окремих акт, а як процес, що затягнувся на кілька років. Пояснюється це тією обставиною, що Гітлер, маючи в своєму розпорядженні величезний військово-економічний потенціал Німеччини і всієї окупованої Європи, міг спочатку частково послаблювати дію цієї кризи. Крім того, тоді криза не була всебічною і давалася взнаки, в основному, у воєнно-стратегічній галузі і в меншому ступені зачіпала економіку та моральний дух населення, оскільки територія Німеччини не зазнавала наслідків воєнних дій, якщо не рахувати повітряних бомбардувань. Характерною ознакою нового етапу кризи, що загострилася з осені 1944 р., було те, що війна розгорнулася вже на території гітлерівського «фатерлянда».

Воєнно-стратегічне становище Німеччини в цей період характеризувалося, насамперед, значною і зростаючою перевагою країн антигітлерівської коаліції. Радянські діючі армія і флот разом з резервами Ставки Верховного Головнокомандування мали понад 7 100 тис. солдатів і офіцерів. Крім того, у складі польських, чехословацьких, румунських і болгарських військ, що діяли разом з Червоною Армією, налічувалось понад 326 тис. бійців, тоді, як у гітлерівській армії на Східному фронті було лише 3 100 тис. чоловік¹.

Загальна чисельність англо-американських військ в Європі напри-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., М., 1963, стор. 26—28.

кінці березня 1945 р. становила 4'600 тис. чоловік². Подавляючою була й військово-технічна перевага країн антигітлерівської коаліції. Радянські Збройні Сили займали положення, вигідне для наступу з метою остаточного розгрому ворога.

13 вересня 1944 р. частини 3-ї американської армії перейшли кордон Німеччини в районі Аахена³, а через місяць, 18 жовтня, радянські гвардійці підрозділів офіцерів Колеснікова та Бойцова з 31-ї гвардійської стрілецької дивізії об 11 годині 45 хвилин вступили на територію Східної Пруссії⁴.

Становище Німеччини ще більше погіршилося в наступний період, коли Радянська Армія у січні — лютому 1945 р. здійснила операцію по визволенню Польщі і створила фронт по Одеру в 65 км від Берліна. Тоді ж війська союзників на Заході форсували Рейн і на середину квітня знищили велике вороже угруповання, оточене в Рурі. Не зустрічаючи серйозного опору гітлерівців, що кинули основні сили на Східний фронт, англо-американські війська швидко просувалися вглиб Німеччини. 25 квітня підрозділи 173 стрілецького полку 58 гвардійської стрілецької дивізії Радянської Армії зустрілися на річці Ельбі в районі Торгау з солдатами розвідувального загону 273 піхотного полку 69 американської піхотної дивізії⁵.

А ще 16 квітня почалася одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни — Берлінська стратегічна операція, яка завершилася взяттям столиці і беззастережною капітуляцією гітлерівської Німеччини.

* *
*

Серед найважливіших факторів, що визначили поразку «третього рейху» була криза економіки.

До другої половини 1944 р., незважаючи на тяжкі поразки на Східному фронті, Німеччина не зазнавала серйозних економічних утруднень. Їй вдавалося не тільки порівняно швидко відшкодовувати втрати у військовій техніці та озброєнні, але й нарощувати виробництво військової продукції.

За даними німецького міністерства озброєнь і військового виробництва, продукція військової промисловості Німеччини у 1944 р. досягла 280% порівняно з 1942 р. Навіть за два місяці до закінчення війни військове виробництво на 45% перевищувало середньомісячні показники 1942 р.⁶ З доповіді міністра озброєнь Шпеєра, поданої Гітлеру 27 січня 1945 р., видно, що протягом 1944 р. німецька промисловість виробила: гвинтівок і карабінів — 2 585 600, танків — 8 419, літаків — 34 350, мінометів — 30 860 штук⁷. Як відзначає один з керівників гітлерівської військової економіки Ганс Керль, Німеччина в 1944 р. виробила стільки військових матеріалів, що їх вистачило б для озброєння і оснащення 225 піхотних і 45 танкових дивізій⁸. Аналіз цих даних свідчить про наявність у Німеччині ще серйозних ресурсів військової про-

² Е. А. Болтин. Победа Советских Вооруженных Сил на заключительном этапе Великой Отечественной войны, журн. «Вопросы истории», 1955, № 5, стор. 13.

³ W. Görlitz. Der Zweite Weltkrieg 1939—1945, Bd. 2., Stuttgart, 1952, стор. 364.

⁴ Архів Центрального музею Радянської Армії, інв. № 5/3369.

⁵ Архів Генштабу, оп. 158, спр. 7/3, арк. 294.

⁶ Белая книга о возрождении германского империализма, М., 1951, стор. 56.

⁷ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — АМО СРСР), оп. 724438, спр. 1145, арк. 53.

⁸ Итоги второй мировой войны. Сборник статей, М., 1957, стор. 380.

мисловості. Літаків і мінометів в одному лише 1944 р. було вироблено стільки ж, скільки протягом трьох попередніх років⁹.

Становище почало серйозно погіршуватися з другої половини 1944 р., коли на сході, внаслідок наступу Радянської Армії, Німеччина втратила Сілезький промисловий район, а на заході — ресурси Франції. До того ж значно активізувалися повітряні операції союзників проти промислових центрів країни. За другу половину 1944 р. Німеччина позбавилася 15% всіх потужностей своєї промисловості без урахування таких важливих галузей, як вугільна, гірничорудна і будівельна. За німецькими даними, на зайняті Радянською Армією території припадало майже $\frac{1}{7}$ всіх промислових робітників Німеччини¹⁰. Досить згадати, що в ході січнево-лютевого наступу 1945 р. радянські війська вигнали гітлерівців з 300 міст, оволоділи понад сотнею воєнних заводів, сіткою залізниць протяжністю понад 15 тис. км, зайняли величезний вугільний басейн в Сілезії¹¹.

Тяжку кризу фашистська кліка намагалась подолати проголошенням п'ятої чи шостої після поразки під Сталінградом «тотальної мобілізації», проведення якої було доручено міністру пропаганди Геббельсу.

На підставі відповідних указів, починаючи з серпня 1944 р., всі жінки віком до 50 років мали нести трудову повинність. З метою заощадження коштів і вивільнення робочої сили були закриті всі розважні заклади, заборонені будь-які відпустки, робочий тиждень був офіційно збільшений до 60 годин¹². У вузах заняття продовжувалися лише на старших курсах. Всі інші студенти підлягали мобілізації. На воєнні потреби були мобілізовані також учні 7—8 класів. У країні були закриті 1 200 видавництв, дозволялося друкувати статті лише на воєнно-політичні теми. Німецькому Червоному Хресту було запропоновано виділити 10 тис. жінок для роботи у військово-санітарних закладах¹³.

Проте нова «тотальна мобілізація» була вже неспроможна відвернути катастрофи, що швидко насувалася. Почалося падіння виробництва. Загрозливо розвивалася інфляція. Населення забирало з банків вклади, що значно підірвало грошовий обіг¹⁴. На квітень 1945 р. державний борг Німеччини становив близько 380 млрд. марок (у 1939 р. — близько 31 млрд. марок). Виплата самих лише процентів по ньому становила у 1945 р. понад 14 млрд. марок, тобто була в 6 разів вища, ніж щорічні репараційні виплати, які Німеччина вносила свого часу за «планом Дауеса»¹⁵.

Становище в сільському господарстві було дещо кращим, тому рівень постачання населення та армії продовольством істотно не змінювався аж до останніх тижнів війни. Пояснюється це тим, що гітлерівці вивезли великі запаси продовольства з окупованих країн. Крім того, навіть у тяжкому 1944 р. збір врожаю зерна та картоплі становив 78—80% середнього врожаю довоєнного часу, а збір цукрового буряка був збережений на передвоєнному рівні¹⁶.

⁹ АМО СРСР, оп. 724438, спр. 1145, арк. 53.

¹⁰ Промышленность Германии в период войны 1939—1945 гг., М., 1956, стор. 129.

¹¹ А. И. Э л б а к и а н. Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР, М., 1955, стор. 85—86.

¹² «Angriff», 1944, 31 грудня.

¹³ АМО СРСР, ф. 233, оп. 24037, спр. 3, арк. 183—190.

¹⁴ Итоги второй мировой войны, стор. 427.

¹⁵ И. М. Ф а й н г а р. Очерк развития германского монополистического капитализма, М., 1958, стор. 306—307.

¹⁶ Итоги второй мировой войны, стор. 461.

В країні спостерігалася гостра нестача робочої сили. Оголошена гітлерівцями «битва за робочі руки» дала незначний ефект. Хоч до вересня 1944 р. кількість зайнятих робітників і службовців зроста на кілька процентів, проте незабаром сталося скорочення, яке продовжувалося до закінчення війни¹⁷.

На січень 1945 р. виключно напружене становище склалося на залізницях. Внаслідок безперервних повітряних нальотів і воєнних дій з ладу вийшли найважливіші залізничні вузли та колії. Директивою від 18 січня 1945 р. на залізницях було заборонено приймати всі вантажі, крім військових. У березні на транспорті панувала цілковита розруха. Не вистачало рухомого складу, палива, робочої сили для відбудовних робіт.

Безперервно знижувалося виробництво електроенергії. У грудні 1944 р. воно становило всього 3,8 млрд. *квтг.* Цієї кількості не вистачало навіть для потреб промисловості, які значно скоротилися¹⁸. Збройні сили, особливо авіація, відчували гостру нестачу бензину. Сховані під землею виробничі потужності могли до березня 1945 р. давати лише 52 тис. *т* палива в місяць, тоді, як щомісячна потреба становила 195 тис. *т*¹⁹. Взимку 1944/1945 рр. виявилася гостра нестача зимового обмундирування для солдатів. Тому, в період з 7 по 28 січня серед населення був оголошений збір теплого одягу. Було наказано здавати навіть обмундирування вбитих, що зберігалось їх сім'ями²⁰. Горезвісна централізація і раціоналізація воєнного виробництва в Німеччині не дала серйозних результатів. Воєнно-економічний потенціал гітлерівської Німеччини зазнав цілковитого краху. Обстановка свідчила про близькість тотальної поразки гітлерівського рейху.

* *
*

Останні місяці війни в Німеччині характеризувалися напруженою внутрішньополітичною обстановкою. На фронтах німецька армія несла великі втрати в людях і техніці. Як впливає з документів німецького генерального штабу, за листопад і грудень 1944 р. загальні втрати сухопутних військ на Східному фронті становили близько 400 тис. чол.²¹ В наступні місяці вони ще збільшилися і в січні — лютому 1945 р. вбитими, пораненими і тими, що пропали без вісті становили 606 тис. чол.²² Цікаво й те, що коли в боях на Західному фронті за чотири місяці 1945 р. загинуло 10 німецьких генералів, то на Східному фронті за цей же час загинуло 33 генерала, в тому числі у битві за Берлін — 5²³.

Загальні втрати німецької армії, включаючи війська СС і військовоповітряні сили, за період з 1 січня по 1 травня 1945 р. згідно з довідкою, поданою Радянському командуванню генералом Йодлем після капітуляції Німеччини, становили близько 1 250 тис. чоловік, з них — близько 30 тис. офіцерів. Проте, на 1 травня діюча сухопутна армія, яка налічувала близько 3 млн. чоловік, становила ще значну силу²⁴.

¹⁷ Промышленность Германии в период войны, стор. 126.

¹⁸ Там же, стор. 145.

¹⁹ Там же, стор. 151.

²⁰ W. Görlitz. Назв. праця, стор. 445.

²¹ О потерях и пополнениях вооруженных сил Германии во второй мировой войне. «Военно-исторический журнал», 1960. № 5, стор. 80.

²² АМО СРСР, оп. 724438, спр. 1145, арк. 6.

²³ Josef Foltman, Hanns Möller — Witten. Opfergang der Generale. Juni 1959, Berlin, SW 68, стор. 36—38.

²⁴ Матеріали Воєнно-научного управління Генштаба. Справка ген. Йодля «Общие потери сухопутных сил за время 1 сентября 1939 г. до 1 мая 1945 г.», 10 мая 1945 г.

З осені 1944 р. катастрофічного характеру набула криза резервів. Внаслідок «тотальної мобілізації» з вересня 1944 р. по лютий 1945 р. в армію додатково було мобілізовано близько 700 тис. чол. З січня 1945 р. мобілізувалась молодь 1928 р. народження, а з березня — навіть 1929 р. народження²⁵.

Коли одні з фашистських верховодів намагалися максимум людей мобілізувати на виробництво або поповнити фронт, то інші використовували тисячі спеціалістів і витрачали величезні кошти на свої особисті потреби або на здійснення всіляких фантастичних проєктів. Так, у найнапруженіший момент, коли фронт задихався від нестачі особового складу, Герінг використовував сотні солдатів для влаштування полювань то в одному то в іншому районі Німеччини. А у відомстві Гімmlера тисячі співробітників «досліджували» такі «актуальні» проблеми, як історія різних містико-філософських товариств, що існували в Німеччині у XVII—XVIII ст., культове значення готичних башточок і т. ін.

Воєнні дії, що розгорнулися на території Німеччини, дезорганізували внутрішнє життя і заподіяли населенню незліченні страждання. Мільйони біженців із сходу та заходу кинулися в центральні райони Німеччини. Але й тут не було спокійніше, оскільки англо-американська авіація піддавала жорстоким бомбардуванням не тільки військові об'єкти, а й густо населені жилі квартали німецьких міст. Характерним у цьому відношенні було бомбардування одного з найбільших міст Німеччини — Дрездена. 13 и 14 лютого 1945 р. англо-американська авіація зтерла з лиця землі центр міста площею 12 кв. км. При цьому загинуло 35 тис. жителів міста²⁶.

В післявоєнний період у заявах офіціальних осіб західних держав іноді містяться твердження про те, що безглузде з воєнної точки зору бомбардування жилих кварталів Дрездена було здійснене нібито за вимогою Радянського командування²⁷. Ці твердження абсолютно не відповідають дійсності. Як свідчать архівні документи, Радянське командування не вимагало непотрібного руйнування німецьких міст, тим більше тих, які через деякий час мали бути зайняті радянськими військами. Щодо Дрездена, то 12 лютого Радянський Генштаб одержав від американської військової місії інформацію такого змісту: «Коли дозволить погода, 8-й авіаційний корпус атакуватиме сортувальну станцію Дрездена 13 лютого»²⁸. Таким чином з документа виходить, що, по-перше, ініціатива в бомбардуванні Дрездена належить американцям і, по-друге, йшлося про бомбардування сортувальної станції, а не жилих кварталів міста.

Шаленіючи в своїй звирячій ненависті, нацистські керівники вирішили знищити матеріальну основу життя німецького народу. Цій бузвірській меті служив, зокрема, наказ Гітлера від 19 березня 1945 р. «Про зруйнування об'єктів на території Німеччини». Гітлер вимагав при відступі руйнувати всі шляхи сполучення, засоби зв'язку, промислові й комунальні заклади та матеріальні запаси, тобто робити все, що могло б прямо чи побічно заподіяти шкоду бойовій могутності противника»²⁹. Виконуючи цей наказ, на шляху просування англо-американських військ гітлерівці висадили в повітря 10 тис. мостів. При під-

²⁵ Матеріали Воєнно-научного управління Генштаба. Справка ген. Йодля «Состав действующей сухопутной армии. 20 мая 1945 г.».

²⁶ Max Seydewitz. Zerstörung und Wiederaufbau von Dresden, Berlin, 1955, стор. 141.

²⁷ W. Görnitz. Назв. праця, 1939—1945, Bd. 2, стор. 485. Газ. «Süd-deutsche Zeitung», 22 лютого 1953 р.

²⁸ Архів Генштаба, оп. 198, спр. 7, арк. 271.

²⁹ W. Bartel. Deutschland in der Zeit der faschistischen Diktatur 1933—1945, Berlin, 1956, стор. 251.

ході радянських військ до Берліна у місті були зруйновані всі водокачки, мости, затоплено метро, де перебували тисячі поранених солдатів та жителів³⁰.

В останні дні війни фашизм особливо наочно показав своє обличчя як терористична диктатура і щодо самого німецького народу. Масовими розстрілами Гітлер намагався затримати катастрофічне падіння духу населення й солдатів. За даними секретного документу, знайденого у квартирі генерала Рейнеке в Берліні, тільки за період до грудня 1944 р. за індивідуальні бунтарські виступи було розстріляно понад 9500 німецьких солдатів³¹. Були вжиті жорстокі заходи проти перебіжчиків. Члени їх сімей оголошувалися заложенниками. Кожний солдат був зобов'язаний стріляти в перебіжчиків. Взвод або рота несли колективну відповідальність за поведінку солдатів³². За дорученням Гітлера 2 січня 1945 р. із спеціальною відозвою до офіцерського складу німецької армії звернувся начальник управління особового складу сухопутних військ генерал Бургдорф. Визначаючи, що в 1944 р. офіцерам довелося витримати виключне фізичне й моральне напруження, Бургдорф висунув вимогу посилення «виховної роботи в націонал-соціалістському дусі»³³.

15 лютого 1945 р. у так званих загрожуваних районах Німеччини були скликані польові суди. За наказом Гімmlера від 23 березня 1945 р. всі солдати, виявлені поза своїми підрозділами в тилу діючих військ, підлягали негайному суду і розстрілу на місці³⁴. За його ж наказом від 3 квітня 1945 р. в будинках, на яких, в очікуванні на прихід військ противника, вивішувалися білі прапори, розстрілу підлягали всі чоловіки³⁵. Відступаючи німецькі війська, які грабували населення чужих країн і знущалися над ним, принесли що «звичку» й на батьківщину. Верховне командування змушене було 25 вересня 1944 р. видати спеціальний наказ, в якому говорилося про те, що «в тих районах Німеччини, звідки було евакуйоване місцеве населення, німецькі солдати чиять найтяжчі злочини... грабують покинуті квартири, при цьому їх начальники не тільки не втручаються, а й самі беруть участь у цих ганебних діях»³⁶.

Поширюючи брехні про вигадані звірства радянських військ над мирним населенням, гітлерівська пропаганда намагалася підняти німецький народ на «тотальну війну». Цій меті мало, зокрема, служити і створення так званого «фольксштурму». Директива про створення фольксштурму була видана Гітлером ще 25 вересня 1944 р. До нього мобілізувалися всі чоловіки віком від 16 до 60 років, здатні носити зброю³⁷. У ширших масштабах фольксштурм створювали в останні місяці війни. На берлінському напрямі в квітні 1945 р. діяло 90 батальйонів фольксштурму загальною чисельністю близько 60 тис. чоловік³⁸.

³⁰ W. Görnitz. Der deutsche Generalstab. Geschichte und Gestalt, 1657—1945. Frankfurt am Mein, 1850, стор. 702.

³¹ Александр Абуш. Ложный путь одной науки. К пониманию германской истории, М., 1962, стор. 272.

³² H. A. Jacobsen. 1939 bis 1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. Darmstadt, 1959, стор. 423.

³³ АМО СРСР, оп. 725169, спр. 1245, арк. 43.

³⁴ W. A. Schmidt. Damit Deutschland lebe. Ein Quellwerk über den deutschen antifaschistischen Widerstandskampf 1933—1945. Berlin, 1959, стор. 633.

³⁵ W. Görnitz. Der Zweite Weltkrieg 1939—1945, стор. 133.

³⁶ АМО СРСР, оп. 724438, спр. 678, арк. 125.

³⁷ Hans Kiesel. Der deutsche Volkssturm 1944—1945. «Wehrwissenschaftliche Rundschau», 1960, № 4, стор. 210.

³⁸ J. Schulz. Die Schlacht um Berlin. «Allgemeine schweizerische Militärschrift», 1955, H. 4, стор. 282.

Кожне місто було зобов'язане виставити певну кількість батальйонів фольксштурму. Існували також спеціальні батальйони з 15—16-річних членів гітлерюгенда, що становили так звані «бригади Аксмана» (за ім'ям керівника молодіжної фашистської організації).

Проте практика використання фольксштурму не дала очікуваного ефекту. При першому ж зіткненні з радянськими та англо-американськими військами загопи фольксштурму швидко розсіювалися. Проти військ 1-го Українського фронту в січні — лютому діяло 23 батальйона фольксштурму. Проте в ході боїв залишилося лише 10 батальйонів³⁹.

З середини лютого 1945 р. гітлерівці оголосили мобілізацію у фольксштурм дівчат, створивши з них, так звані, «підрозділи Валькїрій» (за ім'ям поширених у скандинавській міфології дів-войовниць, що носилися над полем бою і спрямовували хід битви). Як показав на Нюрнберзькому процесі Герінг, наприкінці березня 1945 р. з найактивніших функціонерів фашистської партії був сформований «Вільний корпус ім. Адольфа Гітлера». Його члени мали вести збройну боротьбу проти союзних військ, що вступили на територію Німеччини. Командиром корпусу був призначений керівник «Імперського трудового фронту» Лей⁴⁰.

Одним з останніх епізодів гітлерівської «тотальної мобілізації» було створення «вервольфа» — загонів, що мали здійснювати диверсійні акти в тилу противника. Проте й ця авантюра провалилася. Військові власті союзників з допомогою місцевого населення швидко знешкоджували терористів.

В гітлерівській Німеччині становилося дедалі менше людей, що виступали за безглузде продовження війни «до кінця». Вже рідко було почути так зване «німецьке привітання» — «Хайль Гітлер». В армії ж гітлерівське вітання майже не застосовувалося. Після 20 липня 1944 р. гітлерівці наполегливо насаджували його серед солдатів⁴¹. Для посилення впливу нацистської партії в армії восени 1944 р. був введений інститут «націонал-соціалістських офіцерів-вихованців». Вони були зобов'язані підписувати всі накази й донесення разом з командуванням⁴².

За «порядком» в країні стежив величезний терористичний апарат, створений гітлерівцями. Так, у Німеччині в роки війни в гестапо налічувалося понад 40 тис. чоловік, в регулярній поліції — 120—150 тис. чоловік, в загонах СС — близько 250 тис., у «службі безпеки» — близько 7 тисяч. До терористичного апарату слід віднести також і 300 тис. керівників гітлерівської партії⁴³.

Частина населення ще вірила в силу, «чудо-зброї», яка, за запевненнями пропагандистів Геббельса, здатна була змінити хід війни. Документи свідчать про те, що це не було самою лише похвальбою. Німці дійсно мали серйозні успіхи у вдосконаленні військової техніки. Фашистські керівники велику увагу приділяли створенню небаченої за своєю

³⁹ АМО СРСР, ф. 32, оп. 253351, спр. 134, арк. 2—6.

⁴⁰ Допрос рейхсмаршала Герінга, «Военно-исторический журнал», 1963, № 5, стор. 84.

⁴¹ J. Müller. Die letzten zehn Monate. Vom 20. Juli 1944 bis zum 8. Mai 1945. Sturz in den Abgrund. Offenbach, 1947, стор. 19—22.

⁴² АМО СРСР, ф. 233, оп. 24037, спр. 3, арк. 183—190.

⁴³ Д. Мельников. Заговор 20 июля 1944 года в Германии. Легенда и действительность, М., 1962, стор. 17.

руйнівної силою зброї — атомної бомби. Німецькі вчені успішно працювали в галузі конструювання газових турбін, радіопідричників, у розвитку радіолокації. Вони провадили експерименти по запуску балістичних ракет з підводних човнів, наприкінці 1944 р. створили «літак-снаряд». Йшли дослідження по конструюванню вертольотів і літаків з вертикальним зльотом⁴⁴. Герінг на допиті 17 червня 1945 р. заявив, що, коли б німецьке командування спромоглося стабілізувати фронт на Заході і затримати наступ Радянської Армії на Віслі, то в Німеччині вдалося б форсувати виробництво винищувачів з реактивними двигунами, озброєних 6-ма гарматами і 24-ма ракетами⁴⁵.

Як стало відомо з документів, опублікованих після війни, з другої половини 1944 р. під керівництвом Вернера фон Брауна провадилися інтенсивні дослідження по створенню трьохступеневої трансатлантичної ракети А-9, призначеної для обстрілу території США. Швидкий наступ радянських військ, що захопили територію, де випробувалися ракети, перешкодив здійсненню гітлерівського задуму⁴⁶.

Агонізуючий гітлерізм готувався до бактеріологічної війни. Як стало відомо, в лютому 1945 р. Геббельс запропонував застосувати два нових типа сильних отруйних речовин — табун і сарин⁴⁷. Наступ Радянської Армії та її союзників у війні не дав змоги гітлерівцям здійснити свій задум.

Отже, гітлерівці мали підстави говорити про нові види зброї. Їм не вистачало лише часу, щоб завершити початі роботи. Щодо літака-снаряда ФАУ-1 і балістичної ракети ФАУ-2, то вони вже застосовувалися у другій половині 1944 р. З часу відкриття другого фронту з стартових площадок для обстрілу Англії піднялося 8—9 тис. ФАУ-1. З вересня 1944 р. на Лондон, Антверпен, Брюссель і Льєж було пушено понад 5 тис. ракет ФАУ-2⁴⁸.

В ці тяжкі дні національної катастрофи, до якої привели фашисти німецький народ, особливу відповідальність за долю своєю батьківщини відчували німецькі антифашисти, очолювані Компартією Німеччини. Вони значно активізували свою діяльність. У м. Анкламі антифашисти, ризикуючи життям, у вирішальний момент вивели з ладу дві артилерійські батареї, а жінки вимагали від військового коменданта здати місто радянським військам без бою. У м. Хемніці жінки зруйнували протитанкові загородження⁴⁹. Антифашисти Гамбурга, що мали свої осередки на багатьох підприємствах міста, пригрозили коменданту міста збройним повстанням, якщо він здумає обороняти місто⁵⁰. Траплялися випадки, коли німецьке населення безпосередньо і активно сприяло радянським військам. У дні боїв за Потсдам в останні дні квітня 1945 р. німецькі робітники танкового заводу разом з радянськими військовополоненими знищили охорону, створили загони самооборони і утримували завод у своїх руках до підходу радянських військ⁵¹.

Однією з форм боротьби німецьких антифашистів за припинення війни і скинення гітлерівської диктатури був демократичний рух, очо-

⁴⁴ В. Гилленсен. Из истории военно-технической разведки США во второй мировой войне, «Военно-исторический журнал», 1962, № 8, стор. 54.

⁴⁵ Допрос рейхсмаршала Геринга, «Военно-исторический журнал», 1963, № 5, стор. 84.

⁴⁶ А. Бланк. «Ракетный барон» Браун. «Военно-исторический журнал», 1964, № 9, стор. 103.

⁴⁷ W. Görlitz. Der deutsche Generalstab, стор. 697.

⁴⁸ Итоги второй мировой войны, стор. 317—318.

⁴⁹ В. Ульбрихт. К истории новейшего времени, М., 1957, стор. 52.

⁵⁰ W. Görlitz. Der Zweite Weltkrieg 1939—1945, Bd, 2, стор. 552.

⁵¹ АМО СРСР, ф. 32, оп. 64603, спр. 37, арк. 4—5.

люваний Національним Комітетом «Вільна Німеччина», який був створений за ініціативою Компартії Німеччини. Цей рух став продовженням боротьби німецьких комуністів за єдиний антифашистський фронт, яку вони вели з часу приходу Гітлера до влади. Ідея миру і демократії знайшла відгук і серед багатьох генералів і офіцерів, що перебували в радянському полоні. Свідченням цього є той факт, що в серпні 1944 р. до Національного Комітету «Вільна Німеччина» примкнув фельдмаршал Паулюс. Активізація прихильників руху «Вільна Німеччина» серед солдатів і офіцерів німецької армії в останні місяці війни серйозно непокоїла фашистське командування. Були видані накази, відповідно з якими ті, що примкнули до цього руху або поширювали його пропагандистську літературу, каралися смертю, а їхні рідні піддавалися репресіям. Про це, зокрема, йшлося в наказі начальника генштабу сухопутних військ генерала Гудеріана⁵².

* *
*

Важливою складовою частиною загальної внутрішньополітичної кризи була криза правлячої верхівки і керівництва армії. Багато прихильників Гітлера дедалі ясніше усвідомлювали неминучість поразки фашистської Німеччини. Навіть фашистські ватажки Герінг і Кейтель, як вони самі показали на допиті в червні 1945 р., перестали вірити в можливість воєнної перемоги⁵³. Проте песимізм цих воєнних злочинців не заважав їм залишатися з Гітлером до останнього.

Значна ж частина керівників третього рейху розраховувала на політичну перемогу, але без Гітлера. Вихід з становища, що склалося, вони бачили у «двірцевому перевороті». Найсерйознішою спробою здійснити такий переворот був заколот 20 липня 1944 р. Це був виступ кількох генералів і політиків, які не мали нічого спільного з справжнім антигітлерівським рухом Опору. Намагаючись врятувати німецький імперіалізм, Герделер та інші учасники змови хотіли поставити на місце Гітлера таких представників буржуазних кіл та вояччини, які не дуже скомпрометували себе прихильністю до фашизму. Відомо, що Гітлер жорстоко розправився з усіма, хто хоч якось був замішаний у заколоті.

Терор ще більше посилювався в останні місяці війни. Гітлер не зупинявся перед стратами навіть відданих йому прихильників, які, виступали за припинення війни, або висловлювали своє невдоволення існуючим становищем. Фашистський бургомістр міста Бреслау (Вроцлава) Шпільгаген, який запропонував здатися без бою, був прилюдно розстріляний за наказом гауляйтера Нижньої Сілезії Ганке⁵⁴. Був заочно приречений до страти заступник командуючого 1-м військовим округом генерал Лаш, який наказав капітулювати військам Східної Пруссії та гарнізону Кенігсберга⁵⁵. За наказом Гітлера гестапівці розстріляли офіцера розвідки німецької групи армії в Угорщині полковника Рітберга, який висловлював пораженьські погляди. За спробу зв'язатися з противником Гітлер наказав повісити свого близького друга й родича, генерала військ СС Фегелейна⁵⁶. За 4 місяці 1945 р. військові суди

⁵² ДМО СРСР, ф. 32, оп. 64599, спр. 88, арк. 408—409.

⁵³ Допрос рейхсмаршала Геринга, «Военно-исторический журнал», 1963, № 5, стор. 84; Банкротство стратегії германського милитаризма (Із показань генерал-фельдмаршала Кейтеля), «Военно-исторический журнал», 1961, № 9, стор. 80.

⁵⁴ W. Görnitz. Der Zweite Weltkrieg 1939—1945, Bd. 2, стор. 480.

⁵⁵ Там же, стор. 488.

⁵⁶ O. Dittlich, 12 Jahre mit Hitler, München, 1955, стор. 269.

винесли смертні вироки 7—8 тис. чоловік⁵⁷. За останні місяці війни були понижені військові звання 55 офіцерам німецької армії⁵⁸.

* *
*

Різде погіршення воєнного і внутрішньополітичного становища Німеччини примусило гітлерівську верхівку активізувати зовнішньополітичну діяльність. Досягти сепаратного миру з США і Англією на антирадянській основі — такою була стратегічна лінія зовнішньої політики гітлерівської Німеччини на заключному етапі війни.

В останні місяці війни Німеччина перебувала у цілковитій міжнародній ізоляції. Протягом 1944 р. вона позбавилася всіх своїх союзників у Європі. З Німеччиною розірвали відносини і оголосили їй війну Румунія (24 серпня), Болгарія (9 вересня), Угорщина (28 грудня), розірвала відносини Фінляндія (4 вересня). У лютому 1945 р. війну Німеччині оголосили Єгипет, Парагвай, Перу, Туреччина, Уругвай і Чілі, а в березні — Фінляндія і Аргентина. Таким чином на час капітуляції Німеччина перебувала у стані війни з 49 державами. Погіршилися її відносини з нейтральними країнами, які почали шукати можливості для встановлення тісних політичних і економічних зв'язків з США і Англією. 13 грудня 1944 р. німецький військовий аташе в Стокгольмі з тривогою сповіщав про можливість вступу Швеції у війну проти Німеччини.

З початку війни німецькі політики покладали великі надії на те, щоб посіяти взаємну підозру між союзниками по антигітлерівській коаліції, послабити їхні воєнні зусилля, розбити поодиночі. В останні ж місяці війни ця ідея в Берліні уявлялася абсолютно нереальною. В новій обстановці, коли на території Німеччини перебували армії Радянського Союзу і його західних союзників «розв'язання проблеми політичним шляхом» означало «зіткнути їх лобами» і потім з допомогою англо-американців розбити Радянську Армію.

Наприкінці серпня 1944 р. на одній з нарад Гітлер заявив, що найближчим часом слід очікувати загострення відносин між Радянським Союзом і його західними союзниками, що спричиниться до конфлікту між ними, і поставив завдання виграти час і домовитись з англо-саксами з метою спільного виступу проти СРСР⁵⁹. Розрахунок на розвал антигітлерівської коаліції стояв у центрі уваги і на іншій нараді у ставці, яка відбулася на початку жовтня 1944 р. в Растенбурзі. Проте, визволення радянськими військами більшої частини країн Балканського півострова відбулося без зіткнень з союзниками. Тому Гітлер запропонував вжити активних заходів, щоб, по-перше, «воєнні успіхи росіян вплинули на союзників у смислі досягнення сепаратної угоди проти більшовизму», і, по-друге, продемонструвати здатність німецької армії завдавати серйозних ударів. Саме в цьому полягав політичний смисл таких операцій, як наступ в Арденнах (грудень 1944 р.— січень 1945 р.), контрнаступ в районі озера Балатон і підготовка удару во фланг радянським військам з так званого «померанського балкону» (березень 1945 р.).

Напередодні наступу в Арденнах 12 грудня 1944 р. на нараді ко-

⁵⁷ G. Weisenborn. Der Lautlose Aufstand. Bericht über die Widerstandsbewegung des deutschen Volkes 1939—1945, Hamburg, 1955, стор. 14

⁵⁸ H. Guderian. Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951, стор. 250.

⁵⁹ Матеріали Воєнно-научного управління Генштаба. Подлинные материалы о капитуляции Германии. Показания Отто Гюнше.

мандуючих Гітлер говорив: «Якщо тепер ми не зможемо завдати їм ще кількох сильних ударів, то в будь-який момент можна очікувати, що цей розрекламований «єдиний фронт» розвалиться під оглушливий гуркіт грому»⁶⁰.

Розраховуючи на розвал антифашистської коаліції, Гітлер, звичайно, знав, що в останні місяці війни намітилися серйозні розходження між СРСР та англо-американськими союзниками з питань післявоєнного врегулювання. Йому були також в загальних рисах відомі суперечки з питання про Польщу, щодо обстановки в Румунії, Греції, та ряду інших проблем.

Гітлерівська кліка не очікувала поки відбудеться «чудо», що врятує Німеччину. Вона активно діяла, намагаючись вбити клин у відносини між союзниками.

Як повідомив Гітлер на нараді вищих німецьких керівників 27 січня 1945 р., він розпорядився, щоб у руки західних союзників попали фальшиві документи про те, що разом з радянськими військами на територію Німеччини «вступає 220-тисячна німецька армія, повністю просякнута ідеями комунізму... Одержавши це повідомлення,— продовжував Гітлер,— західні союзники відчують, що їх немов би пронизали вістрям»⁶¹. Наприкінці 1944 р. і на початку 1945 р. Гімлер, з цією ж метою зустрічався з колишнім президентом Швейцарії Музі. Хоча приводом для цієї зустрічі було питання про звільнення за викуп сіоністських організацій групи євреїв, що перебувала в концтаборах, проте, під час бесід зачіпалося й питання про можливість припинення війни на Західному фронті.

У зв'язку з спробами гітлерівців встановити контакт з представниками США і Англії заслуговує на увагу цікавий факт. Протягом всієї війни на одній віллі біля Дрездена жив американський громадянин німецького походження, власник невеличкої фабрики Чарльз Нобль. Виявилось, що він мав радіопередавач, підтримував постійний зв'язок з американським командуванням і інформував його про становище в місті. Лютчикам, які брали участь в нальотах на місто заборонялося бомбити район цієї вілли. Місцеве гестапо намагалось заарештувати Нобля (який за добу до масового нальоту в лютому 1945 р. вже знав про нальот) і сповістило про це гауляйтера Саксонії Мучмана. Той терміново зв'язався вранці 14 лютого по телефону з Геббельсом, просячи санкції на арешт. Але Геббельс заборонив робити це, і запропонував «не розривати зв'язків з Ноблем». Запис цієї телефонної розмови зберігся⁶².

На початку 1945 р. гітлерівці розробили спеціальний меморандум про умови сепаратного миру з західними державами, складений радником міністерства закордонних справ Німеччини Фріцем Гессе. На основі цього документа німецькі послы в деяких нейтральних країнах встановили контакти з англійськими представниками. Щоб прискорити переговори, Ріббентроп направив Гессе з секретною місією в Стокгольм. Тут, в одному з центрів міжнародного шпіонажу і політичних інтриг у період другої світової війни Гессе протягом лютого 1945 р. зустрічався з шведським політичним діячем Алланом Фогтом, а через нього з судетським соціал-демократом Паулем, який був зв'язаний з лейбористським міністром Англії Е. Бевіном. Гессе встановив контакт

⁶⁰ Дж. Эрман. Большая стратегия. Октябрь 1944 г.— август 1945 г., М., 1958, стор. 14.

⁶¹ История международных отношений и внешней политики СССР, том II, 1939—1945 гг., М., 1962, стор. 400.

⁶² Мах Seydewitz. Назв. праця, стор. 204.

і з шведським банкіром Валленбергом, що був відомий своїми близькими зв'язками з Черчіллем і Рузвельтом. Але правлячі кола західних держав тоді не були схильні компрометувати себе перед світовою громадськістю контактами з Гітлером. Невдача у Стокгольмі не збентежила правителів фашистської Німеччини. Свої підступні задуми вони вирішили здійснити іншим шляхом. Цього разу була обрана Швейцарія, де перебував керівник американської стратегічної розвідки в Європі Аллен Даллес. Встановити з ним контакт було доручено керівнику СС в Італії, колишньому начальнику штабу відомства Гімлера обергрупенфюреру Карлу Вольфу. Офіційно Вольф діяв від імені командуючого групи армій «Ц», що діяла в Північній Італії — фельдмаршала Кессельрінга, а Даллес — з схвалення головнокомандуючого союзних військ у районі Середземного моря — англійського фельдмаршала Г. Александера. Ці переговори «про припинення вогню в Італії» мали в західних союзників кодову назву «Кросворд».

Інформуючи Радянський уряд про ці сепаратні переговори, союзники намагалися показати їх як підготовчий захід для наступної офіційної зустрічі. На пропозицію Радянського уряду послати на переговори своїх представників союзники відповіли відмовою⁶³. Незважаючи на протест Радянського Союзу переговори продовжувалися. Гітлерівські представники під час переговорів «про припинення вогню» висунули ідею про «дотримання порядку» в Німеччині як ширму, оскільки напередодні йшлося про можливість використання військ, що звільнилася в Італії для дій проти Радянської Армії. Про це Вольф прямо казав фельдмаршалу Кессельрінгу як про головну мету переговорів з англо-американцями⁶⁴. Німці всіляко, особливо після смерті Ф. Рузвельта, затягували переговори, сподіваючись на погіршення відносин між СРСР і його західними союзниками. Нарешті, 29 квітня, коли вся Північна Італія була охоплена всенародним збройним повстанням, підполковник фон Швейніц і майор Веннер від імені німецького командування підписали умови капітуляції, за якими воєнні дії в Італії припинялися з 2 травня 1945 р. За вимогою Радянського уряду при підписанні акта про капітуляцію були присутні представники Радянського Командування⁶⁵.

Факти свідчать про те, що ці переговори велися за вказівками Гітлера та Гімлера. Гітлер разом з Ріббентропом і Гімлером особисто інструктував Вольфа 6 лютого 1945 р.⁶⁶ Заступник Гімлера Кальтенбруннер розповів на Нюрнберзькому процесі, що 15 квітня 1945 р. Вольф дістав від Гітлера дозвіл продовжувати сепаратні переговори з англо-американцями. Потім Вольф неодноразово доповідав Гімлеру про хід цих переговорів⁶⁷.

З наближенням неминучої катастрофи фашистські правителі активізували намагання будь-якою ціною врятувати гітлерівський режим. Ріббентроп, Герінг, Гімлер та інші, незалежно один від одного, вирішили діяти самостійно, оскільки, як вони вважали, з фюрером ніхто з союзників вести переговори не стане. Як свідчить член королівської сім'ї, голова Шведського Червоного Хреста граф Ф. Бернадотт, у бесіді з ним в середині лютого 1945 р. Ріббентроп повідомив про те, що

⁶³ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. II, М., 1957, стор. 291.

⁶⁴ E. F. Möllhausen. Die gebrochene Achse, Alfeld-Leine, 1949, стор. 319.

⁶⁵ Архів Зовнішньої політики СРСР, оп. 158, спр. 715, арк. 141—142.

⁶⁶ E. Kuby. Das Ende des Schreckens, стор. 106.

⁶⁷ W. S. Churchill. The Second World War. Vol 6, London, 1954, стор. 459; W. Görnitz. Der zweite Weltkrieg 1939—1945, стор. 534, 537.

він особисто робить спроби умовити союзників припинити наступ і почати спільну боротьбу проти Росії⁶⁸.

З оточення Гітлера найбільшу активність у встановленні контакту з англо-американцями розвинув Гімmlер. З цією метою, зокрема, був використаний захоплений 10 лютого 1945 р. на території Голландії американський розвідник за кличкою «Біллі», який погодився стати агентом-двійником. За наказом Гімmlера «Біллі» був 3 травня 1945 р. перекинутий через лінію фронту з завданням передати союзному командуванню пропозицію припинити військові дії і надати німцям можливість продовжувати боротьбу проти Радянської Армії. В разі згоди Гімmlер обіцяв передати американському командуванню секретну інформацію про Японію⁶⁹. Одночасно Гімmlер діяв ще в одному напрямі. В середині лютого 1945 р. під приводом обговорення питання про звільнення з концтаборів норвежців і датчан він прийняв графа Бернадотта і досить недвозначно натякнув йому на бажаність для Німеччини перемир'я з США і Англією. 20 квітня Бернадотт знов прибув у Німеччину. Гімmlер разом з главою розвідки і контррозвідки В. Шелленбергом умовляв Бернадотта допомогти йому зв'язатися з генералом Ейзенхауером для переговорів про капітуляцію німецьких військ на Західному фронті⁷⁰. Через шведський уряд про цю пропозицію Гімmlера було повідомлено уряди Англії та США, які, проте, відмовилися вести сепаратні переговори. Міністр закордонних справ Швеції Богеманн, який повідомив про ці переговори англійського представника в Стокгольмі В. Малетта, попередив, що шведський уряд не хотів би інформувати про це Радянський Союз, оскільки Гімmlер обумовив, що ця інформація призначена лише для західних держав⁷¹.

Проте спроби фашистської верхівки шляхом сепаратних переговорів з англо-американцями врятувати гітлерівський режим і продовжувати війну проти Радянського Союзу закінчилися крахом. Правлячі кола США і Англії не пішли на це не лише тому, що світова громадськість затаврувала б їх крок як зраду інтересів усієї антигітлерівської коаліції. Така позиція пояснюється ще й тим, що в цьому питанні між ними існували суперечки. Якщо в Англії за переговори з нацистами на заключному етапі війни виступали такі впливові діячі як Черчилль і фельдмаршал Монтгомері, то у вищих колах США, де ще жив «дух Рузвельта», подібна точка зору не знаходила безумовної підтримки.

А тим часом радянські війська з важкими боями просувалися до Берліна. 22 квітня в імперській канцелярії відбулася остання воєнна нарада, на якій Гітлер був змушений визнати, що війна програна. Він обвинуватив генералів і своїх однодумців у зраді і заявив, що покінчить з собою⁷².

8 травня у передмісті Берліна — Карлсхорсті був підписаний акт про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини. Друга світова війна в Європі, що тривала 68 місяців та її найважливіша складова частина — Велика Вітчизняна війна радянського народу, що тривала 46 місяців, закінчилися. Людство святкувало велику перемогу. Кінець гітлерівської Німеччини був закономірним, оскільки історія вже не раз підтверджувала той факт, що агресор, який починає тотальну війну, закінчує її своєю тотальною поразкою.

⁶⁸ F. Bernadotte. Das Ende, стор. 27. Meine Verhandlungen in Deutschland im Frühjahr 1945 und ihre politische Folgen, Zürich, 1945, стор. 27.

⁶⁹ Докладно див. повідомлення В. Чернова у «Военно-историческом журнале», 1962, № 4, стор. 124—126.

⁷⁰ F. Bernadotte. Назв. праця, стор. 83—84.

⁷¹ W. S. Churchill. Назв. праця, стор. 466.

⁷² Joachim Schulz. Die Letzten 30 Tage, Stuttgart, 1951, стор. 21.

Ю. Ю. ФОМІН

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ І ПОВСТАННЯ В ГЕРЦЕГОВИНІ ТА БОСНІЇ В 1875—1876 рр.

У другій половині ХІХ ст. на Балканах великого розмаху набул боротьба слов'янських народів за своє визволення з-під гніту Турецької імперії. З великою силою виявилась вона в Герцеговині і Боснії Обезземелене, безправне селянство зазнавало тут нещадної експлуатації з боку феодалів і турецьких властей. Через неврожай 1874 р. ще більш погіршилося економічне становище селян. Різке загострення соціальних і національних суперечностей в Герцеговині та Боснії призвело в липні-серпні 1875 р. до збройного повстання, в якому злилися аграрний рух селян з загальнонародною боротьбою за свободу і національну незалежність¹.

Уряд царської Росії з метою посилення свого впливу на Балканах намагався підтримати визвольний рух південних слов'ян. Але загрози створення ворожої коаліції європейських держав, невідповідності Росії до війни змушували царизм в питанні про кризу на Близькому Сході погоджувати свої дії не лише з партнерами по союзу трьох імператорів — Австро-Угорщиною і Німеччиною, але і з Англією та іншими західноєвропейськими державами, які не бажали визволення слов'ян. У зв'язку з цим царський уряд виступав за ізоляцію і «умиротворення» повстання в Боснії і Герцеговині, сподіваючись спільно з іншими державами примусити Туреччину шляхом переговорів до поступок на користь пригнічених балканських народів².

Громадськість України, як і всієї Росії, з великим співчуттям стежила за антифеодальною національно-визвольною боротьбою південних слов'ян. Першим з періодичних видань у Росії на Герцеговинське повстання відгукнувся 4 липня 1875 р. орган буржуазно-ліберальних кіл «Одесский вестник». Газета доводила, що Туреччина нездатна здійснити будь-які радикальні реформи у слов'янських провінціях, а для умиротворення Боснії і Герцеговини необхідно звільнити їх з-під управління турецької адміністрації і надати їм політичну автономію. Герцеговинці і босняки так само здатні до самоврядування, як серби і греки, які створили самостійні держави³.

Прогресивну позицію в питанні про повстання займали організації української ліберально-буржуазної інтелігенції — громади, які в 70-х роках значно активізували свою культурно-освітню діяльність. «Крім основного буржуазно-ліберального ядра, до них (Громад.— Ю. Ф.) входила і невелика частина радикально-демократично настроєної української молоді, що була зв'язана з народниками 70-х років і прагнула до об'єднання сил для боротьби проти царизму»⁴.

Відомий український громадський діяч М. П. Драгоманов після одержання першої звістки про початок Герцеговинського повстання на сторінках газети «Киевский телеграф» висловив сподівання, що

¹ История Югославии, т. 1, М., 1963, стор. 603, 604, 610; Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, М., 1961, стор. 31, 46; Е. В. Елисеєва. К вопросу о социально-экономических отношениях и национальном гнете в Боснии и Герцеговине перед восстанием 1875 г. Труды Томского государственного университета им. В. В. Куйбышева, т. 136, 1957, стор. 183.

² Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, стор. 36.

³ Газ. «Одесский вестник», 29 і 30 серпня 1875 р.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 8, 9.

воно зруйнує союз імператорів Росії, Німеччини й Австро-Угорщини і створить сприятливі умови для піднесення демократичного визвольного руху в Росії. Восени 1875 р. у популярній брошурі «Про українських козаків, татар і турків» він прагнув «зв'язати агітацію по східному питанню з національними українськими традиціями»⁵, тобто з історичною боротьбою українського народу за свою волю і незалежність проти татарських і турецьких загарбників. Газета «Киевский телеграф», фактичним керівником якої у 1875—1876 рр. був М. Драгоманов, рішуче виступала проти офіційної політики «умиротворення» Боснії та Герцеговини. Газета переконувала, що реформи, запропоновані в ноті австро-угорського міністра Андраші, не зможуть примирити з Портою повсталих слов'ян, оскільки ці реформи суперечать їхнім вимогам⁶. «Нам уся ця гра в реформи здається зовсім пустим заняттям, що ні до чого не веде»⁷. Встановлення миру на Балканах можливе лише в разі вигнання турецьких поневолювачів і надання боснякам і герцеговцям можливості самим влаштувати своє життя. Нелюдські умови життя поневолених Туреччиною слов'ян свідчать про те, що повстання може мати два наслідки — автономію або смерть країни. При цьому газета висловлювала побажання, щоб трудящі маси Боснії і Герцеговини добивалися не лише національного, але й соціального визволення⁸.

Серед революціонерів-народників Росії в питанні про Герцеговинське повстання існували два основних напрямки. Бакуністи, народницька група «південних бунтарів» і деякі інші активні народники розглядали його як народне, селянське повстання і рішуче його підтримували. Друга група народників — лавристи, які групувалися навколо газети «Вперед», — недооцінювала соціальні мотиви в боротьбі герцеговинських повстанців⁹. Вважаючи, що агенти царизму використовують це повстання в своїх реакційних цілях, лавристи визнавали допомогу повстанцям марною, оскільки вона не зможе привести до справжнього визволення слов'ян. Але в цілому всі революційні групи в Росії співчували визвольній боротьбі балканських народів. Відомий революціонер С. М. Кравчинський гаряче виступав на захист пригнічених слов'ян і разом з деякими російськими революціонерами брав особисту участь у Герцеговинському повстанні. Він вважав, що без визволення від турецького гніту і завоювання політичної свободи південні слов'яни не зможуть добитися соціального визволення¹⁰. Група народників, що належала до «Київської комуні» і потім одержала назву «південних бунтарів» (В. К. Дебогорій-Мокрієвич, Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч та ін.), під впливом повстання розробила нову «бунтарську» програму дій, що набула поширення на Україні наприкінці 1875 — початку 1876 р. Вона передбачала озброєння революціонерів і створення їх поселень для роботи по організації селянських повстань, використовуючи аграрний рух серед селян, зокрема в Чигиринському повіті на Київщині. Як підкреслював у своїх спогадах відомий революціонер М. Ф. Фроленко, «Чигиринський рух послужив основою для цієї програми, але головне, що наштовхнуло на неї, — це повстання в Герцеговині»¹¹. (Підкреслено автором. — Ю. Ф.). Революційні народники

⁵ М. П. Драгоманов. Автобіографія, К., 1917, стор. 36, 37.

⁶ Газ. «Киевский телеграф», 18 квітня 1876 р.

⁷ Газ. «Киевский телеграф», 7 грудня 1875 р.

⁸ Там же, 15 жовтня 1875 р.

⁹ Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957, стор. 35; В. Богучарский. Активное народничество 70-х годов, М., 1912, стор. 287.

¹⁰ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, стор. 49, 94.

¹¹ М. Ф. Фроленко. Собрание сочинений, т. 1, М., 1932, стор. 203, 204.

Росії, вивчаючи досвід слов'янських повстань на Балканах, знаходили доцільною свою тактику боротьби з царизмом шляхом організації селянських бунтів.

Громадський рух на Україні в підтримку Герцеговинсько-боснійського повстання не обмежувався одним співчуттям. Російська й українська громадськість подавала повсталим велику матеріальну допомогу грішми, хлібом, одягом та іншими речами, зібраними серед населення. Такі заходи були необхідні, оскільки герцеговинці і босняки відчували гостру потребу в допомозі, чекаючи її, головним чином, від братніх народів Росії.

Вперше в Росії збір коштів на допомогу повстанцям почався на Україні влітку 1875 р. в колах демократичної громадськості. В Одесі він провадився нелегально в робітничих гуртках «Південноросійського союзу робітників», яким керував Є. Й. Заславський¹². У Києві серед членів громади, переважно студентів, була зібрана деяка сума грошей для повстанців, яку М. П. Драгоманов передав редакції одного сербського видання влітку 1875 р. «Це, я певен,— писав М. П. Драгоманов,— була перша допомога для герцеговинців, яка прибула з Росії»¹³.

Необхідно підкреслити, що в цей період слов'янофільські кола, зокрема Київський і Одеський відділи слов'янського благодійного комітету, вважали, що Герцеговинське повстання затіяне австрійськими агентами, а тому ставились до нього байдуже. І тільки після царського указу 25 серпня 1875 р., яким дозволявся збір пожертвувань не для повстанців, а для «жертв повстання»¹⁴, вони стали збирати кошти. Це ще раз підтверджує, що громадський рух допомоги повсталим слов'янам виник за ініціативою не царського уряду або слов'янофілів, а революційної і демократичної громадськості як вияв братерської солідарності російського й українського народів з південними слов'янами.

В Києві й Одесі були створені нелегальні комітети для збору коштів і відправки добровольців у Герцеговину. В Київському комітеті, який складався з представників місцевої громади, керівне місце займав М. П. Драгоманов¹⁵. До Одеського комітету входили, крім громадівців, представники революційного народництва, зокрема А. І. Желябов. На жаль, про діяльність цих нелегальних комітетів збереглося дуже мало відомостей, але ясно, що в умовах поліцейських переслідувань вона не могла набути широкого розвитку¹⁶. Неписьменний простий люд і особливо селяни дуже мало знали про події в Боснії і Герцеговині, участь народних мас у допомозі слов'янам була обмеженою і виявлялась лише у формі пожертвувань. Ці обставини привели до того, що громадський рух допомоги південним слов'янам очолили дворянсько-буржуазні слов'янофільські організації — слов'янський благодійний комітет у Москві та його відділи в Петербурзі, Києві й Одесі.

Київський відділ слов'янського комітету 11 вересня 1875 р. чере газету «Киевлянин» закликав киян і всіх жителів Південно-Західно-

¹² Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, стор. 161, 162; Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, стор. 88.

¹³ М. П. Драгоманов. Автобіографія, стор. 35; М. Драгоманов. Австрійський спомини, Львів, 1889, стор. 417, 418; ЦДІА УРСР, ф. 442, 1875 р., оп. 2, спр. 26, арк. 7, 11.

¹⁴ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, стор. 88.

¹⁵ А. А. Русов и Ф. К. Волков. Примечания к части «Свода», касающейся «сообщества украинифилов», журн. «Былое», 1907, № 6, стор. 156; І. Жителі Останній візд М. П. Драгоманова за кордон, журн. «Україна», 1926, № 2—3, стор. 1

¹⁶ М. Драгоманов. Автобіографія, стор. 37; Д. Заславський. А. І. Желябов, М.—Л., (б. р.), стор. 53.

краю надсилати пожертвування на користь герцеговинців, «переважно тим з них, які терплять невинні страждання». З жовтня 1875 р. в містах і селах Київської губернії до збору пожертвувань прилучилося духовенство, яке надсилало зібрані кошти до Київського та Петербурзького відділів слов'янського благодійного комітету¹⁷.

Прохання про допомогу герцеговинцям надходило і безпосередньо від південно-слов'янської громадськості. Голова Цетінського комітету допомоги герцеговинцям митрополит Чорногорській Іларіон і секретар комітету Ковачевич у листі Київському митрополиту Арсенію від 20 вересня 1875 р.¹⁸ повідомляли, що в Чорногорії перебуває понад 25 тис. біженців з Герцеговини, серед яких багато дітей, жінок, стариків, поранених і хворих, голодних і роздягнених, непідготовлених до суворої зими. У відповідь митрополит Арсеній 27 жовтня 1875 р. розпорядився розпочати по всій епархії збір пожертвувань для герцеговинських біженців, а особисто від себе надіслав у Чорногорію 500 крб.¹⁹ У новому листі від 24 листопада 1875 р. митрополит Іларіон від імені Цетінського комітету і тисяч герцеговинських біженців щиро подякував киян за зібрані кошти і зазначив, що найбільша допомога герцеговинцям надходить з Росії²⁰.

У зборі коштів на допомогу боснякам і герцеговинцям брали участь різні верстви населення України. Аналіз даних, опублікованих у газетах «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Харьковские губернские ведомости», «Полтавские губернские ведомости», «Николаевский вестник» та інших, свідчить про те, що до початку сербсько-турецької війни пожертви збирались головним чином серед міського населення. Однак відомо чимало фактів, коли і в цей період селяни, незважаючи на тяжке матеріальне становище, жертвували трудову копійку братам-слов'янам. Так, у с. Купчиці на Київщині селяни зібрали кілька свит, полотно і близько 40 крб. грішми, у с. Мормоліївка Сквирського повіту — 28 крб. і 96 аршинів полотна²¹. Кошти на допомогу герцеговинцям надходили до редакції «Киевлянина» також від селян с. Остролуччя Переяславського повіту, сіл Войтовці і Терешки Сквирського повіту, від селян Борщагівської і Черняхівської волостей та ін.

Активну участь у пожертвуваннях брали службовці різних підприємств і установ. Так, кошти на допомогу сім'ям герцеговинців і босняків жертвували службовці Смілянського, Лебединського, Городищенського, Северинівського, Махаринецького та Ольховецького цукрозаводів, тютюнової фабрики С. Когена, Київського земельного банку, Лєтичівського з'їзду мирових суддів, київські прикажчики та ін.²² Навіть солдати не залишались осторонь і ділилися з братами-слов'янами своєю солдатською копійкою²³. Пожертвування вносили також дворяни, чиновники, представники духовенства, міщани, дрібні торговці.

Найактивніше збирання коштів проходило серед учнівської молоді, викладачів та службовців різних учбових закладів. За даними газети «Киевлянин», у Києві гроші надходили від учнів, викладачів і службовців гімназій, військово-фельдшерської школи, студентів університету та інших учбових закладів. Таку ж картину можна було спостерігати і в інших містах: Житомирі, Кам'янці-Подільському, Нов-

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 679, спр. 190, арк. 1, 2, 6—8, 10, 12—15; журн. «Киевские епархиальные ведомости», 1875, № 22, відділ 1, стор. 247, 248.

¹⁸ Журн. «Киевские епархиальные ведомости», 1875, № 23, відділ 1, стор. 268—269.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 679, спр. 190, арк. 3, 5.

²⁰ Там же, арк. 9.

²¹ Газ. «Киевлянин», 31 січня, 13 квітня 1876 р.

²² Газ. «Киевлянин», 14, 28 жовтня, 1 листопада 1875 р. та ін.

²³ Газ. «Киевлянин», 24 червня 1876 р.

городі-Сіверському, Чигирині, Немирові, Черкасах та ін. Наведені вище факти показують, наскільки широкий був громадський рух на підтримку повстання слов'ян у Боснії та Герцеговині.

Грошові пожертвування, що надходили до Київського відділу слов'янського комітету безпосередньо або через редакції газет «Киевлянин» і «Киевский телеграф», пересілались до Петербурзького відділу слов'янського комітету і частково до настоятеля сербського монастиря в Москві архімандрита Сави. Згідно з опублікованими даними, Київський відділ одержав і переслав за призначенням з жовтня 1875 р. до 1 січня 1876 р. 7 245 крб., до 11 травня — 2 267 крб. Крім того, до 1 липня додатково надійшло ще 547 крб.²⁴ Отже, до початку сербсько-турецької війни Київський відділ одержав на користь герцеговинців і босняків понад 10 тис. крб. Але ця цифра далеко не охоплює всієї суми пожертвувань, зібраних за цей час на Україні, оскільки в багатьох випадках зібрані на місцях кошти пересілались безпосередньо до слов'янського комітету в Москві або до його Петербурзького відділу. Крім того, певні суми були зібрані нелегально в колах демократичної громадськості і переслані герцеговинцям поза слов'янським комітетом.

Громадський рух по збору пожертвувань набув широкого розмаху на Харківщині. Тут активну діяльність розгорнув Харківський комітет товариства піклування про поранених і хворих воїнів під головуванням К. М. Карцовой. На засіданні комітету 15 жовтня 1875 р. було вирішено збирати гроші й речі для жертв повстання в Боснії та Герцеговині, оголосивши про це в губернських відомостях. Серед зібраних комітетом коштів були пожертвування селян Основ'янської, Ольховатської і Козинської волостей, студентів Харківського університету, харківських гімназистів, правління товариства взаємного кредиту прикажчиків Харкова та ін. Всього за період з 15 жовтня 1875 р. по 1 травня 1876 р. до комітету надійшло грошей на суму 3 757 крб. 90 коп. і 39 пакунків різних речей²⁵. Все це комітет надсилав до головного управління товариства піклування про поранених і хворих воїнів. Духовенство Харківської єпархії в жовтні-грудні 1875 р. надіслало до консисторії та редакції «Харьковских епархиальных ведомостей» зібраних пожертвувань 1 296 крб. 63 коп., які потім було переслано до Московського слов'янського комітету²⁶.

На Півдні України великим центром подання допомоги південним слов'янам була Одеса. Правління Одеського слов'янського товариства, очолюване підприємцем і банківським діячем М. О. Новосельським, 24 вересня 1875 р. оголосило про прийом пожертвувань на користь босняків і герцеговинців. З жовтня 1875 р. по червень 1876 р. воно збрало 12 484 крб.²⁷ Значно раніше розпочали в Одесі збір пожертвувань окремі гуртки й особи, які посиляли зібрані кошти безпосередньо в Боснію і Герцеговину. Редактор-видавець газети «Одесский вестник», відомий літературний і музичний діяч П. П. Сокальський перший з редакторів Росії почав пересилати повстанцям пожертвування, що надходили до редакції²⁸. Спочатку це робилося через одеського купця-сербя Андрія Лазича, який одержані кошти посилав у Кастель-Нуово сербам-патріотам — І. Гойковичу, Г. Войновичу та іншим, а ті вже передавали їх боснійським повстанцям²⁹. З грудня 1875 р. зібрані

²⁴ Газ. «Киевлянин», 2 березня, 25 травня, 24 червня, 1 липня 1876 р.

²⁵ Газ. «Харьковские губернские ведомости», 5 травня 1876 р.

²⁶ Журн. «Харьковские епархиальные ведомости», 1875, № 21, стор. 398.

²⁷ Одесский славянский сборник, Одеса, 1880, стор. 98, 99.

²⁸ Газ. «Одесский вестник», 11 січня 1877 р.

²⁹ Газ. «Одесский вестник», 11 січня 1876 р.

кошти надсилались до Петербурзького відділу слов'янського комітету. Всього до початку сербсько-турецької війни редакція «Одесского вестника» одержала пожертвувань на суму 4 160 крб.³⁰, а «Новороссийского телеграфа» — 1 176 крб.³¹

У Херсонській губернії частина пожертвувань збиралась за активною участю селян по підписних листах Петербурзького відділу слов'янського комітету. Як свідчить один з таких листів, у с. Ставрові селяни Сава Гареник, Гаврило Бурдейний і Федір Дядько зібрали зерна і грошей на суму 8 крб. 30 коп. У с. Антонівці селянин Гнат Васильєв зібрав зерно, від продажу якого було виручено 6 крб. 70 коп.³²

Однією з поширених форм збору пожертв були аматорські вистави, вечори, маскаради, публічні лекції. Так, у Києві 18 жовтня 1875 р. М. П. Модестова організувала літературно-музичний вечір за участю артистів оперної трупи й аматорів. Чистий збір від цього вечора — 509 крб. передали на допомогу герцеговинцям³³. 5 листопада 1875 р. в міському театрі відбулась аматорська вистава на користь босняків і герцеговинців³⁴. В Одесі 6 грудня 1875 р. професор університету М. О. Головінський прочитав публічну лекцію «Думки про минуле й майбутнє нашої планети», збір від якої призначався герцеговинцям³⁵.

В результаті великого руху солідарності російської громадськості з братами-слов'янами кошти, зібрані в Росії, зокрема на Україні, були основним джерелом підтримки босняків і герцеговинців³⁶.

Найбільш яскравим виявом братерської допомоги і підтримки вільної боротьби південних слов'ян була участь у повстанні в Герцеговині та Боснії російських добровольців. Ініціатива відправки добровольців на Балкани належала революційним колам Росії, а також радикально-демократичним представникам українських громад, які мали зв'язок з народниками. Завдання боротьби проти царизму робили їх природними союзниками повсталих слов'ян. Революціонери-емігранти С. М. Кравчинський, М. П. Сажин та деякі інші самі вирушили в Герцеговину і закликали українських революціонерів наслідувати їхній приклад. Як писав у своїх спогадах М. П. Сажин, революціонери вважали неминучою відкрити збройну боротьбу з царським ладом і, готуючись до неї, прагнули навчитись методам ведення партизанської війни. Після початку Герцеговинського повстання М. Сажин у листах до В. К. Дебогорія-Мокрієвича (в Київ) і О. М. Габеля (в Одесу) закликав їх узяти участь у повстанні, «понохати пороху»³⁷.

В Росії першими на допомогу герцеговинським повстанцям вирушили добровольці з України — Києва й Одеси. На заклик М. П. Сажина відгукнулись представники революційного народництва О. М. Габель, І. К. Дебогорій-Мокрієвич, П. О. Єнкуватов та ін.³⁸ Студента Новоросійського університету Ореста Габеля в листопаді 1875 р. розшукувало Одеське жандармське управління за революційну пропаганду. Під час дізнання жандарми встановили, що він нелегально виїхав

³⁰ Газ. «Одесский вестник», 22 червня 1876 р.

³¹ Газ. «Новороссийский телеграф», 19 червня 1876 р.

³² Журн. «Херсонские епархиальные ведомости», 1876, № 7, стор. 272, 273.

³³ Газ. «Киевлянин», 25 жовтня 1875 р.

³⁴ Газ. «Киевский телеграф», 9 листопада 1875 р.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 80, арк. 92, 96.

³⁶ С. А. Никитин. Славянские комитеты в России, М., 1960, стор. 287.

³⁷ М. П. Сажин. Воспоминания, М., 1925, стор. 99.

³⁸ История Югославии, т. 1, стор. 610; В. Фигнер. Студенческие годы, М., 1924, стор. 167.

у жовтні 1875 р. до Герцеговини³⁹. Пимін Єнкуватов перебував в Одесі під наглядом поліції по відомій нечаєвській справі. В грудні 1875 р. він без дозволу виїхав з Одеси, і поліція та жандарми тривалий час розшукували його. 22 квітня 1877 р. П. Єнкуватов з'явився в Одеське жандармське управління і заявив, що самовільно, без закордонного паспорта виїжджав до Герцеговини, де майже рік боровся проти турків. Він відмовився пояснити, як нелегально перейшов кордон⁴⁰.

Активну участь у відправці добровольців до Герцеговини брали Київська й Одеська громади. Цікаві відомості про це містяться в спогадах В. Я. Яновського, колишнього офіцера, уродженця Лубенського повіту Полтавської губернії. За даними жандармів, «Яновський був відданий справі українофілів-соціалістів і не шкодував для неї своїх коштів»⁴¹. Він брав особисту участь у Герцеговинському повстанні. «Думка їхати волонтером у Герцеговину,— писав Яновський,— спала мені враз, тільки-но прочитав я перші звістки про повстання»⁴². На зборах Київської громади вирішили організувати загін добровольців на чолі з Яновським для поїздки в Герцеговину. За поліцейських утисків і репресій створення загону могло провадитись лише нелегально. Через це завербували всього 7 добровольців⁴³ — шістьох у Києві і одного в Одесі. Більшість з них, як згадував Яновський, були на нелегальному становищі. Тому гроші на поїздку в Герцеговину громада їм виділила тільки за поручительством Яновського⁴⁴. Троє добровольців (В. П. Лепешинський, В. В. Мартинов і К. І. Шавердо) 8 вересня 1875 р. виїхали з Києва поїздом до прикордонного пункту Радзівіллова Волинської губернії. Не маючи закордонних паспортів, вони в ніч на 10 вересня нелегально перейшли російсько-австрійський кордон і прибули до Львова. Яновський, маючи закордонний паспорт, перейшов кордон у Волочиську Подільської губернії 11 вересня 1875 р. Вся група добровольців зібралась у Львові, куди прибули ще студент Київського університету Калицький, студент Одеського університету, якого називали Євген Іванович, і чоловік на ім'я Вольдемар. З приводу назви групи виникла дискусія: одеський студент пропонував назвати її «російською», а Яновський — «українською»; погодилися всі з назвою «південноросійська»⁴⁵. Добровольці виїхали до Трієста, де купили зброю, і звідти пароплавом добрались до Рагузи (Дубровника), а потім в Гребцове, де приєдналися до загону Пеко Павловича. Герцеговинські повстанці зустріли добровольців, як рідних братів⁴⁶.

Незабаром до Герцеговини прибули нові російські добровольці, зокрема Гаврилов з Одеси, який пізніше хоробро бився у сербсько-турецькій війні. З київських добровольців у Герцеговині був артилерійський офіцер М. О. Русов, брат відомого громадського діяча О. О. Русова⁴⁷.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 135, арк. 319, 320, 326, 327, 338, 339; ф. 385, оп. 1, спр. 77, арк. 620, 623, 629.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 92, арк. 4, 6; спр. 110, арк. 35, 36, 62.

⁴¹ Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, журн. «Былое», 1907, № 6, стор. 127.

⁴² В. Яновський. Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875—1876 рр., журн. «Літературно-науковий вісник», К., 1911, кн. 7—8, стор. 92.

⁴³ Така ж цифра наводиться В. Богучарським у книзі «Активное народничество семидесятых годов», М., 1912, стор. 291.

⁴⁴ В. Яновський. Назв. праця, «ЛНВ», 1911, кн. 7—8, стор. 93.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, 1875 р., спр. 98-6, арк. 5, 16, 17.

⁴⁶ В. Яновський. Назв. праця, «ЛНВ», 1911, кн. 9, стор. 314.

⁴⁷ В. Яновський. Назв. праця, «ЛНВ», 1912, кн. 7—8, стор. 184, 185; Архив М. Драгоманова, т. 1, Варшава, 1937, стор. 348; Н. Н. Яковлев. Русское добровольческое движение на Балканы в 1876 г. Ученые записки Куйбышевского пединститута им. В. В. Куйбышева, вып. 15, 1955, стор. 188.

Згодом Яновського обрали командиром інтернаціональної чети, яка налічувала 200 чоловік. Київська громада та різні особи надсилали Яновському гроші на потреби добровольців. Так, Ю. Ю. Цвітковський прислав близько 100 крб., зібраних вихованцями Київського кадетського корпусу, С. О. Подолинський прислав з Швейцарії 100 крб.⁴⁸ На гроші, одержані з Києва, Яновський закупив у Трієсті значну кількість рушниць, оскільки у добровольців не вистачало доброї зброї, а також провіант.

Взимку 1875 р. чета добровольців, очолювана Яновським, вела запеклі бої з турецькими військами в Зубчанських горах, не давши змоги туркам оволодіти Сотницьким перевалом і захопити Суторіно, яке зв'язувало повстанців з морем. Навесні 1876 р. чета Яновського брала участь у розгромі турецького загону поблизу р. Муратовець. Коли почалась сербсько-турецька війна, Яновський і деякі інші добровольці билися на боці сербів проти турецьких військ.

Серед добровольців — представників радикально-демократичного крила громад — виділявся Ф. О. Василевський (Софрон Круть), який походив з Київської губернії, вчився в Петербурзькому технологічному інституті й Одеському університеті. 20-річним юнаком він у 1875 р. поїхав добровольцем у Герцеговину і бився в загоні Пеко Павловича. В своїх листах до редакції львівської газети «Правда», які згодом І. Франко видав окремою книгою, він відобразив важливі моменти з історії Герцеговинського повстання⁴⁹. Під час сербсько-турецької війни Василевський був перекладачем у командуючого Ібарською армією Новосьолова. Пізніше Драгоманов згадував, що «Василевський по всіх російських і сербських відомостях залишив про себе чудову пам'ять у Чорногорії, Герцеговині та Сербії»⁵⁰.

Яскравою фігурою серед добровольців був підпоручик М. Д. Далматов, зв'язаний з народниками і громадівцями. Народився він 1842 р. у Пермській губернії в сім'ї поміщика. Одержавши від матері спадщину — 1 тис. дес. землі, він роздав її селянам. Коли в Болгарії наприкінці 60-х років назрівало повстання проти турків, він виїхав через Одесу на Балкани й очолив один із загонів, але повстання не відбулось. Потім він працював робітником на гарматному заводі в Белграді. Повернувшись через два роки в Росію, працював слюсарем на Городищенському цукрозаводі в Київській губернії, а в серпні 1875 р. — в залізничній майстерні на станції Конотоп, де поширював серед робітників книги революційного змісту. З цього приводу проводилось дізнання в Чернігівському і Київському жандармських управліннях⁵¹. В 1875 р. Далматов поїхав добровольцем у Боснію, де був начальником штабу в загоні Губмайера і загинув на початку 1876 р.⁵²

Царський уряд виявляв незадоволення й підозріння до перебування на Балканах добровольців — офіцерів Далматова, Максимова і Савельєва, про «темну діяльність» яких доносив у грудні 1875 р. російський консул в Белграді Карцов⁵³. За вказівкою III відділення здійснювався суворий таємний нагляд за Є. Я. Максимовим після його повер-

⁴⁸ В. Яновський. Назв. праця, «ЛНВ», 1912, кн. 6, стор. 515.

⁴⁹ М. Я. Гольберг. Феофан Василевський і його роль у розвитку українсько-південнослов'янських громадсько-політичних і літературних взаємин. Тези доповідей V звітної наукової конференції Дрогобицького педінституту ім. І. Франка за 1962 р., Дрогобич, 1963, стор. 121, 122.

⁵⁰ О. Дорошкевич. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна, За сто літ. Матеріали, кн. 3, 1928, стор. 88.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 189, арк. 73, 74, 79 зв., 85 зв., 102.

⁵² Газ. «Одесский вестник», 4 лютого, 3 квітня 1876 р.; О. Рябінін-Скляревський. Київська громада 1870-х рр., журн. «Україна», 1927, № 1—2, стор. 151.

⁵³ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, стор. 161.

нення 17 квітня 1876 р. з-за кордону в Одесу. Як встановили жандарми, Максимов їздив у Єлисаветград і Миколаїв, де ходив у герцеговинському костюмі і розповідав, як бився разом з герцеговинським повстанцями проти турків і був поранений. Метою поїздки Максимов було вербування молодих людей на допомогу повстанцям⁵⁴.

Внаслідок тяжких умов партизанської боротьби в Герцеговині участь багатьох добровольців у повстанні була короткочасною. Знесилені хворобами, недоїданням, важкими переходами по горах, вони через деякий час повертались до Росії. К. І. Шавердо та його товариші по дорозі додому зустріли в Трієсті 28-річного киянина Іванова, який заявив, що з ним і його дружиною їдуть у Герцеговину четверо чоловіків і одна дівчина з Одеси. Чоловіки вирішили стати добровольцями загону герцеговинських повстанців, а жінки — сестрами-жалібницями в цетінському госпіталі⁵⁵. Можливо, серед них була С. Р. Плещапova Ходенко, яка їздила з Одеси в Чорногорію для догляду за пораненими в цетінському госпіталі⁵⁶. В цьому ж госпіталі з квітня по липень 1876 р. працював одеський військовий лікар Коколан⁵⁷.

Російським добровольцям, які їхали в Герцеговину через Відень допомагав придбати зброю відомий український публіцист і громадський діяч О. С. Терлецький, який працював тоді у віденській університетській бібліотеці. Він же дав необхідні гроші К. Шавердо і двом його товаришам, які повертались у Росію і передали йому два номери народницької газети «Вперед»⁵⁸.

В ніч на 7 жовтня 1875 р. К. Шавердо нелегально перейшов російський кордон, але вранці був затриманий поблизу м. Радзівіллова. Під час дізнання жандарми встановили, що 24-річний Казімір Шавердо — син відставного чиновника з м. Орші Могильовської губернії. Після смерті старшого брата залишив гімназію і працював домашнім учителем. На початку вересня 1875 р. прибув до Києва, звідки за пропозицією свого товариша Лепешинського виїхав до Герцеговини разом з групою добровольців⁵⁹. Пояснення Шавердо на допиті у жандармів свідчили про те, що він належав до демократично настроєної молоді і перебував під впливом народницьких ідей. Він писав у своїх показаннях: «Відтоді як я почав читати і вдумуватися, я почав замислюватися над важким становищем робітничого класу...» З приводу своєї поїздки до Герцеговини Шавердо на допиті заявив, що взяти участь у Герцеговинському повстанні його змусило «...співчуття моє до пригноблених турками герцеговинців і ідея об'єднання слов'ян в одну державу». В зв'язку з тим, що участі Шавердо в революційній діяльності не виявили, поліція звільнила його з-під варті під заставу і взяла під свій нагляд. За вказівкою III відділення, справу К. Шавердо було передано генерал-губернатору Дондукову-Корсакову, який 3 грудня 1875 р. розпорядився припинити її і звільнити Шавердо з-під нагляду поліції⁶⁰.

Серед добровольців, які потай їздили до Герцеговини, був молодший брат Казіміра Шавердо — Микола, 21-річний прикажчик книгарні Ільницького у Києві. Разом з ним до Герцеговини їздив 19-річний

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 96, арк. 22, 25, 33 і зв.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, 1875 р., спр. 98-6, арк. 18.

⁵⁶ Газ. «Киевский телеграф», 16 листопада 1875 р.; газ. «Харьковские губерские ведомости», 29 листопада 1875 р.

⁵⁷ Газ. «Новороссийский телеграф», 22 липня 1876 р.

⁵⁸ Я. Окуневський. Пам'яті Остапа Терлецького, «ЛНВ», Львів, 1902, кн. 12, стор. 172; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, спр. 98-6, арк. 18.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, спр. 98, арк. 1—8; спр. 98-6, арк. 1, 2.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, спр. 98-6, арк. 9, 11 зв., 14 зв.; спр. 98, арк. 5, 13.

В. Л. Манкевич, уродженець Остерського повіту Чернігівської губернії, який служив у Києві прикажчиком у південноросійській книгарні. В Герцеговині вони були в загоні Пеко Павловича і брали участь у битві під Клеком. Повертаючись з Герцеговини, вони були затримані 7 жовтня 1875 р. під час переходу кордону поблизу Волочиська. Манкевич у своїх показаннях заявив: «За кордон ми перейшли з виключною метою допомогти своєю участю в битвах герцеговинців проти турків»⁶¹.

Подані відомості, що ґрунтуються на ряді архівних і опублікованих джерел, звичайно, не вичерпують питання про участь українських добровольців у Герцеговинському повстанні. Ця проблема, на жаль, досі мало досліджувалась у радянській історичній науці. В зв'язку з нелегальним характером поїздок добровольців до Герцеговини, про багатьох з них немає відомостей. Тому зараз неможливо визначити загальне число добровольців⁶². Однак і наявні дані дозволяють зробити висновок про серйозну участь представників демократичної і революційної громадськості України в Герцеговинському повстанні.

Громадський рух на Україні і по всій Росії за підтримку Герцеговинсько-боснійського повстання вписав знаменну сторінку в історію братерської дружби народів Радянського Союзу і Югославії.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 825, спр. 98-б, арк. 26, 28.

⁶² За даними газети «Одесский вестник» (11 січня 1877 р.), добровольцями в Герцеговину їздило з Одеси близько 25 і з Києва близько 10 чоловік.

Питання методології та методики досліджень

В. В. КОСОЛАПОВ

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Історичне дослідження — це нелегкі пошуки вченими минулого, яке вже не існує, а нагадує про себе залишками наскельних написів, уламками первісних знарядь, зотлілими папірусами або ж скупими свідченнями поживклих від часу газетних шпальт.

Щоб досягти бажаного успіху в дослідженні, історик використовує найрізноманітніші засоби і методи — нумізматичний, палеографічний, археологічний, порівняльно-історичний, а останнім часом — і математичні методи, проблема застосування яких в історичному дослідженні стала практичним завданням. У зв'язку з цим актуальним є вивчення методологічних питань застосування математики в історичній науці і, зокрема тих, що виникають при науковому моделюванні історичних процесів.

В історичній науці модель — термін багатозначний. Виділяються такі основні його смисли: 1) імітація певним чином деяких історичних подій (наприклад, розвитку виробничих сил в окремі періоди) за допомогою електронно-обчислювальної техніки на основі заздалегідь складених програм — «моделей»; 2) модель як результат історичного дослідження із застосуванням математичних методів і засіб побудови історичної гіпотези; 3) модель як спосіб уточнення і розвитку побудованих раніше історичних гіпотез без використання математичних методів. Коли йдеться про наукове моделювання історичних процесів, часто беруться до уваги всі ці значення поняття «історико-математична модель» або ж лише окремі його смисли. Розглянемо особливості цих різних смислів одного поняття «модель історичного процесу».

Будь-яка модель має обмежену кількість інформації про відображуване явище, оскільки модель відображає тільки окремі сторони явища, яке моделюється, і існує сама по собі, поза зв'язком з тими природними умовами, які оточують його. Тому коли постає завдання вивчення, наприклад, якого-небудь історичного явища в усій складності його взаємозв'язків, то не обмежуються побудовою однієї моделі, а, як правило, переходять до створення їх системи, що зв'язана ієрархічно. Ця система моделей є своєрідним «методом імітації» історичного процесу і дає можливість вміщувати необмежену кількість інформації як про історичну подію загалом, так і про окремі її особливості, що зображуються відповідними моделями.

Модель як результат історичного дослідження із застосуванням математичних методів може також мати значення етапу в розвитку історичних знань від гіпотетичних здогадок — до теорії. Така модель є системою гіпотетичних знань. Вона стає вірогідним знанням лише після інтерпретації на певних історичних фактах, що відповідають складовим частинам моделі і стверджують її¹. Коли йдеться про мо-

¹ Про природу і особливості наукового факту див.: В. В. Косолапов. Факти і їх роль в історичному дослідженні, «Український історичний журнал», 1963, № 2.

дель як певний метод побудови теорії в історичній науці, то мається на увазі, як правило, саме модель як певна стадія в розвитку історичних знань. Ця стадія, або етап, є переходом гіпотетичного знання в георетичне.

Модель історичного процесу — це знакова система показників або параметрів чисел чи букв, що відображає ознаки тих явищ, з яких складається конкретний історичний процес. Параметри задаються у вигляді груп чисел, матриць або векторів чисел, що складають систему певних рівнянь і є показниками, які описують найважливіші сторони історичного процесу. Модель історичного процесу виражає функціональні зв'язки між показниками.

Залежно від особливостей функціональних зв'язків моделі в історичній науці можна умовно поділити на історико-математичні та історико-статистичні. Різниця між ними та, що історико-математична модель встановлює особливості процесу шляхом виявлення функціональної взаємозалежності його факторів, а історико-статистична — дає змогу проаналізувати кількісні параметри того ж процесу. Так, дослідження з історії селянства Росії XIX ст. може провадитись як з допомогою методів кореляційного аналізу і побудови на цій підставі історико-математичних моделей соціальних процесів серед селянства, так і на основі застосування прийомів математичної статистики і складання історико-статистичних моделей змін у господарській діяльності того ж селянства.

Вибір моделей визначається характером наявних історичних фактів і метою історичного дослідження. В основі побудови всіх моделей історичного процесу лежить аналіз його структури — кількісних характеристик і тих якісних особливостей, що можуть бути виражені кількісно точно через сукупність певних параметрів.

Обидві вказані моделі відображають структуру історичних процесів, а отже — і ті елементи, з яких вони складаються, і функціональні зв'язки між ними, і порядок їх розташування в межах даної історичної епохи, періоду. Відповідність моделі історичному процесу може бути ізоморфною (кожний елемент моделі однозначно-взаємно відповідає кожному елементу процесу), або неповно-ізоморфною, коли модель відповідає тільки частинні елементів певного кола відображуваних історичних подій.

Моделі в історичній науці можуть також розрізнятись як абстрактні і конкретні. Перші — це знакові системи кількісних параметрів, що мають значення для історика тоді, коли вони співставляються з поняттями теорії. Другі — є системами щодо історичних фактів, які інтерпретують математичні формалізми даної моделі. Отже, модель історичного процесу набуває значення, коли її математичний апарат відповідним чином інтерпретується на історичних фактах або абстракціях, що узагальнюють їх, які і надають певного значення в межах історичної науки історико-математичним, історико-статистичним моделям.

Моделювання в історичній науці як засіб пізнання дає висновки, як правило, ймовірності і лише в окремих випадках — вірогідності. Це викликає необхідність їх експериментальної перевірки шляхом співставлення з документами або з описом залишків минулої культури. Не завжди висновки, на перший погляд логічно переконливі як елементи історико-математичної моделі, виправдовують себе в дійсності. Моделі інколи можуть давати і хибне уявлення, непридатність якого повною мірою розкривається лише тоді, коли історико-математична модель застосовується безпосередньо як прикладна логіко-математична схема до опису відомої сукупності історичних фактів. Тому застосування ма-

тематики для вирішення конкретних завдань історичного дослідження має два етапи: створення історико-математичних моделей і їх наступна практична перевірка на основі співставлення з множинами історичних фактів.

Процес утворення історико-математичної моделі — це своєрідне історичне дослідження, метою якого є отримання певних теоретичних узагальнень різного ступеня їх ймовірної відповідності реальному історичному процесові. Модель може використовуватись не тільки тоді, коли розвиток знань здійснюється від гіпотези до історичної теорії. Її застосовують і тоді, коли мислення історика спрямоване від певної історичної теорії до історичного процесу: за допомогою моделі начебто відшукуються в реальній історії події, які відповідають формальним положенням теорії, тобто відбувається інтерпретація (витлумачення) положень теорії.

Якщо історична теорія є сукупністю достовірних істинних знань, то для її моделі достатньо лише того, що кожне поняття історико-математичної моделі однозначно відповідає кожному поняттю теорії. Історична теорія в такому розумінні може мати не одну, а кілька моделей. Але кожна історико-математична модель неодмінно ставить питання про істинність положень існуючої історичної теорії і тим самим штовхає мислення до уточнення, конкретизації наукового опису відповідних історичних подій, до організації їх додаткового вивчення. У цьому полягає евристичне (пізнавальне) значення моделі в історичному дослідженні.

Модель тісно зв'язана з аналогією² і дає ймовірну інформацію про історичну подію. Історико-математичні моделі аналогічні відображуваним явищам, але не тотожні їм. Це і є основою того, що висновки моделей мають ймовірний, а не вірогідний характер.

Вірогідність, істинність отриманих з допомогою історико-математичних моделей теоретичних положень встановлюється двома способами: а) формулюється їх однозначна відповідність поняттям історичних теорій, які стверджені практично; б) вони відносяться безпосередньо до історичних процесів шляхом організації їх вивчення за допомогою археологічних експедицій, пошуків архівних матеріалів, опитом свідків тощо.

Правомірність використання того чи іншого способу перевірки історико-математичних моделей визначається її конкретними особливостями, а також наявними технічними, фінансово-матеріальними умовами і можливостями.

Не всі положення історико-математичної моделі піддаються перевірці за допомогою історичних фактів. Значна кількість абстракцій історико-математичних моделей виправдовується лише контекстуально, тобто тією роллю, функцією, яку вони виконують у ході історичного дослідження. Їх необхідність як елементів даної моделі стверджується остаточною практичною оцінкою всієї моделі.

Ймовірний характер знань історико-математичних моделей викликає необхідність вибору з багатьох моделей про один історичний процес найбільш оптимальної, саме найбільш наближеної копії або зразка і тому найвірогіднішої. Математична частина кожної історико-математичної моделі робить можливою постановку задачі на оптимум.

В історичній науці модель може використовуватися і як засіб уточнення змісту гіпотези про закони історичного процесу. Гіпотеза є важливою формою мислення, яка застосовується в історичному досліджен-

² А. П. Уемов. Аналогия и модель, журн. «Вопросы философии», 1962, № 3, стор. 138—145.

ні. В історії знайдеться незначна кількість положень, які відразу набули значення теоретичних, тобто стали абстракціями певних теорій історичної науки. Як правило, історична теорія утворюється на основі гіпотез, що тривалий час розвиваються, уточнюються, доки не перетворюються в теорії. Матеріалістична теорія історичного розвитку також виникла шляхом перетворення в систему вірогідних знань гіпотези Маркса, висловленої ним у 40-х роках. Досліджуючи товарне господарство як одну з суспільно-економічних формацій, К. Маркс «...на основі велетенської маси даних (що їх він вивчав не менш як 25 років) дає якнай докладніший аналіз законів функціонування цієї формації і розвитку її»³. В. І. Ленін зазначає, що науково доведеною марксова гіпотеза історичного процесу стала з часу появи «Капіталу». І доки будь-яка інша теорія не дасть живої картини суспільного процесу методами наукового пояснення, «...до того часу матеріалістичне розуміння історії буде синонімом суспільної науки»⁴.

В історичному дослідженні є різні форми гіпотези: 1) ймовірна система висловлювань-відповідей на питання, що завідомо суперечить вихідним принципам історичних теорій про певні історичні події; 2) як система ймовірних знань, що відповідають на запитання «для чого» («З якою метою римляни зруйнували Карфаген?»); 3) як система ймовірних висловлювань, що дає змогу вивести з неї логічні твердження, які неможливо ствердити досвідними даними, залишками матеріальної культури минулого і т. п.; 4) як система ймовірного знання, логічні твердження якої можливо ствердити лише опосередковано, часто — з використанням методу аналогії. Останній тип гіпотези найбільш поширений в історичній науці. Історик, як правило, будує гіпотезу, маючи в розпорядженні дуже незначні за своєю інформацією факти і створює абстрактно-теоретичне уявлення про ті процеси, що колись відбувалися. Ці факти наче вирвані із контексту знань про минулі процеси. Безпосередні рештки, письмові тексти і т. п., що стосуються минулого, є ніби «вирізками» з нього. Завдання історика полягає в тому, щоб за цими окремими і часто неістотними «вирізками» реставрувати увесь «контекст» взаємозв'язаних історичних подій.

Історичне дослідження, в процесі якого утворюється гіпотеза, має певну структуру, між елементами якої виникають стійкі взаємозв'язки. Якщо застосувати модель системи комунікацій, яку розробили Гедмін⁵ і Стамперс⁶, то ці зв'язки, на основі яких будується гіпотеза про історичні події, можна уявити як потік інформації, спрямований від предмета спостереження (історичного тексту, архівних матеріалів, опису реально існуючих решток історичних матеріальних культур і т. п.) до дослідника. Останній складає первісний опис результатів спостереження у вигляді таблиць, протоколу і т. п.

Первісний опис історичного процесу є основою для побудови гіпотези, містить певну сукупність інформації (в розумінні певних відомостей) про історичні події. Ця інформація розподіляється на три потоки: 1) той, що губиться при обробці опису логічними засобами і прийомami історичної науки; 2) та частина інформації, що включається до складу гіпотези, але не зв'язана з її основними положеннями і в цьому розумінні в складі гіпотези є «неоформленою» (вона потім включається як надмірна інформація з теорії) і, нарешті, 3) потік відомо-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 119.

⁴ Там же, стор. 120.

⁵ Jerzy Giedymin. Z problemów logicznych analizy historycznej. Prace komisji filozoficznej Powsnanskie towarzystwo przyjaciół nauk, Poznań, 1961, m. X. N 3.

⁶ F. Z. H. M. Stumpers. Interpretation and communication theory, Synthese, t. XI, 1959, N 2.

мостей, оброблених логічними засобами історичної науки дослідником, який на цій стадії має функції інтерпретатора. Створена дослідником, інтерпретатором система висловлювань і є гіпотезою.

Побудована історична гіпотеза — сукупність ймовірних знань. Для її ствердження вимагаються певні дані, які б узгоджувалися з теоретичними положеннями гіпотези і мали значення її логічних наслідків, що практично перевіряються. В історії рідко буває можливість перевірити безпосередньо гіпотетичні припущення. Перевірка, як правило, здійснюється методами опосередкованого співставлення гіпотези з наявними фактами про історичні події. В зв'язку з цим польський дослідник методологічних питань історії Дж. Гедмін зауважує: «Підтвердження гіпотези в історії є опосередкованим у двох смислах: не тільки тому, що гіпотеза не є судженням, яке безпосередньо стверджується, а також і тому, що її наслідки не завжди є судженням, об'єкти яких наочні спостерігаються і доводяться»⁷.

Опосередкований характер підтвердження вірогідності гіпотези не робить знання менш цінним для науки. Але що стверджується в гіпотезі? Які саме компоненти входять в теорію, які виявляються хибними? Так постає питання про шляхи перевірки гіпотези як системи ймовірних знань і її відношення до системи історичних фактів, на основі яких описується історична подія.

Поставлене питання не просте. Справді, де в історичній гіпотезі прихована істина? Адже гіпотеза, як певна система теоретичних знань, відносно істинна і одночасно — в цьому полягає специфіка гіпотетичного знання — в ній містяться неістинні, хибні положення. Як відділити зерна істини від плевел помилок у гіпотезі? Звичайно, перш за все слід уточнити значення тих термінів, які вживаються. В мові, якою ми користуємося повсякденно, кожне слово має надзвичайно багато смислів, особливих відтінків. Для діяльності людини це не перешкоджає: у практичній поведінці завжди зрозумілий саме той смисл, який надається вживаному слову в даній ситуації.

В історичній науці утворення наукових теорій також починається з вживання слів природної мови без їх попереднього уточнення. Більш за те, без цього взагалі неможливе було б саме виникнення теорій. Навряд чи міг би хто уявити історію без «антропоморфічних» понять «боротьба», «мета» і т. п. Для історичної гіпотези, що є лише етапом у розвитку історичного знання, такі неуточнені поняття особливо характерні. Можна сказати, що вся «тканина» гіпотези тримається на багатосмисловому змісті вживаних у ній термінів. Без уточнення смислу цих термінів, звичайно, не можна й говорити про перевірку істинності тих чи інших положень історичної гіпотези.

Уточнення історичної гіпотези за допомогою побудови її ізоморфної моделі має важливе значення в історичній науці. Воно допомагає усунути з історичного дослідження суб'єктивізм дослідника, виявити хибність штучних, але на перший погляд вірогідних схем. В історичній гіпотезі існує сукупність знань, які за своєю природою є об'єктивними істинами, вони не залежать від волі і бажання дослідника і відображають адекватно історичний процес. У зв'язку з цим стає очевидною хибність методологічних положень буржуазної історіографії, зокрема тієї, що перебуває під впливом неопозитивістської філософії. Перебільшуючи момент відносності в гіпотетичних знаннях, неопозитивісти пропагують свавілья дослідника в побудові історичної гіпотези, а історичну науку перетворюють у набір довільних гіпотез, які не мають у собі ні грана знання, що відображають вірогідно історичні події.

⁷ J. Giedymin. Назв. праця, стор. 39.

Насправді, саме своєю об'єктивністю і цінується історія. Тільки така історія може називатись наукою і лише така історична наука може служити науковим обґрунтуванням політики прогресивних класів, партій у боротьбі за суспільний прогрес.

У зв'язку з цим виникає питання про попереднє уточнення понять історичної гіпотези і надання їм однозначного і тільки однозначного смислу в межах даної системи гіпотетичних знань. Існує чимало способів такого уточнення: побудова моделей, аналіз вихідних понять гіпотези, генетичний підхід до вживаних термінів тощо. З цих способів у сучасній історичній науці інколи і застосовується модельний, який полягає в тому, що відносно історичної гіпотези будується її модель — формальна система, в якій відсутні змістовні положення, а є лише послідовність знаків, що за певними формальними правилами перетворюються в інші знаки. Формальна система як модель повністю абстрагується від значення тих понять, що вживаються в історичній гіпотезі. Сама історична гіпотеза виступає множиною (сукупністю) значень, на якій інтерпретується створена щодо неї формальна система.

Чи будь-які історичні процеси можна моделювати?

Історико-математичне моделювання з більшим чи меншим успіхом уже застосовується у вивченні динаміки зростання виробництва в межах певних суспільно-економічних формацій⁸, змін у виробництві і кваліфікації робітників окремих підприємств чи в замкнених районах⁹, у дослідженні динаміки міграційних потоків народонаселення економічних районів та багатьох інших історичних процесів, які відбуваються під дією багатьох одночасно взаємодіючих факторів. Відомі логіки Дж. Кемені і Дж. Снелл зазначають, що методи математики, її апарат в цілому можна «застосовувати до будь-якої добре визначеної галузі»¹⁰. Але чи завжди можливо в будь-яких випадках «перекласти» факти про певну предметну галузь на «мову» математичних символів?

Створення моделей — це побудова історико-математичних знакових систем, тобто формалізація історичних знань про певні історичні події.

Наскільки можлива формалізація історичної гіпотези?

Відповідь на це була знайдена лише в 1931 р. австрійським математиком К. Геделем (хоча сама проблема зародилася ще в древній Греції), який виявив, що в достатньо багатій набором формул і термінів формальній системі, якщо вона несуперечна, завжди існують висловлювання, які неможливо в межах самої системи ні заперечити, ні довести як істинні. Здавалось, проблема вирішується легко: слід розширити кількість формул і термінів системи і тим самим уникнути її неповноти. Але як показав детальний математичний аналіз Геделя, таке розширення меж формальної системи нічого не дає: будь-яка з них, виявляється обов'язково неповною¹¹.

Не існує, отже, такої системи, яка б повністю могла формалізувати гіпотезу як сукупність змістовних знань. В результаті формалізації завжди залишиться неформалізований «залишок», і складати-

⁸ J. Purš. Model závislosti rustu stavkověno hnutí na rozvoji tovarni výroby v období předmonopolního Kapitalismu, журн. «CS časopis historicky», 1963, N 1.

⁹ В. А. Устинов, И. Д. Ковальченко. О применении ЭВМ для обработки историко-статистических данных, журн. «История СССР», 1964, № 1.

¹⁰ J. G. Kemeny, J. Z. Snell. Mathematical models in the Social Sciences, Boston, 1962, стор. 8.

¹¹ Виклад теореми К. Геделя в кн.: В. М. Глушков. Введение в кибернетику, К., 1964.

меться він з неуточнених понять і термінів, які навіть у межах самої гіпотези можуть мати багатосмислове значення, що й виявляється тоді, коли ці поняття і терміни співставляються з фактами про дійсність.

В історичному знанні цей неформалізований «залишок» особливо значний. І. С. Кон справедливо зауважує, що історія як наука не може бути зведена навіть до суми законів і категорій, вона — опис подій і розповідь про них¹². У зв'язку з цим болгарський учений Н. Стефанов, який займається методологічними питаннями історичного дослідження, розділяє теоретичне пізнання в історії на два види: 1) «чисто-абстрактне», «ідеально-середнє», що є знанням законів історичних процесів; 2) власне історичне — пізнання цих законів у конкретно-історичній (хронологічній) формі їх вияву¹³.

Формалізувати можливо лише «ідеально-середнє» в історичному знанні, тобто те, що виводиться як середньостатистичний результат певних історичних фактів або ж є універсально значимим як закон для певної множини таких фактів. Навряд чи є потреба доводити, що будь-яку конкретну історичну подію, скажімо, вихід з друку в 1623 р. праці Т. Кампанелли «Місто Сонця» неможливо передбачити або пояснити з допомогою формальної системи.

У зв'язку з цим напрошується висновок, що спроби позбавити історичне знання його специфіки, представити історію як логіко-математичну схему, приречені на невдачу. Окремі неопозитивісти й історики, що перебувають під їх впливом, намагаються звести історичне знання до штучно сконструйованих логіко-математичних побудов. Так, Г. Беджмен у статті «Історичні закони» історичний процес визначає як «так зване інтегрально-диференційне рівняння»¹⁴. Теорема К. Геделя про принципову неповноту елементарної теорії чисел — переконливий доказ неможливості повної формалізації будь-якого змістовного знання і, зокрема, історичного. Тому визначення Беджмена є не більше, як метафора.

Наукове моделювання може бути застосоване до тієї частини історичних знань, яка має статистичний характер або ж є статистичним узагальненням множин історичних фактів у формі відповідних історичних законів. Крім того, з викладеного випливає ще й такий важливий висновок: історична гіпотеза для ствердження її положень вимагає не тільки формальних (логіко-математичних) засобів, але також і обов'язкової інтерпретації на множинах історичних фактів про реальні історичні події. Математичні методи, отже, не замінюють і не конкурують з традиційними методами історичного дослідження. Вони істотно доповнюють, збагачують арсенал історика-дослідника, дають змогу деякі особливості історичного процесу, що досі досліджувались інтуїтивно, вивчати строгими математичними методами, за допомогою побудови історико-математичних моделей. Але метод наукового моделювання зовсім не знецінює традиційні засоби опрацювання історичних матеріалів. Навпаки, їх роль зростає: адже саме об'єктивний опис минулого, нагромодження історичних фактів є необхідною передумовою перевірки положень історико-математичних моделей. Крім того, побудові історико-математичних моделей передують також етап певного узагальнення історичних фактів, упорядкування їх у системі опису і виявлення в цій системі логічної структури, що складається з певних

¹² І. С. Кон. *Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли*, М., 1959, стор. 308.

¹³ Никола К. Стефанов. *Въпроси на методологията на историческата наука*, София, 1962, стор. 45, 46.

¹⁴ Gustav Bergmann. *Historical laws, Scientific thought an introduction to Philosophy of Science*, Boston, 1960, стр. 239.

абстрактних елементів — вихідних об'єктів для утворення моделі відповідного історичного процесу.

Іншими словами, історико-математична модель у цьому розумінні (як засіб уточнення гіпотези) є завершальним етапом історичного дослідження, що спирається на значну дослідницьку роботу історика з традиційними методами опрацювання історичного матеріалу. Як зазначає Ю. О. Левада, «щоб виділити відповідну абстрактну структуру і визначити її значення, треба виходити з «предметної структури», із змістовної, а не тільки формальної «логіки» даного предмета дослідження»¹⁵. А ця «логіка», втілена в сукупність історичних подій, розташованих у хронологічній послідовності, не може бути виявлена на основі формально-логічних правил, бо історичний процес — не тільки втілення певних закономірностей, але й сфера творчої діяльності людей.

Метод наукового моделювання в історичній науці є методом, застосування якого вкрай необхідне в дослідженнях, але тільки там, де можливий «переклад» історичних фактів з «мови» історичної науки на точну «мову» математики.

Застосування математичних методів у обробці масових джерел історичної науки є підготовчим етапом до побудови історико-математичних моделей.

Такий аналіз обмеженостей наукового моделювання зовсім не принижує ні його значення, ні взагалі ролі математичних методів у історичних дослідженнях. Ці методи можуть дуже допомогти вже і на підготовчих стадіях дослідження, коли історик збирає історичні факти, виявляє емпіричні залежності між ними й буде опис і первісне пояснення історичного процесу. Саме у машинній обробці історичної інформації найшвидше і найпоказовіше розкривається плідність впровадження математики в історичні дослідження. Будь-які конкретні дослідницькі зусилля в цьому напрямку заслуговують вслякого схвалення. Вони цілком виправдовуються якісним поліпшенням історико-дослідницької роботи, прискоренням її темпів.

К. Маркс вважав, що наука тільки тоді досягає досконалості, коли їй вдається користуватись математикою¹⁶. Впровадження математичних методів в історичні дослідження радянських істориків — не мода, не тимчасове явище, яке швидко минеться. Це — яскраве свідчення зростання рівня радянської історичної науки, якісного вдосконалення її методологічного арсеналу, поглиблення об'єктивного відображення історичного розвитку людського суспільства.

¹⁵ Ю. А. Левада. Точные методы в социальном исследовании, журн. «Вопросы философии», 1964, № 9, стор. 17.

¹⁶ Воспоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956, стор. 66.

А. Ф. КИЛУНОВ

ПРО ПРИРОДУ ІСТОРИЧНОГО ФАКТУ

Кожне наукове пізнання, в тому числі історичне, виходить з фактів, що становлять основу будь-якої теорії і концепції. Перед істориком, який починає дослідження проблеми, завжди лежить неосяжне море найрізноманітніших фактів. Тому й питання про природу історичного факту набуває важливого методологічного значення.

Термін «історичний факт» — багатозначний. Необхідно виділяти в усякому разі два його основних значення: а) як синонім понять «об'єктивна історична подія», «об'єктивне історичне явище», «об'єктивний історичний випадок»; тут об'єктивна історична дійсність дана фактично у вигляді цілої сукупності історичних фактів; б) як елемент системи історичних знань, як гносеологічне явище, як елемент історичного дослідження з характерними для його ознаками одиничності, інваріантності (безвідносності, незалежності від інтерпретації), статичності і адекватності відображуваному об'єктивному історичному явищу чи події в свідомості, які правильно підкреслив В. Косолапов¹.

Картина буде ще складнішою, якщо ми візьмемо до уваги «історичний факт» не тільки як елемент історичного дослідження, а також як суб'єктивне відображення істориком об'єктивних історичних подій, яке може бути істинним або хибним. Звідси зрозуміло, що об'єктивний історичний факт (факт — подія) треба відрізнити від його розуміння, інтерпретації істориком, а також від історичного факту як наукової категорії.

Це тим більш необхідно зробити, що подібні відмінності в тлумаченні поняття факту неопозитивістами (Б. Рассел, В. Вітгенштейн, Р. Карнап та ін.) повністю ігноруються. Для них фактами можуть бути і чуттєві враження, і емпіричні припущення, що виражають відчуття суб'єкта, і результати конструкції світу вченим (так звані «малі конструкції світу»).

Коли взяти «історичний факт» у його першому значенні як об'єктивно реальне, то можна дати таке визначення: історичним фактом є та чи інша одинична, індивідуальна і неповторна історична подія, явище, процес, випадок, що мали місце в об'єктивній історичній дійсності, в ланцюгу всесвітньоісторичного процесу, що зробили певний вплив у своїй сфері дії.

Не все, що трапилось у минулому, варто класифікувати як історичний факт. Треба врахувати не тільки вплив, діяння тих чи інших історичних фактів на хід суспільного розвитку (ця ознака ще не грає визначальної ролі для характеристики історичності того чи іншого факту), не тільки належність до певної класифікаційної групи, але й те, щоб він займав певне місце у конкретно-хронологічному ряді подій.

В історичному факті знаходить відбиток дія загальних і специфічних законів суспільного розвитку. Проти такого розуміння історичного факту борються буржуазні історики і філософи, заперечуючи об'єктивну історичну закономірність. Вони не хочуть бачити в історичних фактах, в подіях прояву цієї закономірності. Для них, як писав відомий

¹ В. Косолапов. Факти та їх роль в історичному дослідженні, «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 80—82.

спеціаліст з історії древнього Риму Ед. Мейер, «однаково, чи називати яку-небудь подію випадком, долею або бачити в ній «Господнє приречення», «перст Господній», лише тільки б історик не залишав фактичного ґрунту і не підганяв їх під будь-яку метафізичну систему»². Таке нігілістичне ставлення до історичних фактів відкидає історичну науку на кілька століть назад, до теологічної провіденціалістської точки зору (бл. Августин).

Окремі вчені вирішують це питання в тому плані, ніби все, що відбулось у минулому, є об'єктом історичного дослідження, всі явища, які мали місце в історичній дійсності, є історичними фактами. Такої думки дотримується польський історик Ю. Дуткевич, який твердить, що «немає фактів неісторичних. Все з минулого може бути гідним предметом історичного дослідження»³. У передмові до книги «Історія та її методи» французький вчений Ш. Самаран також висловлює подібний погляд: «Ніщо в минулому людства не повинно бути їй (Історії.— А. К.) чужим. Усе є об'єктом історії. Немає «історичних фактів» і «неісторичних»⁴. При такому розгляді питання втрачається зовсім специфіка історичних фактів, у полі зору історика опиняється багато таких явищ, які не становлять предмета його науки.

Всяка спроба визначення поняття «історичний факт», відокремлення його основних ознак, натикається на великі труднощі. Але це не означає, що треба відмовитись від таких спроб під приводом, як вважає італійський філософ-ідеаліст Б. Кроче, що дане питання «позбавлене смислу».

Зрозуміло, історичність факту є об'єктивною за своєю природою, а не завдяки тій чи іншій будь-якій оцінці дослідника. Відомо, що історична наука пройшла тривалий шлях розвитку, на кожній ступені якого було різне ставлення до фактів. В немарксистській історіографії часто вважалось, що дійсно історичними фактами є факти політичної історії, події, зв'язані з життям королів, царів, полководців, і вони повинні бути у центрі досліджень історика. Що ж стосується фактів економічної і соціальної історії, подій з життя трудящих, їх боротьби проти експлуататорів, то ці факти в більшості своїй визнавалися «неісторичними». Так, у М. М. Карамзіна в його «Истории Государства Российского» творцями і рушійною силою історичних подій є князі, а народу відводиться роль глядача, стороннього спостерігача в історичному процесі. Діяльність народу «неісторична», він тільки під час сповнених драматизму подій «мовчить», чи виявляє «незвичайну радість», чи «з цікавістю чекає грізних справ»⁵. У самому історичному факті М. М. Карамзіна найбільше цікавить моральний момент, що дає можливість «зобразити важливі, особливо пам'ятні риси стародавності в майстерному малюнку».

Для історика-марксиста найважливішими і найціннішими є як раз ті факти, які колись дворянськими і буржуазними істориками залицались поза історичним дослідженням як «неісторичні». Тільки піддаючи об'єктивному аналізу ці факти, можна зрозуміти суть історичного процесу і виявити загальні закономірності історичного розвитку. При цьому, як учив В. І. Ленін «...треба брати не окремі факти, а всю су-

² Э. Мейер. Теоретические и методологические вопросы истории, М., 1904, стр. 23.

³ J. Dutkiewicz. Fakt historyczny, Łódzkie towarzystwo naukowe, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych, 1959, R. XIV, № 7, стр. 6.

⁴ «L'histoire et ses méthodes». Publ. sous la direction de Ch. Samaran, Paris. 961, XII.

⁵ Н. Карамзин. История Государства Российского, изд. 5, т. 2, стлб. 4; там же, т. 3, стлб. 9; там же, вступ XI.

купність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку...»⁶

Історик, щоб зробити узагальнення, повинен ґрунтуватися на цілій сукупності фактів, а не на окремих фактах, які ще не дають правильного наукового уявлення про предмет, що вивчається. Історик має зібрати весь наявний матеріал, де можна знайти дані з питання, що вивчається. Висновки свої він буде на перевіренних фактах, зв'язуючи їх один з одним. Тим самим, він приходить до пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку, які виявляються у конкретній формі. У зв'язку з цим болгарський вчений Н. Стефанов, розробляючи методологічні проблеми історії, правильно вказує, що «немає іншого шляху, ідучи яким історична наука змогла б розкрити конкретну історію народів, крім єдиного шляху — аналізу самих історичних подій і фактів»⁷.

Історичні події, окремі факти треба розглядати в об'єктивних взаєминах і взаємовідносинах. Будучи метафізичною за своїм характером, буржуазна методологія історії відмовляється від принципів справжнього історизму, від розглядання суспільних явищ у їх діалектичному розвитку, у взаємозв'язку з історичними умовами. Вона нездатна уявити історичну дійсність як зв'язане ціле, єдиний ланцюг історичних фактів, що виражає єдиний процес розвитку. Типовою рисою сучасної буржуазної історіографії є висмикування окремих фактів з їх дійсного взаємозв'язку і взаємозалежності для доведення тенденційних висновків, а не для глибоких теоретичних узагальнень. З цього приводу у роботі «Статистика і соціологія» В. І. Ленін писав: «Факти, коли взяти їх в їх **цілому**, в їх **зв'язку**, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁸.

Відмовляючись від всебічного аналізу історичних фактів, буржуазні історики в той же час роблять їх предметом найрізноманітніших фальсифікацій. Недбалість у ставленні до фактів, їх підтасовка і перекручення є характерною рисою сучасної буржуазної історіографії. Правдива історія повинна спиратися на типові характерні факти, на науковий діалектичний метод і матеріалістичне розуміння історії. Без матеріалістичної діалектики навіть кращі з представників буржуазної історіографії не пішли далі збирання і систематизації історичних фактів та висвітлення окремих сторін історичного процесу. Вони виявились безсилим у хаосі фактів розкрити об'єктивні закономірності суспільноісторичного розвитку, не вмючи відрізнити істотні, типові факти від неістотних, нехарактерних.

Взяті в сукупності і діалектичній взаємозалежності історичні факти відкривають закономірний поступ історії в певній конкретно-хронологічній формі, визначають фізіономію історії. Одиничність факту відносна і є одним з моментів загального. Сам по собі історичний факт не існує, він завжди пов'язаний з іншими фактами, у ньому як в одичному, окремому явищі виявляється об'єктивна закономірність. За допомогою теоретичного аналізу в окремих фактах можна виділити цей момент загального, який не може існувати поза одичним, тому для історика історичні факти є не просто ілюстрація, а предмет дослідження з метою виявлення об'єктивної закономірності суспільного роз-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

⁷ Н. Стефанов. По вопроса за мястото и ролята та фактите в историческото познание, журн. «Философска мисъл», 1958, № 6, стор. 31.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

вितку, виявлення їх значення в історичному процесі і зв'язку з тією чи іншою історичною закономірністю.

Неокантіанці спорудили цілу китайську стіну між одиничним і загальним, метафізично відриваючи їх одне від одного, абсолютизуючи індивідуальність і неповторність історичного факту, вони відмовляють історичній науці в праві виведення законів, їх пошуку, розуміючи саме поняття «історичний закон» як «*contradictio in adjecto*» (суперечність у суті визначення). «Історична наука і наука, що формулює закони, суть поняття, що взаємно виключають одна одну»⁹,— пише Г. Ріккерт.

На цій основі він разом з В. Віндельбандом відрізняє науки номотетичні, природні й ідіографічні, історичні. Перші відшуковують загальні закони, прагнуть до пізнання взагалі, підводять окремі факти під загальні поняття, а історія, як пише В. Бауер, «перебуваючи у багатоманітності явищ, розглядає їх в одиничності й однократності», встановлює окремі історичні факти, і завдяки цьому досягає такого розуміння, яке «змушує воскресити перед нами минуле життя у всій повноті відносин і зв'язків»¹⁰. Таке протиставлення наук має у своїй основі нерозуміння діалектики загального й окремого.

Спроба звузити діяльність історика лише збиранням фактичних даних і їх описом таїть у собі велику небезпеку, бо означає ліквідацію історії як науки. Спекулюючи специфікою історичного пізнання, специфікою історичних фактів, неокантіанці й неопозитивісти намагаються породити у історика песимізм щодо його пізнавальних засобів і методологічних прийомів, а потім штовхнути його на позиції агностицизму й іdealізму. Треба зауважити, що в цьому вони подекуди мають успіх. У сучасній буржуазній історіографії панує повний ідейний розбід. Різні історики перебувають здебільшого під впливом іdealістичних систем філософії.

Відмовляючись від широких соціологічних узагальнень, відкидаючи об'єктивну закономірність суспільного розвитку, вони узаконили в історичному дослідженні «культ факту». Вузький емпіризм і фетишизація факту становлять суть більшості їх праць.

Якщо для історика-марксиста історичне пізнання являє собою цінність не як споглядальне відчуття фактів і законів історичного розвитку, але таке пізнання, що повинне стати практичним керівництвом для революційного класу, то в буржуазній методології історії культивується вульгарний підхід до історичних фактів. Позитивізм в особі буржуазного соціолога О. Конта проголошує, що «кожне положення, яке остаточно не можна звести до простого проголошення факту, позбавлене будь-якого реального чи розумного змісту»¹¹. На цій основі неопозитивісти закликають істориків відмовитися від глибоких теоретичних узагальнень, зводячи вивчення історії до аналізу роздрібних фактів, до емпіричного дослідження. Так, соціолог неопозитивіст К. Поппер у «Злиденності історизму» закликає до повного свавілля в історичній науці, за суб'єктивну інтерпретацію історичних фактів, зводячи завдання історика до простого їх описування¹².

Хоч факти лежать в основі історичного дослідження, але без висновків і узагальнень не можна вважати завдання історика виконаним. Орієнтація істориків на фотографічне описування фактів компрометує історичну науку, а спроба використати принцип верифікації (під-

⁹ Г. Ріккерт. Границы естественно-научного образования понятий, СПб., 1908, стор. 225.

¹⁰ P. Wetzel. Vom Wesen und Sinn der Geschichte, 2Hf., Frankfurt am Main, 1953, стор. 6.

¹¹ Марксистская и буржуазная социология сегодня, М., 1964, стор. 294.

¹² К. Поппер. Misère de l'historicisme, Paris, 1956.

твердження в справжності) в цій галузі знання веде до ліквідації самих основ науки.

Фактографічна течія в сучасній буржуазній історіографії широко розповсюджена. Першим обов'язком історика є встановлення і констатація фактів, які, мовляв, самі складаються в окремі групи і ряди, а історик залишається тільки, вважав Л. фон Ранке, вловити «музику історії». Ранке з своїм керівним принципом — «Wie es eigentlich gewesen ist» («показати, як це було в дійсності») досі для багатьох буржуазних істориків є безперечним авторитетом. При цьому зовсім випадає з поля зору, що дослідницька праця історика по визначенню історичних фактів, встановленню їх достовірності ще не завершується, а повинна продовжуватись до побудови широких теоретичних узагальнень і концепцій, оснований на цих фактах, до відкриття певних історичних закономірностей¹³. Однак на це саме і не здатна сучасна буржуазна історіографія, що відкидає матеріалістичне розуміння історії і не володіє діалектичним методом освоєння історичної дійсності.

Треба також зауважити, що саме розуміння історичного факту буржуазними істориками і соціологами далеко від справжнього наукового. Вони ігнорують об'єктивну природу історичного факту. Для них «історичний факт» має лише одне значення — суб'єктивне відображення у свідомості дослідника, яке він ототожнює з об'єктивно існуючою раніш історичною подією. Так, для американського філософа-прагматиста Дьюї факт виступає як феномен свідомості, в якому нерозрізним матеріальне й ідеальне. Обгрунтовуючи тотожність суб'єкта й об'єкта, назви і «речі», він вводить поняття «трансакції» (операція, що супроводиться взаємними поступками), яке, на його думку, «знимає» відмінність між ідеальним і матеріальним. Про «ненадійність» поняття «факт», який «завжди узгоджується з переживаннями суб'єкта» трактується і в «Філософському словнику» під редакцією Шмідта¹⁴.

Змішуючи об'єктивний зміст історичного факту з його суб'єктивним відображенням, вони тим самим створюють сприятливий ґрунт для суб'єктивістських висновків. Деякі з них, такі як неопозитивіст Леві Брюль, прямо пропонують вивчати не самі об'єктивні історичні події, а ті «колективні думки», хоча б і неправильні, які навколо них створюються у сучасників¹⁵. Виходячи з специфіки історичного факту, з його суб'єктивної інтерпретації, буржуазні ідеологи Роттакер, Гейси, Шеллер, Маннгейм та інші вважають, що вся історіографія є «суб'єктивною», кожний дивиться на історичний факт під своїм кутом зору, тобто історія не має об'єктивного змісту і складається з суб'єктивно-препарованих історичних фактів.

Зацікавленість історика — ось що визначає суть факту, на їх думку. Як твердить Роттакер, «могутне дерево інтересів» у донаукованому вигляді є таким же носієм розгалуження наукового розвитку, як і в усьому культурному житті взагалі «і коли б Ранке не знав нічого про гуманізм і ренесанс, тоді б вони «в оформленні» (Mosaikbild) «нового часу» не зіграли «само собою зрозумілу (selbstverständlich) роль»¹⁶. Така точка зору не нова. Ідеалісти давно вже абсолютизують творчу активність мислення історика, зв'язуючи з нею і саме об'єктивне існування історичних подій. Вони вважають, що «сам історик є однією з

¹³ В. Косолапов. Наукова абстракція в історичному дослідженні, «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 58—62.

¹⁴ «Философский словарь» под ред. Шмідта, М., 1961, стор. 601.

¹⁵ Lévy-Bruhl. Qu'est ce que le fait historique, «Revue de syntèse historique», t. XLII, 1926, стор. 53—59.

¹⁶ XIe. Congres International des Sciences Historiques, Rapports, I. Methodologie, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960, стор. 8, 12.

головних діючих осіб історії і творить нарівні, якщо не більше з тих, які своїм життям і діяльністю доставляли факту його первинне існування»¹⁷.

Дослідник не може змінити законів розвитку історичної події, не може повторити його в лабораторних умовах, бо факт стає історичним після того, як уже здійснився. Він може бути об'єктом спостереження історика лише опосередковано. Перетворюючи ту чи іншу історичну подію в об'єкт свого дослідження, вчений історик іде до розкриття його суті, шляхом вивчення тієї інформації, яку залишила ця подія у відповідних сигналах (археологічні знахідки, архівні дані, акти, друк, нумізматичні дані). Способи передачі інформації можуть бути різні, але вони не впливають на зміну інформації як повідомлення про визначні події. Коли наука не має інформації про будь-який факт, то він для неї залишається невідомим. Сам історичний факт є об'єктивним, тобто від волі і свідомості дослідника не залежить, але його пізнання й оцінка пов'язані з індивідуальним відображенням історика. Потрібен надійний критерій для розрізнення істинності чи помилковості цього відображення. Ця перевірка істинності пізнання історичних фактів здійснюється застосуванням критерію практики, який повинен показати не тільки достовірність відображених історичних фактів, але й правильність їх аналізу. Застосування критерію практики в історичній науці має свою специфіку і складність, що показав у своїй праці Л. Н. Коган¹⁸.

При цьому перевірці підлягає не сам факт, а його відображення в свідомості історика. Останнє ж завжди не пряме, не безпосереднє, а опосередковане відповідними речовими чи письмовими пам'ятками. І в тому випадку, коли сам історик є безпосереднім учасником досліджуваної події, він також неспроможний обійтись без додаткових джерел і матеріалів.

Якщо будь-який учасник Великої Вітчизняної війни вирішив описати бойовий шлях свого полку, то він повинен звернутися за спогадами до своїх однополчан, до реліквій бойової слави, різних джерел (накази, переписка, рапорти тощо), не кажучи вже про те, що в кожний даний момент він не міг бути спостерігачем у кожній сфері дії полку. Коли вчений-природознавець може декілька разів повторити експеримент з метою спостереження явища, що його цікавить (електромагнітне коливання, розщеплення ядра, корозія ґрунту, фотосинтез, кристалізація речовини тощо), то історик позбавлений такої можливості. У його розпорядженні є лише джерела, з яких він повинен встановити історичний факт, уявити його в зв'язку з іншими, виявити в ньому момент загальної історичної закономірності, дати йому причинне пояснення і таким чином зробити певний теоретичний висновок. Іноді для історика мають самодостатнє значення ті чи інші історичні факти¹⁹. Але це не значить, що він повинен залишатись в області чистої емпіреї фактів, не підійматися до абстракцій, глибоких теоретичних узагальнень. Спрямовуючи свою діяльність на внахід деяких одиничних фактів, дослідник не повинен забувати і про каузальне (причинне) пояснення їх, і взагалі всю синтетичну працю, пов'язану з відкриттям нових фактів.

Об'єктивна природа історичного факту як події, яка має певне конкретне хронологічне місце в історичному процесі, не може підля-

¹⁷ М. Стасюлевич. Философия истории в главнейших ее системах, СПб., 1908, стор. 4.

¹⁸ Практика — критерий истины в науке, сб. статей, М., 1960, стор. 241—279.

¹⁹ История и социология, М., 1964, стор. 83, 101.

гати сумніву. Вона не залежить від інтерпретації або оцінки його будь-яким істориком. Як би не інтерпретували такий історичний факт, як Полтавська битва 1709 р., який би не здійснювали підхід до його вивчення, ми неспроможні викреслити цю подію з історичної дійсності, перенести її в іншу епоху або інший географічний простір, або піддавати її ще якимсь модифікаціям. Однак, чим більше у нашому розпорядженні виявляється джерел, свідоцтв сучасників і т. п., тим глибшими і ширшими будуть наші наукові пізнання про цю подію.

Удосконалення методики історичного дослідження також може дати істотне значення для поглиблення і розширення наших знань. У тому, що кожна історична подія, кожний історичний факт усе повніше розкриває свою суть перед нами, перетворюючись з «речі в собі» в «речі для нас», розкривається в усіх своїх зв'язках і відношеннях творча діяльність історика. При цьому він має справу не з вигаданими фактами й особами, а з реально існуючими, про які можна судити і поза їх інтерпретацією і поза їх відображенням у свідомості будь-якого суб'єкта. Історичні факти не є фікцією, простою ілюзією, що існує в уяві, з якими можна довільно поводитися, як у цьому намагається нас упевнити реакційний філософ Ф. Ніцше²⁰.

У висновках історика, коли він виходить з матеріалістичного розуміння історії, відбивається об'єктивний зв'язок між фактами, вплив їх на хід історичного процесу, а не свавільно вибрані ним за своїм смаком примарні зв'язки і відношення між фактами, існуючими тільки в його тлумаченні. Враховуючи «точні факти дійсності»²¹, він повинен усвідомлювати, що не всі вони рівнозначні.

Історична дійсність багатозначна. Є такі історичні факти, які належать чи до політичної історії, чи до історії народного господарства, або до історії культури, чи до суспільної психології, чи до іншої будь-якої галузі суспільного життя. Тільки звівши всю різноманітність фактів до основних історичних фактів економічного життя, можна зрозуміти історичний процес, його суть і об'єктивний зміст. Крім того, потрібно враховувати, що кожний історичний факт як кільце в ланцюгу історичного розвитку має різне значення, залежне від його іманентних властивостей чи умов існування. Тому в дослідженні історика необхідно відрізняти суттєві, характерні, типові факти від несуттєвих, нехарактерних. Суттєві факти найповніше розкривають історичні закономірності в їх конкретно-хронологічній формі. Тому природно, що й зацікавленість дослідника до них переважає. Тільки при такому способі розгляду «історія перестає бути зібранням мертвих фактів»²².

Проте своїм тлумаченням історик не може надати того значення фактам, якого немає у ході історичного розвитку. Наприклад, була спроба видати факт нежиті Наполеона в час Бородінської битви за суттєвий і з допомогою його пояснити причину поразки французької армії, але такі і подібні до них суб'єктивістські тлумачення зазнавали і зазнаватимуть поразки.

Підведемо підсумки. Історичний факт як термін вживається в кількох значеннях, відрізняти які необхідно в будь-якому історичному дослідженні. Особливу увагу історик повинен звертати на природу історичного факту як об'єкту історичної дійсності і як гносеологічної категорії, намагаючись у ній найбільш точно і повно відбити об'єктивні історичні події, процеси, явища. Відштовхуючись від достовірних фактів, він повинен йти далі, до соціологічних узагальнень.

²⁰ Ф. Ніцше. Утрення заря. Собрание сочинений, т. 8, М., б. г., стор. 248—249.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 26.

²² К. Маркс и Ф. Энгельс. Собрание сочинений, т. 3, стор. 25.

Повідомлення

М. В. КОВАЛЬ

РОЛЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ІДЕЙНІЙ МОБІЛІЗАЦІЇ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Початковий період Великої Вітчизняної війни характерний найтяжчими випробуваннями для радянського народу. Віроломний ворог розраховував внести в наш народ розлад, хитання, поразницькі настрої, зробити його неспроможним до активної відсічі. Проте, хоч яким тяжким не був перший удар німецько-фашистської армії, хоч якою нагрозливою не була обстановка, що склалася, радянський народ одностайно, згуртувавшись навколо Комуністичної партії, став на захист соціалістичної Батьківщини.

Одним з найефективніших засобів КПРС у мобілізації трудящих на відсіч фашизму була соціалістична культура. Роль духовної культури як знаряддя Комуністичної партії в ідеологічному вихованні трудящих в умовах війни набагато зросла. Представники соціалістичної культури мусили, з одного боку, допомогти Комуністичній партії в мобілізації всіх сил радянського народу на відсіч ворогу, з другого, ідіграти вирішальну роль в ідейно-політичному розгромі найреакційшої, людиноненависницької фашистської ідеології.

Нечуване патріотичне піднесення охопило радянську інтелігенцію, к і всіх трудящих. «Ми ні на хвилину не дозволимо собі думати про лощинок,— писали письменники, композитори і художники Харкова,— залишимо пензлів, пера, упертої праці над створенням бойового аршу, пісні, плакату, доки весь наш народ прикладає титанічні і подоносні зусилля в боротьбі проти найлютішого ворога свободи народу і людської культури! Віддамо всі наші сили, весь хист свій, право й життя за перемогу нашого вільного народу над гітлерівською індою варварів, людоджерів і мракобісів»¹. Ці слова відбивали думки всієї творчої інтелігенції України.

В перші ж дні війни тисячі представників української радянської телігенції пішли на фронт. Багато з них було послано в діючу армію ля ведення політичної роботи. Народними ополченцями стали сотні уклових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, комзиторів, артистів Києва, Харкова, Одеси, Донецька та інших міст. Дніпропетровському університеті, наприклад, до груп ополчення заисалися майже всі професори, доценти і наукові працівники². В Харві письменник Ю. Шовкопляс очолив спеціальну роту письменників³.

Суть перебудови на воєнний лад установ науки і культури, також і представників творчої інтелігенції, полягала в тому, щоб не приіняючи великої та багатогранної діяльності, не скорочуючи в міру

¹ Газ. «Соціалістична Харківщина», 18 липня 1941 р.

² Газ. «Зоря», (Дніпропетровськ), 9 липня 1941 р.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 110, арк. 16.

можливостей обсяг роботи, спрямувати її цілком і повністю на потреби оборони країни від фашистських загарбників.

Значні результати дала перебудова роботи наукових установ Української РСР. 30 червня 1941 р. на засіданні Президії АН УРСР було розроблено заходи по переключенню всіх наукових сил на розв'язання найактуальніших питань оборонного значення: в тематичні плани інститутів внесені відповідні зміни, майстерні і лабораторії інститутів налагоджували виробництво продукції на замовлення армії. Науковці Фізико-технічного інституту АН УРСР (у Харкові) розробили і впровадили у виробництво хімічний запалювач для протитанкової горючої суміші. Співробітники Українського науково-дослідного вугільного інституту (у Харкові) запропонували ефективний метод, що забезпечував високопродуктивну роботу шахт в умовах скорочення подачі електроенергії. Вони ж винайшли новий спосіб розподілу електроенергії в шахтах, що дозволило різко зменшити використання кабелів⁴.

Величезну роботу провадили науково-дослідні установи Наркомату охорони здоров'я. З першого дня війни вони працювали на базі воєнних госпіталів, допомагаючи лікарям-практикам проводити складні операції та організувати лікування поранених. Так, з початком війни у великий спеціалізований госпіталь перетворився Український інститут очних хвороб в Одесі⁵.

Дуже важливі завдання з початком Великої Вітчизняної війни поставали перед представниками суспільних наук. Вони повинні були допомагати Комуністичній партії в ідеологічному озброєнні радянських людей, роз'яснювати високі і благородні цілі нашого народу у Великій Вітчизняній війні, найсправедливішій війні в історії. Провідне місце в дослідженнях економістів, істориків, археологів, літературознавців, філософів посіла патріотична, антифашистська, оборонна тематика.

Перші місяці Великої Вітчизняної війни стали яскравою сторінкою історії вищої школи і студентства Радянської України. Сотні і тисячі студентів, аспірантів та викладачів пішли добровольцями до Червоної Армії, в народне ополчення і винищувальні батальйони. Лише за один день 26 червня 1941 р. в райкоми комсомолу Києва надійшло понад 1000 заяв від студентів з проханням прийняти їх до лав Червоної Армії. Студент п'ятого курсу Київського індустріального інституту Романов у своїй заяві писав: «Я маю броню до захисту диплома. Але чекати не можу. Всі сили і знання, а якщо треба буде — і життя віддам за справу народну. Прошу негайно відрядити мене в діючий військово-морський флот — бити ворога»⁶. Ця заява подібна до тисяч інших заяв. Пішли на фронт майже всі випускники медичних інститутів України. При цих інститутах було створено короткотермінові курси по підготовці медсестер.

Сотні студентів брали найактивнішу участь в обороні Києва, Одеси, Харкова й Донбасу. Студенти заміняли на оборонних підприємствах робітників, які бились з ворогом. Багато студентів самовіддано працювали на будівництві оборонних рубежів⁷.

Одним з важливих завдань трудящих України в перші тижні війни стало успішне збирання врожаю 1941 р. Але на селах не вистачало робочих рук, бо багато чоловіків пішли на фронт. Величезну допомогу колгоспникам подали студенти. Майже всі вузи України послали на село студентські бригади. Лише з Харківського університету в колгос-

⁴ Газ. «Советская Украина», 30 липня 1941 р.

⁵ С. Ф. Кальфа і В. Е. Шевалев. В. П. Филатов, Одеса, 1950, стор. 15.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 21, арк. 6.

⁷ Див. П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, К., 1961.

пах працювало майже 800 студентів⁸. Сотні молодих людей за короткий час оволоділи сільськогосподарськими спеціальностями. Кафедра механізації Сільськогосподарського інституту в Одесі підготувала і направила в колгоспи області 175 комбайнерів з числа студентів вузів міста⁹.

Патріотичним піднесенням відгукнулись на заклик Комуністичної партії перебудувати свою роботу на военний лад, підпорядкувати її завданням розгрому ворога вчителі та учні шкіл Радянської України. «Багато колгоспників, спеціалістів сільського господарства мобілізовані в Червону Армію. Вони мужньо захищають свою рідну землю від навали фашистських загарбників. Ми, залишившись у тилу, мусимо замінити тих, що пішли на фронт»,— з таким листом до вчителів України звернулись учителі Варварівської середньої школи Миколаївської області, закликаючи їх взяти участь у збиранні врожаю¹⁰. На цей заклик відгукнулись десятки тисяч учителів та учнів України. В одній лише Луганській області на сільськогосподарських роботах працювали 62 тис. учнів і понад чотири тисячі вчителів. В Донецькій області на поля вийшло понад 50 тис. учнів та учителів¹¹.

Школяри брали участь у протиповітряній обороні як пожежники, спостерігачі, у знешкодженні шпигунів та диверсантів. Широко розгорнувся тимурівський рух. Тисячі учнів міст і сіл збирали і безкоштовно здавали в державні пункти металевий брухт, лікарські рослини, допомагали сім'ям червоноармійців і т. ін. Чимало бойових подвигів здійснили учні під час оборонних боїв на Україні в 1941 р. Вони подавали першу допомогу пораненим бійцям та ополченцям, збирали та передавали командуванню розвідувальні дані і т. ін.

Гідне місце у великій всенародній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників зайняли радянські письменники і працівники мистецтва. Війна висунула перед ними відповідальні завдання: в яскравих художніх образах викривати фашизм, показувати, яке жахливе лихо і страждання несе він людству, і в той же час розкривати непереможну силу радянського суспільного ладу, моральну велич нашого народу і могутність соціалістичної держави. Уже 7 липня 1941 р. у Києві відбулись відкриті партійні збори Спілки радянських письменників України, на яких було організовано три бригади з 50 письменників і поетів для роботи на оборонних підприємствах, у військових частинах та госпіталях¹². Фронтівиками в ці дні стала майже третина членів Спілки письменників України.

Як ніколи часто виступали письменники на сторінках союзної, республіканської, обласної та фронтової преси. Тільки в одному номері газети «Комуніст» від 7 вересня 1941 р. вміщено хвилюючі вірші та оповідання Івана Ле, А. Шияна, П. Усенка, В. Василевської, П. Панча, М. Рильського. Виходили літературні збірники, присвячені боротьбі радянського народу проти фашистської навали («Пощади ворогу не буде», «Вперед, бойові полки!», «За Батьківщину»).

Перебуваючи в самій гущі подій, яскраві патріотичні оповідання, присвячені воєнним будням, написали відомі українські прозаїки Ю. Яновський («Коваль», «Дівчина у вінку», «Яструбок»), Ю. Смолич

⁸ Газ. «Соціалістична Харківщина», 30 липня 1941 р.

⁹ Одеса в Великій Отеченственной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. 1, Одесса, 1947, стор. 27.

¹⁰ Газ. «Южная правда», (Миколаїв), 3 липня 1941 р.

¹¹ Газ. «Комуніст», 29 серпня 1941 р.

¹² М. С. Гриценко. Школа Украинской ССР в период Великой Отеченственной войны. 1941—1945, Одесса, 1960, стор. 6—8.

¹³ Газ. «Комуніст», 8 липня 1941 р.

(«Народ воює»), М. Трублаїні («Життя за батьківщину»), О. Донченко («Місток»), Л. Смілянський («Топки погашені») та ін. Найбільшого поширення дістав жанр поезії. З новою силою залунали голоси багатьох радянських поетів. Вірш П. Тичини, написаний у перші дні війни — «Ми йдемо на бій», був на устах тисяч людей. Добре знали оборонці Одеси запальні вірші Івана Гончаренка¹⁴. Активно виступав під час оборони Києва П. Усенко, який написав «Пісню київських ополченців». Одним з дійовіших войовничіших жанрів нашої літератури стає публіцистика. Вже за два тижні після початку війни вийшли з друку публіцистичні книжки О. Корнійчука, В. Василевської, М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського та інших письменників.

Ще з більшою енергією, ніж у мирний час, працювали українські композитори. На перший план виступає найпопулярніший музичний жанр — пісня. За два перші місяці війни київські композитори у співдружності з поетами створили понад 40 антифашистських пісень і кілька походних маршів для духового оркестру¹⁵. Композитори й поети Харкова тільки протягом липня 1941 р. стали авторами 20 бойових пісень¹⁶. У жанрі масової оборонної пісні працювали такі відомі композитори, як Л. М. Ревуцький, Ю. С. Мейтус, А. Я. Штогаренко, К. Ф. Данькевич. Твори українських радянських композиторів першого періоду Великої Вітчизняної війни були насичені глибоким патріотичним, антифашистським змістом.

Велику роботу по мобілізації радянського народу на захист Батьківщини проводили українські художники. В тяжких умовах першого періоду війни, коли у митців не було ні часу, ні можливостей створювати великі, багатопланові твори, коли обстановка вимагала негайного відгуку на події, найбільш поширеним і бойовим жанром образотворчого мистецтва стає воєнно-оборонний і політичний плакат.

У перші дні війни в Києві при Спілці художників України було створено ударну бригаду для випуску плакатів та агітвікон з провідних художників-графіків В. Литвиненка, Р. Мельничука, І. Литинського та інших, а також поетів В. Сосюри, Л. Первомайського, К. Герасименка. Перші плакати цієї бригади вийшли вже 24 червня 1941 р.¹⁷ Вже на другий день війни художники Харкова організували спеціальний штаб підготовки агітвікон і плакатів на чолі з А. Страховим. До 15 серпня 1941 р. вони випустили понад 400 агітвікон, які виходили два рази на тиждень¹⁸. Таку ж роботу розгорнули і художники Одеси, Дніпропетровська, Луганська та інших міст.

На заклик Комуністичної партії підпорядкувати всю роботу справи розгрому німецько-фашистських загарбників гаряче відгукнулися й працівники радянської сцени. З перших днів Великої Вітчизняної війни в Управлінні у справах мистецтв при РНК УРСР і у відповідних обласних управліннях діяли штаби по культурному обслуговуванню червоноармійців і трудящих. Перед митцями постали відповідальні завдання — знаходити нові оперативні форми художньої агітації. На базі ряду театрів виникли «театри малих форм», театри мініатюр і оглядів, пересувні і фронтові театри. Численні концертні бригади з артистів театрів обслуговували воїнів Червоної Армії і трудівників тилу.

¹⁴ А. Незведский. Песни и стихи защитников Одессы в 1941 г., Одесса, 1945.

¹⁵ Газ. «Комуніст», 20 серпня 1941 р.

¹⁶ Газ. «Соціалістична Харківщина», 24 липня 1941 р.

¹⁷ З. В. Лашкул. Украинский советский плакат в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), К., 1962, стор. 7.

¹⁸ Газ. «Советская Украина», 17 серпня 1941 р.

Велику творчу роботу провадили театральні колективи Києва. Гільки за перший тиждень війни десятки концертних бригад дали до 100 концертів з участю провідних артистів¹⁹. Невпинно працювали З. М. Гайдай, М. С. Гришко, Ю. С. Лавров, М. Ф. Романов, І. С. Паторжинський та ін. Велику діяльність по обслуговуванню частин Діючої армії розгорнув колектив Державної естради. З 55 артистів Харківського театру опери і балету був організований ансамбль пісні і танцю для обслуговування частин Харківського військового округу. Бригади театру щодня давали до 10 концертів²⁰. Широку концертну діяльність під час оборони Одеси розгорнули місцеві театри російської драми ім. Іванова, ім. Революції, оперети та інші. Бригади Луганського театру російської драми, пересувних робітничо-селянських театрів і обласної філармонії дали у військових частинах, госпіталах, на призовних пунктах понад 1 200 концертів²¹. Невтомно працювали колективи театрів Дніпропетровська, Донецька та інших міст.

Багато концертів для воїнів організували театр Червоної Армії Південно-Західного фронту, ансамбль червоноармійської пісні і танцю Південно-Західного фронту, шахтарський ансамбль пісні і танцю Донбасу. Ансамбль Південно-Західного фронту під керівництвом П. І. Вірського лише за шість тижнів війни дав 110 концертів. У мирний час таку кількість концертів ансамбль давав лише протягом семи місяців²². Фронтві театри і бригади діяли в надзвичайно складних умовах похідного життя. Але охоплені великим почуттям радянського патріотизму, митці прагнули якомога краще обслужити червоноармійців, бо розуміли, що своїми виступами вони допомагали воїнам у їх тяжкій боротьбі проти фашистської навали. Після концерту однієї з бригад київських театрів, командир частини писав у наказі: «Відмічаю, що бригада своїми виступами кличе бійців і командирів на героїчні подвиги у боротьбі з фашизмом»²³.

Репертуар театрів та інших видовищних закладів зазнав великих змін. Набагато збільшилося спектаклів на оборонну тему, створених у довоєнний час і на початку війни. Успіхом користувалися п'єси О. Корнійчука, К. Сімонова, Вс. Іванова. Поширення набула «одноактна драматургія» — невеличкі п'єси, жарти, памфлети. Темою боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників був проїнятий і репертуар естрадних колективів.

Відповідальні завдання поставила війна перед діячами кіно. На першому етапі війни кіномитці створили ряд фільмів «малих форм», зокрема «бойові кінозбірники». На передній край кіномистецтва вийшла документальна кінематографія. Кінохронікери Радянської України, як і їх колеги з інших республік, розпочали свою фронтову роботу 22 червня 1941 р. Завдяки їх оперативності, уже 25 червня 1941 р. на екранах країни демонструвався перший фронтовий кінорепортаж. Незабаром на Київській студії хронікального фільму було створено кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни»²⁴, кіноариси про героїчну працю трудівників тилу. Велику роботу провела Українська кіностудія науково-технічного і учбового фільму, яка випускала оборонно-інструктивні фільми для населення. Органи кінофікації та кінопрокату зсю увагу зосередили на обслуговуванні воїнів і працівників оборон-

¹⁹ Газ. «Советская Украина», 28 червня 1941 р.

²⁰ Газ. «Красное знамя» (Харків), 8 серпня 1941 р.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 32.

²² Газ. «Советская Украина», 12 серпня 1941 р.

²³ Газ. «Пролетарская правда» (Київ), 3 вересня 1941 р.

²⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов, К., 1963, стор. 192.

них підприємств. З 840 автокінопересувок Управління кінофікації УРСР Червоної Армії було передано понад 600²⁵. На другий день війни демонструвалися кращі фільми про героїчну історію радянських народів, їх самовіддану боротьбу проти іноземних загарбників — «Олександр Невський», «Микола Щорс», «Йшов солдат з фронту», «Фронтіві подруги», «Винищувачі», «Якщо завтра війна», а також антифашистські фільми: «Професор Мамлок», «Сім'я Оппенгейм», «Болотні солдати».

Долаючи вкрай несприятливі умови, не припиняли своєї роботи культурно-освітні установи республіки. Тисячі самодіяльних колективів виступали з концертами й виставами у військових частинах, госпиталях, на підприємствах, у колгоспах. Бібліотечні працівники укомплектували і надіслали на фронт багато пересувних бібліотек. У великих бібліотеках Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова організовувались виставки про героїчне минуле народів нашої країни в боротьбі проти іноземних окупантів. Виставки на такі ж теми відкривалося і в музеях республіки. Так, у середині серпня 1941 р. в Харківському музеї революції відкрилась виставка «Розгром німецьких окупантів на Україні в 1918 р.», де експонувались військові трофеї — свідчення нищівного розгрому німецьких імперіалістів на Україні у 1918 р.²⁶ Крім того, працівники музеїв багато зробили, щоб зберегти пам'ятники культури і давнини від варварського зруйнування фашистською авіацією та артилерією.

Вже за кілька годин після вторгнення німецько-фашистської армії на радянську землю почали перебудовувати свою роботу українські газети, журнали, видавництва і радіо. У газетах тих днів люди знаходили відповідь на всі животрепетні питання, зв'язані з війною. В обласній Україні і на фронт щодня відправлялось 1180 тис. примірників різних газет²⁷.

Через захоплення ворогом частини радянської території і з метою широкого розгортання військових газет було припинено видання ряду центральних, обласних, районних газет, а також журналів. Ті, що виходили, зазнавали труднощів: мало залишилось редакційних працівників, невістачало паперу, фарб. Але завдяки великій настійливості та ентузіазму журналістів газети виходили безперервно. Так, наприклад, коли ворог наближався до Дніпропетровська, редакція «Дніпропетровської правди» переїхала на Лівобережжя, у Новомосковськ і опинилась у дуже несприятливих умовах: бракувало електроенергії, паперу внаслідок чого працівники вручну крутили друкарську машину, сам розповсюджували тираж. Але газета виходила з номера в номер²⁸.

Велику ідеологічну роботу провадили в період оборони Києва газета «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР і РНК УРСР), обласна газета «Пролетарська правда». Роль організаторів мас, пропагандистів і агітаторів під час оборони Одеси з честю виконували газети «Чорноморська комуна» і «Большевистское знамя». З початком війни виходять нові органи преси та інформації. Спеціально для партизанів України в липні 1941 р. розпочато видання газети «За Радянську Україну».

На передньому краї боротьби радянського народу проти фашизму перебували видавництва України. На зміну великим книгам у перші періоди війни прийшли бойові брошури, невеликі книжки, що стисли

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 281, арк. 143.

²⁶ Газ. «Красное знамя», 16 серпня 1941 р. 1943, стор. 11.

²⁷ А. Чеканюк. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси, К.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 53.

викладали життєво важливі питання. Наприкінці червня 1941 р. у Спільці радянських письменників України було розпочато і значною мірою здійснено видання брошур обсягом 0,5—1,5 друкованих аркуша у серіях «Фронт і тил», «Бойові епізоди» та «Герої громадянської війни». Авторами їх були відомі українські письменники.

За перші місяці війни видавництвами України було видано понад 120 книжок на оборонну тематику тиражем 1200 тис. примірників, 180 млн. листівок, велику кількість плакатів, агітвікон, лозунгів²⁹.

У перший день війни за нормами воєнного часу почало працювати радіомовлення. У передачах «Останніх вістей» систематично повідомлялося про героїзм бійців Червоної Армії на фронтах, про доблесну працю трудівників тилу. Антифашистське, патріотичне спрямування мали літературні й музичні передачі.

Нові умови становили нові завдання, вимагали від радіожурналістів нових форм роботи. Під час оборони Києва і Одеси Уккрандіо організувало передачі, присвячені героїзмові воїнів Червоної Армії і населення в обороні цих міст. Спеціальні радіопередачі були організовані для радянських льотчиків, танкістів, артилеристів, для партизанів. В цей час виник і зовсім новий вид зв'язку між фронтом і тилом — листування по радіо.

Внаслідок відступу наших військ на початок липня 1941 р. створилося вкрай тяжке становище. 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли спеціальну постанову про евакуацію із загрозованих зон вглиб країни населення, промислових підприємств, запасів сировини, матеріалів, продовольства тощо. Велика увага в постанові приділялася евакуації установ науки і культури, культурних і історичних цінностей, представників інтелігенції³⁰.

Евакуювалася і Академія наук УРСР у складі 19 інститутів, з основним устаткуванням, матеріальними цінностями і бібліотечними фондами, 16 науково-дослідних установ Наркомзему і Наркомздоров'я УРСР, понад 20 вищих учбових закладів, у тому числі Київський, Одеський і Харківський університети, понад 40 театрів, фонди великих музеїв (усього вивезли 12 тис. найцінніших експонатів)³¹.

У червні—серпні 1941 р. у глиб країни евакуювалися Київська й Одеська студії художніх фільмів, українські студії кінохроніки і науково-технічного фільму. Провадилась евакуація шкіл, технікумів, культосвітніх закладів і т. ін.

Приділяючи величезну увагу збереженню центрів української радянської культури і кадрів творчої інтелігенції, партія і уряд організували вивезення у глибокий тил наукових працівників, письменників, артистів, художників, архітекторів, викладачів, музикантів тощо. Лише у складі АН УРСР в тил виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників³², письменників, композиторів і художників України евакуювалося близько 300 чоловік³³.

Швидка перебудова роботи на воєнний лад у галузі культури забезпечила успішне виконання бойових завдань, що стояли перед соціалістичною культурою України.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 856, арк. 65, 66; оп. 16, од. зб. 12, арк. 41.

³⁰ Б. С. Тельпуховський. Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1959, стор. 43.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 150, арк. 85 зв., од. зб. 5, арк. 11—12, 14—18; од. зб. 49, арк. 4—6, 7—8; од. зб. 59, арк. 25; од. зб. 175, арк. 105, 165, од. зб. 179, арк. 38 зв.—39.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 436, арк. 28.

³³ Там же, оп. 16, од. зб. 175, арк. 165, 168.

П. С. СВИТКО, С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ
БОРОТЬБА ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
НА БУКОВИНІ В 1941—1944 рр.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Чернівецька область була наймолодшою серед українських земель. З перших днів встановлення Радянської влади тут, як і на інших західноукраїнських землях Комуністична партія України і уряд розгорнули велику роботу по здійсненню великих завдань соціалістичного перетворення життя народу. Але мирна праця радянських людей у червні 1941 р. була перервана віроломним нападом німецько-фашистських загарбників на нашу Батьківщину.

Територію Радянської Буковини гітлерівська Німеччина передала в розпорядження румунських загарбників. За підписом фашистського правителя Румунії Антонеску 19 червня 1941 р. був виданий «Маніфест про приєднання Північної Буковини до королівської Румунії» і створене «правління Буковини» на чолі з генерал-губернатором Колотеску.

Тридцять три місяці тривала німецько-румунська окупація. На тимчасово окупованій території Буковини, як і на окупованій території інших радянських республік, загарбники встановили найжорстокіший режим терору і сваволі. Про це яскраво свідчить заява заступника губернатора Буковини Маринеску. «Я заспокоюсь тільки тоді,— говорив він,— коли знатиму, що в Чернівцях залишилися лише румуни і німці, для людей іншої нації тут немає місця»¹.

Загарбники позбавили селян землі, прибрали до своїх рук підприємства; в'язниці і концтабори були переповнені людьми. Так, у підвали німецької комендатури, яка розмістилась на Театральному плаці, було загнано близько двох тисяч чернівчан і військовополонених. Комендант міста Гесс і його прислужники румунські жандарми та українські буржуазні націоналісти вивозили арештованих за місто і розстрілювали їх без суду і слідства².

Згідно матеріалів надзвичайної Державної комісії тільки за перші дні окупації в Чернівцях розстріляно близько 6 тис. чоловік. 7—9 липня 1941 р. у селі Бояни було розстріляно 86 мирних жителів, в селах Стара і Нова Жучка — 98. 8 липня 1941 р. в місто Кіцмань вступив загін солдатів військ «СС», який заарештував 50 радянських активістів, а через три дні 17 із них було розстріляно в Лужанській долині біля шляху на Чернівці³. Німецько-румунські загарбники на території Чернівецької області розстріляли і замучили 15 895 чоловік мирного населення і військовополонених, 28 689 чоловік кинули до в'язниць і таборів⁴.

Але ні терор, ні в'язниці, ні табори смерті не зломали волі до боротьби за свободу і незалежність західноукраїнських трудящих. Проти німецько-румунських загарбників виступали трудящі Північної Буковини і в авангарді всенародної боротьби з ворогом йшли комуністи. Чернівецька обласна партійна організація з перших днів війни

¹ Архів військово-наукового Товариства при Чернівецькому Будинку офіцерів (далі АВНТ при ЧБО).

² Чернівецький обласний державний архів (далі ЧОДА), ф. Р. 653, оп. 1, спр. 67. арк. 2—4.

³ ЧОДА, ф. № 9, оп. 5, спр. 21, арк. 163.

⁴ ЧОДА, Чернівецький інспекторат поліції, ф. 30, оп. 4, стор. 113, 114 і 427.

ючала організувати партійне підпілля і партизанські загони на вихідок відступу частин Червоної Армії з території області. З числа партійного і радянського активу в Чернівцях було затверджено дві групи підпільників у складі 24 чоловік⁵. У кожному районі по одній групі, а в Хотині і Сторожинці — по дві. Всього 137 чоловік⁶. Кожній групі були дані конкретні завдання, райони їх дій і способи зв'язку. Були широко використані також і зв'язки старих підпільних працівників.

В період окупації на Буковині діяли партизанські групи. Так, партизанська група Чернівецько-Сільського району в кількості 8 чоловік під командуванням завідуючого відділом пропаганди і агітації райкому партії М. А. Храновського базувалась в лісах за 20 км на південь від Чернівців. Її підтримувала група радянських патріотів села Заля-Кузьмін на чолі з Іллею Гудимою. Партизани взяли під свій контроль шосейну дорогу з Румунії на Чернівці, між селами Тарашани і Валя-Кузьмін вони двічі підірвали автомашини ворога. 16 липня 1941 р. на 18-му кілометрі шосейної дороги Чернівці — Тарашани партизани групи Храновського знищили 5 автомашин, одну з них з радіотанцією, вбили 17 гітлерівців⁷.

Через два дні в район дій партизан прибули карателі. Храновський з своїм загonom зумів переправитись через Дністер і зв'язатись з підпільниками Хмельницької області, а пізніше за завданням ЦК КП(б)У в районі Новоград-Волинського він керував партизанським ухом, де і загинув у липні 1943 р.

По-іншому склалася доля організаторських груп Хотинського району. В останній день перед відходом наших частин з Хотина командир загону Д. Л. Виноградський одержав розпорядження разом з еруючим ядром евакуюватись за Дністер. На тимчасово окупованій території із числа загону залишилось кілька чоловік з місцевого населення, яким було доручено організувати патріотичні групи опору. Комсомольці Дмитро Баблюк і Дмитро Голишко організували партизанські загони в селах Калинківці, Грозинці, Бочківці Хотинського району, а пізніше встановили зв'язок з чернівецькою підпільною організацією. В березні 1944 р. народні месники приєднались до партизанського загону Героя Радянського Союзу О. В. Тканко.

Але повністю роботу по організації партійного підпілля і формуванню партизанських загонів партійній організації закінчити не вдалось в зв'язку з окупацією. Згідно вказівки ЦК КП(б)У обкоми західних областей приступили разом з групою оперативних працівників ЦК КП(б)У до підготовки партизанських груп для розгортання боротьби і створення підпільних партизанських організацій в окупованих районах⁸.

У липні 1941 р. рішенням ЦК КП(б)У на окуповану територію чернівецької області було направлено для підпільної роботи 10 чоловік на чолі з секретарем підпільного обкому О. П. Боярко та секретарем Кельменецького підпільного райкому партії З. Д. Глеб.

14 серпня 1941 р. О. П. Боярко, З. Д. Глеб прибули в с. Ленківці Кельменецького району, де тимчасово знаходилась оперативна база чернівецького підпільного обкому. Встановивши зв'язок з підпільними організаціями Буковини, вони розгорнули роботу по створенню підпілля в Кельменецькому, Хотинському, Сокирянському районах, але, наслідок зради, 29 серпня 1941 р. вони були заарештовані.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9а, од. зб. 217, арк. 2—65.

⁶ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 485, к. 1—10.

⁷ АВНТ при ЧБО, оп. 1, спр. 2, арк. 34.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 17, оп. 8, од. зб. 481, арк. 185.

Майже півтора місяця жандарми, а потім гестапо і сигуранца вели слідство, застосовуючи найлютіші заходи катування але не добились ні слова від комуністів. 11 жовтня 1941 р. військовий трибунал засудив комуністів-патріотів до смертної кари і перевів їх у Чернівецьку в'язницю. Навіть цей страшний вирок не зломив волі патріотів. Боярко в тюрмі зумів згуртувати навколо себе в'язнів. Уже на другий тиждень його перебування в тюрмі почали діяти патріотичні групи, а камера Боярко стала своєрідним штабом, в складі якого були В. О. Марковський — колишній член виконкому Чернівецької міськради, вчитель О. К. Мошин, досвідчений підпільник М. Г. Бессараб. Через надійних людей Боярко вдалось налагодити зв'язок з патріотичними групами Чернівців і за межами міста, зокрема з Єдинецьким концтабором, в якому знаходилось кілька тисяч політв'язнів⁹.

Близько півроку О. П. Боярко і З. Д. Глеб були у в'язниці, а 23 березня 1942 р. фашисти їх розстріляли на чернівецькому кладовищі. «Вмираю за Батьківщину!» — вигукнув Боярко перед стратою. За кілька днів перед розстрілом члену підпільного штабу Бессарабу вдалось побувати в камері Боярко. Він йому сказав: «Скоро нас розстріляють. Коли повернуться наші, розшукай партійного керівника Івана Самійловича Грушецького і передай йому привіт від «старика». Скажи, що я загинув за партію». Це було останнє донесення партії від вірного їй комуніста О. П. Боярка. Розстрілом секретаря підпільного обкому партії і його товаришів фашисти завдали ще одного удару по підпіллю Буковини. Проте боротьба продовжувалась.

Значну роль в діяльності підпільних парторганізацій і патріотичних груп Буковини в цей період відіграло керівництво Комуністичної партії Румунії.

Славний героїчний шлях пройшла Комуністична партія Румунії, яка була єдиним виразником інтересів трудящих, керівником і організатором боротьби проти капіталістичної експлуатації. До середини 1940 р. (тобто до возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною) діяльність Компартії Румунії поширювалась на всю Буковину, що відіграло значну роль у зміцненні класової солідарності у спільній боротьбі румунських і українських трудящих проти гніту. В роки війни, коли фашистська кліка Антонеску вирішила взяти участь у нападі на Союз РСР, Компартія очолила боротьбу трудящих прог агресорів, за підтримку Радянського Союзу. А коли гітлерівська Німеччина напала на СРСР, тактичними лозунгами партії були «Поразка фашистських військ Антонеску у війні проти СРСР», «Геть гітлерівських загарбників з Румунії», «Геть фашистський режим Антонеску та ін.¹⁰

Величезне значення для вироблення правильної тактичної лінії і роки війни мала директива ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 29 червня 1941 р., в якій було сформульовано програму організації відсічі фашистській Німеччині та її розгрому. Заходи щодо цього були викладені за дорученням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР Головою Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіним по радіо 3 липня 1941 р. Ці матеріали друкувалися протягом війни понад п'ятнадцять разів румунською, українською та молдавською мовами і розповсюджені не тільки в Румунії, а й в окупованих фашистськими військами Бессарабії і Північній Буковині.

Тактична лінія Компартії Румунії була визначена в постанові ЦК від 27 жовтня 1941 р., в якій вказувалось на необхідність «подання

⁹ ЧОДА, ф. 3, оп. 4, спр. 288, арк. 333—334.

¹⁰ Газ. «Скинтейя», 10 липня; 10 серпня 1941 р.

повсякденної підтримки народам Бессарабії і Північної Буковини в їх боротьбі за визволення і повернення у велику сім'ю Радянського народу»¹¹.

Єдність антифашистських сил Румунії і Радянської Буковини була зумовлена тим, що вони боролися проти спільного ворога — німецько-фашистських загарбників. Так патріотична група у м. Новоселиці на чолі з В. Гродецьким розповсюдила серед населення рішення ЦК КП Румунії від 27 жовтня 1941 р.¹²

Велику роботу після провалу Чернівецького обкому партії по зміцненню партійного підпілля Заставнівського району провів М. Михайлюк. У донесенні начальника Заставнівської поліції обласному інспекторату вказувалось, що «комуніст Михайлюк Микола... керував підпільною комуністичною організацією, яка провадила підривну діяльність проти нашого режиму, пропагувала маніфести (Так румунська охранка називала звернення і рішення ЦК Компартії.— П. С., С. К.) більшовників і румунських комуністів... Вищезгаданий комуніст був організатором комуністичних осередків і до приходу Рад на Буковину...»¹³.

Активізувала свою діяльність до жовтня 1943 р. і Сторожинецька підпільна патріотична група, якою керував Г. Кислиця. Він організував партизанський загін, який за період від грудня 1942 р. до січня 1944 р. провів 8 операцій і 10 бойових вилазок, в результаті яких партизани знищили 74 німецько-фашистських солдатів і офіцерів, 12 поліцаїв, підбили і спалили 24 вантажних і дві легкові автомашини, зірвали два мости і п'ять складів з продовольством і бойовими припасами¹⁴.

У Вашківцевому районі діяла підпільна група на чолі з секретарем партійної організації радгоспу І. П. Шуляком. Підпільники здійснили ряд диверсійних актів, знищили 200 т авіаційного бензину, а також вивели з ладу ряд підприємств. Незабаром карателі натрапили на слід підпільників і вони змушені були покинути Буковину і переправитись за Дністер.

В Чернівцях на заводі «Інкамо» (нині «Індустрія») діяла підпільна патріотична група в кількості 5 чоловік на чолі з досвідченим підпільником М. І. Паверловичем¹⁵. Про дії цієї групи свідчать документи чернівецької поліції на адресу генеральної дирекції поліції і міністерства юстиції в Бухаресті. «18 листопада 1942 року,— вказується в повідомленні — о 10 годині 45 хвилин на станцію Чернівці прибув військовий ешелон № 5742. У вагонах знаходився вантаж військового призначення. Наступного дня виявлено, що з чотирьох вагонів зірвано пломби і їх відкрито, один ящик пороху лежав між рейками під вагоном. Відсутня також 114-кілограмова бочка тротилу»¹⁶.

На вагонах, які відправлялися з Чернівців, часто з'являлись написи «Вкрадено на Буковині».

В іншому повідомленні жандармерії вказувалося, що «радіостанція «Боротьба за звільнення» на хвилі 43 метри звернулася до робітників і службовців залізниці з закликком псувати паровози і вагони, руйнувати залізничні колії і влаштовувати аварії ешелонів з німецькими військами та вантажем»¹⁷. Майже щодня жандарми приносили в управління листівки, розклеєні по місту «невідомими особами», з

¹¹ ЧОДА, ф. 164, оп. 1, спр. 5, арк. 838—840.

¹² Там же, арк. 837—841.

¹³ Там же, ф. 162, оп. 1, спр. 12, арк. 365—367.

¹⁴ Там же, ф. 165, оп. 1, спр. 21, арк. 153—154.

¹⁵ Там же, ф. 30, оп. 4, спр. 1983, арк. 101.

¹⁶ Там же, ф. 38, оп. 6, спр. 236, арк. 2.

¹⁷ Там же, арк. 18.

закликом до боротьби з фашистами і «зведення Радінформбюро»¹⁸.

Так, обласний інспекторат поліції в наказі до всіх повітових поліцій писав: «За останній час було зафіксовано велику кількість актів диверсій»¹⁹. Військовий комендант м. Чернівців повідомляв військовим комендантам населених пунктів окупованої Буковини про те, що «нічні пожежі набрали масового характеру. Пожежі виникають на виробництвах, фабриках і заводах, що мають військове значення. Проведені розслідування показали, що пожежі є результатом диверсій, здійснюваних комуністами»²⁰.

Велику пропагандистську роботу серед трудящих Румунії, Буковини провадила Румунська Компартія. Тільки за період з липня 1942 р. по січень 1943 р. було перекладено на румунську, українську і молдавську мови та надруковано в підпільних друкарнях 17 тис. примірників доповідей Й. В. Сталіна про 24 і 25 роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції і розповсюджені по всіх містах і більшості сіл Румунії, Молдавської РСР і Буковини; 47 листівок, відозв і звернень до робітників, селян і солдатів тиражем близько 33 тис. примірників²¹. Особливо велике значення для зростання революційної боротьби румунського пролетаріату, об'єднання демократичних сил Румунії для боротьби проти фашизму і утворення єдиної організації опору мало «Звернення ЦК Компартії Румунії» від 25 грудня 1942 р.

Звернення було надруковане румунською, російською, українською і молдавською мовами і розповсюджене серед населення Румунії, Буковини і Молдавії.

На початку 1943 р. були розповсюджені листівки серед румунських солдатів Чернівецького гарнізону і румунських робітників із зверненням припинити війну проти Радянського Союзу і повернути зброю проти німецьких фашистів. Листівки в спеціальному чемодані розвозив учасник партійного підпілля на Буковині Баблюк і розповсюджував їх серед залізничників в районі румунського села Урзичани і серед солдат гарнізону в м. Плоешти в Румунії²².

Поряд з підпільними партійними організаціями активну роботу провадило комсомольське підпілля.

Шеф бюро поліції м. Хотина Д. Смида в своєму звіті про комуністичний рух в Хотинському повіті з 1918 по 1940 рр. писав, що «рік Радянської влади (з 28 червня 1940 р. по 5 липня 1941 р.) мав великий вплив на молодь м. Хотина. І зараз необхідно, щоб як викладацький склад так і наші поліцейські органи направили всю свою увагу на них, поскільки ми підозріваємо, що частина цієї молоді, особливо українці, можуть почати створювати організації комуністичного руху»²³. Дійсно це було так.

Ще в липні 1941 р. в окупованому Хотині створюється комсомольська підпільна організація на чолі якої став штаб у складі 5 чоловік: К. Галкін, В. Манченко, О. Непомнящий, М. Салтанчук і Д. Семенчук²⁴. Комсомольське підпілля складалось з чотирьох груп: двох бойових, одна диверсійна і одна агітаційно-пропагандистська²⁵. Юні бійці тримали в постійній тривозі окупантів Хотина. На вулицях міста часто з'являлись розклеєні комсомольцями листівки з закликом триматися

¹⁸ ЧОДА, ф. 30, оп. 4, спр. 289, арк. 17—260.

¹⁹ Там же, ф. 162, оп. 1, спр. 6, арк. 126.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 309.

²¹ Там же, ф. 162, оп. 1, спр. 27, 29, 30, 45; ф. 164, оп. 1, спр. 517, 518.

²² АВНТ, оп. 1, спр. 11, арк. 16.

²³ ЧОДА, ф. 858, оп. 2, спр. 221, стор. 8 (переклад з румунської мови).

²⁴ Фонди Чернівецького краєзнавчого музею (далі — ЧКМ), спр. 1425, стор. 5.

²⁵ Газ. «Радянське життя», 24 грудня 1946 р.

стійко. Комсомольці знаходили активну підтримку з боку населення. В селі Чепониси, недалеко від Хотина писарем в румунській примарії вдалось влаштуватись М. Фостію, який інформував організацію про заходи, що намічались окупантами і друкував листівки.

Але на початку серпня 1942 р. сигуранца натрапила на слід організації. Почалось обшуки, арешти, допити, які тривали на протязі 10 днів. Арештованих били щоденно по кілька разів, підвішували за ноги і били по п'ятах палками... Підпільники мужньо переносили всі муки. Кривавий кат Антонеску особливо наполягав на суворому вирокі хотинським підпільникам. В одному з секретних документів сигуранци говорилось: «28 серпня 1942 року. Повідомлення Генеральної дирекції поліції Чернівецькому обласному інспекторату поліції.

Маю честь повідомити Вас, що пан маршал Антонеску постановив, що українці-комуністи: Галкін Кузьма, Манченко Володимир та інші, що заарештовані у Хотині, мають бути засуджені протягом 10 днів»²⁶.

10 вересня 1942 р. вісімнадцяти-двадцятирічні юнаки стали перед судом воєнного трибуналу. 12 вересня 1942 р. в донесенні Чернівецького обласного інспекторату поліції губернатору Буковини говорилося, що 10 вересня 1942 р. військово-польовий суд у Чернівцях виніс вирок про засудження до смертної кари підпільників Хотина В. Манченка, К. Галкіна, О. Непомнящого, М. Салтанчука, Д. Семенчука; на довічну каторгу М. Тамполара, О. Герасімова, І. Чеботара, В. Звенигородського, О. Бондарчука, М. Фостія, О. Галиця; на 5 років каторги Ю. Решетніка, І. Трофа і на 2 роки каторги А. Осипова²⁷.

24 жовтня 1942 р. штаб Хотинської підпільної комсомольської організації був розстріляний на Чернівецькому кладовищі. Так обірвалось життя п'яти вихованців ленінського комсомолу, полум'яних патріотів соціалістичної Батьківщини, стійких борців за справу комунізму.

За особливі заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. секретареві Хотинської підпільної комсомольської організації Галкіну Кузьмі Івановичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Сміливо і відважно діяли комсомольці-підпільники с. Іванковець Кельменецького району на чолі з І. Чепурняком. Група налічувала 10 активістів. Вони вели боротьбу з ворогами народу, які посягнули на його свободу.

Комсомольці несли в маси слово партії, інформували населення про події на фронтах Великої Вітчизняної війни. Розгром фашистів на Волзі зміцнив віру буковинців у близьку перемогу над ворогом, надав підпільникам нових сил.

Велику допомогу в 1943—1944 рр. подавала Комуністична партія Румунії партійно-комсомольському підпіллю тимчасово окупованої Чернівецької області. Допомога ця здійснювалась, головним чином, шляхом видання і розповсюдження листівок, звернень до народу, повідомлень Радінформбюро та інших документів, в яких викривалось звір'яче обличчя німецько-румунських фашистів, розповідалась правда про перемоги Радянської Армії над німецько-фашистськими окупантами. Листівки закликали румун до припинення війни проти Радянського Союзу та вигнання фашистів з Румунії. На вулицях Чернівців та інших міст Буковини і Румунії на початку 1943 р. можна було побачити листівки з написом: «Увага, підніміть!» В одній з таких листівок писа-

²⁶ ЧОДА, ф. 858, оп. 1, спр. 17. Оригінал (переклад з румунської мови).

²⁷ Там же, ф. 858, оп. 2, спр. 17. арк. 22 (переклад з румунської мови).

лось: «Брати румуни! Фронт все наближається до наших кордонів і Антонеску не хоче залишити вбивцю Гітлера, який веде нашу Батьківщину в безодню. Ми повинні повстати всі як один проти гітлеризму і Антонеску.

Аха * повинна і буде знищена. Союзники нас визволять.

Прокламація № 1. Далі слідує»²⁸.

У квітні 1943 р. інспекторат поліції в Чернівцях повідомив у Бухарест, що радіостанція «Романія Лібере» звернулася із закликом до буковинців відзначити день 1-го Травня, влаштувавши аварії німецьких військових поїздів²⁹. Боротьба комуністів Буковини і Румунії проти фашистської ідеології і пропаганди підтвердила всю правильність положення В. І. Леніна про те, що політичне виховання народу, — це перш за все, залучення широких мас до безпосередньої боротьби за здійснення завдань, які стоять перед ними, що «справжнє виховання мас ніколи не може бути відокремлене від самостійної політичної і особливо від революційної боротьби самої маси. Тільки боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширює його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виховує його волю»³⁰.

В січні 1944 р. у зв'язку з розгортанням великого наступу на правобережній Україні, ЦК КП(б)У затвердив план бойових дій партизанських з'єднань і загонів на січень — березень 1944 р. З метою посилення партизанського руху на території Тернопільської, Чернівецької та інших західних областей були передислоковані партизанські загони з числа великих з'єднань, що діяли на Україні. На Буковину було направлено шість партизанських загонів: ім. Чапаєва капітана Примака, ім. Лазо капітана Хайрутдінова, загін дальної розвідки лейтенанта Удонова, загін Прокіна, загін Героя Радянського Союзу Тканко і з'єднання капітана Макарова. Партизани завдали ворогові відчутних ударів. Було знищено 1530 фашистів, в тому числі 27 жандармів, і взято в полон 43 гітлерівці, підірвано і спалено 143 автомашини з військовим вантажем, зірвано 9 мостів.

Своїми бойовими діями партизани полегшили наступ регулярних частин Радянської Армії. В записках німецьких журналів групи армії «Південна Україна» і її 6-ї армії писалось, що партизани Бессарабії, незважаючи на всі каральні заходи, вжиті румунськими властями, продовжують залишатись «господарями становища». Це відноситься і до території східної частини Буковини³¹.

Наприкінці березня 1944 р. війська 1-го Українського і правого крила 2-го Українського фронтів успішно форсували Дністер в районі Заліщиків та Могильова-Подільського і до 8 квітня вийшли в передгір'я Карпат, визволивши повністю територію Буковини від німецьких загарбників. Відкрилася нова сторінка в історії Радянської Буковини, сторінка славного літопису будівництва нового комуністичного життя.

* Аха — вісь Берлін — Рим — Токіо (Трійчастий союз фашистських держав).

²⁸ ЧКМ, фонди, III група, № 1598.

²⁹ ЧОДА, фонд 130, оп. 3, спр. 99, арк. 67.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 222.

³¹ Історія Великої Отчественной войны 1941—1945 гг., т. IV, стор. 266.

Ю. В. БАБКО

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ в 1935—1936 рр.

Партійне будівництво є сукупність норм партійного життя і принципів керівництва, що регулюються Статутом партії і змінюються залежно від досвіду партійних організацій, від конкретної історичної обстановки. Важливою ділянкою партійного будівництва є постановка обліку комуністів, чітка організація техніки партійної роботи. В. І. Ленін і ЦК РКП(б) вчили партію тісно пов'язувати ці питання з здійсненням політичних завдань, що стоять перед нею. У 1920 р. в листі ЦК РКП(б) «До організацій РКП в питанні про порядок денний партійного з'їзду» вказувалось: «Ми надто мало знаємо особовий склад наших партійних організацій... Нашій партії треба тепер так удосконалити організаційний апарат, так поставити облік всіх членів партії, щоб нинішнє становище можна було радикально змінити на краще»¹. IX з'їзд РКП(б) в своєму рішенні відзначив, що головне організаційне завдання партії — правильно розподілити і поставити на партійну роботу всі 600 тисяч членів партії. Це вимагало піднесення на належну височінь справи обліку членів партії в усіх партійних організаціях².

Проте, як показали роки другої п'ятирічки, багато партійних організацій не завжди дотримувалися цих вказівок. Ще в ході чистки партії 1933—1934 рр. в багатьох партійних організаціях країни, в тому числі й України, були викриті факти незадовільної постановки обліку комуністів, порушення порядку видачі партійних документів та їх збереження.

Комісії по чистці встановили значний розрив в обліку комуністів за списками і в дійсності. Тільки протягом третього кварталу 1933 р. з партійних організацій республіки вибуло 8 858 членів і кандидатів партії, які не знялися з обліку³. В ході перевірки були виявлені факти безвідповідального ставлення до облікових карток, цих основних документів у системі обліку. Бували випадки втрати облікової картки, на заміну якої механічно заповнювалася нова, губилися й партійні квитки. У Криворізькому міськкомі партії зникло 6 385 чистих бланків партійних квитків⁴. В Жовтневому райкомі партії міста Києва в 1934 р. зникла книга видачі 1 187 партійних квитків, і жодних слідів про їх видачу в райкомі не залишилося⁵.

Багато райкомів партії всупереч інструкції ЦК ВКП(б) видавали партійні квитки без відповідних рішень райкомів і міськкомів партії, часто технічні працівники партійних органів видавали квитки секретарям партійних організацій, а не їх власникам. Практикувалася видача незаповнених бланків партійних документів первинним партійним організаціям для вручення їх новоприйнятим у члени і кандидати ВКП(б). Партійні квитки у виключених з партії, як правило, не забирались. Без належної підстави й оформлення замість загублених і ви-

¹ Дев'ятий съезд РКП(б). Протоколи, М., 1960, стор. 495.

² Там же, стор. 424.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 176, арк. 10.

⁴ Журн. «Партробітник України», 1935, № 17, стор. 16.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2564, арк. 52.

крадених партійних документів видавали нові квитки і тимчасові посвідчення⁶.

Питання про поліпшення обліку комуністів, збереження партійних документів протягом 1934 р. порушувалося на сторінках партійної преси, на XVII з'їзді ВКП(б). Постановою ЦК ВКП(б) від 13 жовтня 1934 р. «Про порушення порядку видачі партквитків і облікових карток у Ташкентській парторганізації Комуністичної партії більшовиків Узбекистану» обкоми, райкоми і ЦК нацкомпартії було зобов'язано організувати перевірку видачі партійних квитків і облікових карток⁷.

Керуючись постановою ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У організував перевірку видачі партійних документів в ряді партійних організацій республіки, результати якої знайшли своє відображення в його рішеннях «Про постановку обліку комуністів у Донецькій і Київській парторганізаціях» (листопад 1934 р.), «Про перекручення у видачі партквитків у Чернігівському МПК» (грудень 1934 р.) та ін. У цих постановах ЦК КП(б)У, відмітивши незадовільний стан обліку комуністів у цих організаціях, зобов'язав усіх секретарів міськомів, райкомів і завідуючих відділами керівних партійних органів персонально займатися обліком комуністів⁸.

Після постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні організації України вжили деяких заходів для впорядкування обліку комуністів і видачі партквитків. Але стан цієї дуже важливої ділянки роботи як у партійних організаціях республіки, так і в цілому по країні не можна було визнати задовільним.

В зв'язку з таким становищем ЦК ВКП(б) розробив нові організаційно-політичні заходи; найважливішими з них були перевірка і обмін партійних документів у 1935—1936 рр.

Питання проведення перевірки і обміну партійних документів в 1935—1936 рр. досі слабо висвітлені в літературі. Спеціально вони не вивчалися; надто побіжно говориться про перевірку і обмін партдокументів в історико-партійних працях, що хронологічно охоплюють 1935—1936 рр. У монографії «Партійне будівництво в умовах перемоги соціалізму в СРСР»⁹ Д. Бахшиєв виклав питання перевірки і обміну партдокументів загальними положеннями; не розкриті вони і в статті Є. А. Бондарєва¹⁰, в кандидатській дисертації К. С. Кошмана¹¹ та інших працях. Метою даної статті є, по можливості, заповнити цю прогалину.

Початок перевірки партійних документів був покладений відомим листом ЦК ВКП(б) до всіх організацій партії від 13 травня 1935 р. «Про безладдя у обліку, видачі і збереженні партквитків і про заходи по впорядкуванню цієї справи». В листі вказувалося, що численні порушення правил збереження партійних квитків і хаоса в обліку комуністів були значною мірою результатом відступу від традицій більшовизму, «коли найкращі організатори партії особисто займалися копійкою організаційною роботою, вивчали склад організації, самі перевіря-

⁶ Журн. «Партробітник України», 1935, № 9, стор. 30.

⁷ Справочник партійного работника. Выпуск девятый, Партиздат, ЦК ВКП(б), 1935, стор. 129.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 166, арк. 89.

⁹ Д. Бахшиєв. Партійное строительство в условиях победы социализма в СССР, М., 1954.

¹⁰ Е. А. Бондарев. Некоторые вопросы партийного строительства и внутрипартийной работы Харьковской парторганизации в годы второй пятилетки. «Ученые записки Харьковского государственного университета», т. 144, Труды кафедры истории КПСС, вып. 1, стор. 19—37.

¹¹ К. С. Кошман. Партийное строительство в 1935—1937 гг., К., 1953.

ли видачу партійних документів і вникали в усі деталі партійної техніки»¹². ЦК ВКП(б) рекомендував партійним органам перевірити наявність і справжність партійних квитків і облікових карток усіх комуністів. В зв'язку з проведенням цього заходу ЦК ВКП(б) вказав партійним організаціям на те, що «не може бути й мови про відкриття прийому в партію, поки в справі обліку членів партії панує такий ганебний хаос, поки не буде наведено порядок в нашому власному домі»¹³.

Перевірка партійних документів, таким чином, розглядалась ЦК ВКП(б) як найважливіший організаційний і політичний захід, що має піднести рівень усього партійного життя, підвищити боєздатність партійних організацій.

26 травня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про практичні заходи по проведенню в життя листа ЦК ВКП(б)», від 13 травня 1935 р. «Про безладдя в обліку, видачі і збереженні партійних квитків і про заходи по впорядкуванню цієї справи», якою рекомендував провести в усіх містах і районних центрах збори партійного активу, а в первинних партійних організаціях — партійні дні. ЦК КП(б)У запропонував переглянути й зміцнити весь склад працівників обліку обкомів, міськкомів і райкомів партії, виділити на цю роботу кращих комуністів¹⁴.

Для надання допомоги місцевим партійним організаціям у вивченні техніки проведення перевірки партійних документів і досвіду перших кроків цієї роботи ЦК КП(б)У було скликано ряд нарад. 28—30 травня 1935 р. ЦК КП(б)У провів нараду завідуючих відділами керівних партторганів обкомів і завідуючих відділами парткадрів міськкомів і міських райкомів, де були обговорені практичні заходи по втіленню в життя травневого листа ЦК ВКП(б). На нараді з'ясувалось, що секретарі обкомів недостатньо активно займалися роботою по організації перевірки партдокументів, часто повільно вивчають стан справ на місцях, а деякі секретарі міськкомів і райкомів усунулись від цієї роботи, перекладаючи її на другорядних працівників. ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії усунути недоліки, викриті в ході наради¹⁵.

Керуючись листом ЦК ВКП(б) від 13 травня 1935 р. і постановою ЦК КП(б)У від 26 травня 1935 р., партійні організації республіки розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед комуністів для їх ознайомлення з завданнями і методами перевірки партійних документів. В обласних, міських і районних центрах пройшли пленуми парткомів і партактивів, які заслухали доповіді про постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та прийняли відповідні рішення. 19—20 червня 1935 р. пленум Чернігівського обкому партії в прийнятому на доповідь секретаря обкому В. З. Тодроса рішенні відмічав, що лист ЦК ВКП(б) має виняткове значення для боротьби проти безладдя в поводженні з партійними документами, і накреслив детальний план організації роботи по перевірці партійних документів¹⁶. Аналогічні заходи накреслив 10 червня 1935 р. пленум Таращанського райкому партії Київської області¹⁷. Слідом за пленумами партійних комітетів на підприємствах і в колгоспах, в установах і навчальних закладах відбулися партійні збори, які обговорили лист ЦК ВКП(б) від 13 травня 1935 р.

¹² Журн. «Партійное строительство», 1935, № 24, стор. 14.

¹³ Там же.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 219, арк. 59.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 179, арк. 57.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5186, арк. 15.

¹⁷ Газ. «Голос колгоспника», 12 червня 1935 р.

Після широкої роз'яснювальної роботи партійні організації республіки розпочали перевірку партдокументів, яка тривала з травня 1935 до січня 1936 р. Міські і районні комітети партії наводили порядок в обліку комуністів, уважно добирали людей для ведення обліку і збереження партійних документів, здійснювали контроль за збереженням партійних документів у первинних партійних організаціях.

Перевіркою партійних документів безпосередньо займалися секретарі партійних організацій або члени бюро. Це мало позитивне і негативне значення. Позитивним було те, що керівні працівники могли вивчити склад партійних організацій, вникнути в деталі їх роботи і, нарешті, піднести партійно-організаційну роботу. Негативне значення такого порядку полягало в тому, що перевірка партійних документів по суті перетворилась у чистку партії, в ході якої багато комуністів незаслужено було виключено з партії.

Для перевірки партійних документів комуністи запрошувались у райком або міськком партії, де секретар або член бюро з'ясував усі необхідні відомості, звіряв відповідність записів у партійному квитку даної облікової картки і складав акт про перевірку, який пізніше затверджувався на засіданні бюро. В разі неточностей, що зустрічались у партійних квитках і облікових картках, видача партійних квитків затримувалась до з'ясування виявлених суперечностей.

В процесі перевірки партійних документів ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і обласні комітети партії подавали систематичну допомогу низовим партійним організаціям. Особливо значну допомогу міським і районним комітетам партії, первинним партійним організаціям подавали Дніпропетровський і Харківський обкоми КП(б)У. Дніпропетровський обласний комітет партії в серпні 1935 р. провів спеціальні наради секретарів райкомів і міськкомів, на яких були заслухані повідомлення окремих секретарів про хід перевірки партійних документів і дано інструктаж з окремих питань її проведення¹⁸. На засіданнях бюро Харківського обкому партії, на пленумах обкому заслухувались доповіді про хід проведення перевірки партдокументів в окремих партійних організаціях.

Контроль за ходом перевірки партійних документів допоміг партійним організаціям, особливо на початку цієї роботи, виявити в цілому ряді партійних організацій численні факти порушення вказівок ЦК ВКП(б) про порядок перевірки партдокументів. Суть цих недоліків була викладена, зокрема, в постановах ЦК ВКП(б) «Про перевірку партдокументів по Вінницькій області», «Про перевірку партдокументів у Молдавській парторганізації», прийнятих у серпні 1935 р., у постановах ЦК КП(б)У «Про хід перевірки партійних документів у Київській області» (11 липня 1935 р.) і «Про хід перевірки партійних документів» (27 липня 1935 р.). В багатьох партійних організаціях республіки постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У була скасована проведена перевірка партійних документів і призначена вдруге, як, наприклад, по 186 районних парторганізаціях з 520 і загалом по Вінницькій і Чернігівській областях і Молдавській АРСР.

З яких же причин визнавались недійсними результати перевірки партійних документів? Однією з причин було те, що ряд секретарів обкомів і райкомів партії усунувся від проведення перевірки партдокументів, передовіривши її другорядним працівникам. Саме так стояла справа в партійних організаціях Вінницької і Молдавської АРСР, де секретарі обкомів і багатьох райкомів, захопившись розв'язанням

¹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2564, арк. 157—159.

господарських питань, по суті, усунулись від цієї дуже важливої партійно-організаційної роботи¹⁹.

Недоліки в проведенні перевірки партійних документів виявилися і в тому, що багато секретарів міськкомів і райкомів провели цю роботу наспіх, поставились до неї як до чергової кампанії. Так, секретар Бориспільського райкому партії Київської області за один день перевірив документи у 74 комуністів. Наспіх була проведена перевірка в парторганізаціях Південної залізниці і Дніпропетровського річкового пароплавства²⁰. В Жовтневому райкомі Києва партійні документи, які викликали підозру, не вилучалися; не використовувались матеріали партійного архіву²¹.

В багатьох партійних організаціях формально і безвідповідально поставилися до складання актів перевірки. В них не зазначались дефекти, наявні в партійних квитках і облікових картках, в акти іноді записувалися дані з слів тих, кого перевіряли, без підтвердження відповідними документами. В актах, складених Петровським райкомом партії Харківської області, не вказувались виправлення, які були в партійних квитках і облікових картках, не було висновків про те, які з них вважати правильними, а які неправильними.

Деякі партійні організації почали проведення перевірки без роз'яснювальної роботи серед членів і кандидатів партії, які через це не знали завдань і методів цієї роботи. Таке становище склалося, зокрема, в парторганізаціях Дніпропетровського річкового пароплавства. Подібні випадки і зумовлювали необхідність повторної перевірки партдокументів.

Перевірка партійних документів в цілому виправдала себе. Вона сприяла наведенню більшовицького порядку в партійному господарстві, докорінному поліпшенню справи обліку комуністів. Під час перевірки партійних документів було виявлено 17 097 комуністів, прийнятих у партію з порушенням статутних вимог²², вилучено 5 388 тимчасових посвідчень, виданих замість партійних квитків, і, крім того, було відібрано у тих, що раніше виключалися з партії, і виявлено у родичів померлих комуністів 25 060 партійних квитків і кандидатських карток²³.

Комуністи України, підбиваючи підсумки перевірки партійних документів на загальних зборах первинних партійних організацій, на пленумах райкомів, міськкомів, обкомів і ЦК КП(б)У одностайно відзначали дуже важливе значення проведеної роботи для наведення порядку в партійному господарстві. Пленум Харківського обкому партії, що відбувся 15 січня 1936 р., у резолюції на доповідь секретаря обкому І. А. Мусульбаса «Про підсумки перевірки партійних документів у Харківській обласній організації КП(б)У» вказав, що «перевірка партійних документів допомогла Харківській обласній організації КПУ ліквідувати занедбаність партійного господарства і привести його в більшовицький порядок, особливо в частині обліку членів партії і збереження партійних документів»²⁴. Пленум Одеського обкому, обговоривши 16—18 січня 1936 р. доповідь секретаря обкому М. І. Кудрявцева про підсумки перевірки партійних документів, відмітив, що перевірка пройшла «...на високому ідейно-політичному рівні, який забез-

¹⁹ Газ. «Правда», 13 серпня 1935 р.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 75, арк. 9, 19.

²¹ Там же, оп. 146, од. зб. 222, арк. 64.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 458, арк. 47—54.

²³ Там же, од. зб. 436, арк. 137—154.

²⁴ Газ. «Соціалістична Харківщина», 24 січня 1936 р.

печив очищення рядів партії від чужих людей і усунення, в основному хаосу в обліку комуністів»²⁵.

Результати перевірки партійних документів в республіці були підбиті на пленумі ЦК КП(б)У (26—30 січня 1936 р.). В доповіді секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева «Про підсумки перевірки партдокументів в ЦК КП(б)У» вказувалося, що на цей час перевірку партійних документів пройшло 97,7% складу КП(б)У. В ході перевірки партійних документів було викрито серйозні порушення Статуту партії, занедбаність партійного господарства і обліку комуністів. Найважливішим підсумком проведеної перевірки було те, що партійні організації краще вивчили своїх комуністів, зміцнили партійний апарат і добилися значного впорядкування облікової документації. «Перевірка партійних документів,— відмічалоя в резолюції,— відіграла виняткову роль у зміцненні рядів партії і підвищенні її боездатності»²⁶.

Закінчивши перевірку партійних документів, Комуністична партія України, як і вся партія, відповідно до рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р. приступила до обміну партійних документів у членів і кандидатів партії. Обміну підлягали партійні квитки зразка 1926 р., кандидатські картки з встановленням єдиної форми кандидатської картки, облікові картки членів і кандидатів ВКП(б). У рішенні пленуму вказувалося, що обмін партійних документів повинен відбуватися в строго індивідуальному порядку. Практичне керівництво обміном партійних документів було покладене на секретарів обкомів, крайкомів і ЦК нацкомпартій і на завідуючих відділами керівних парторганів²⁷.

Обмін партійних документів відбувався з лютого до листопада 1936 р. У цій надзвичайно важливій роботі партійні організації й особисто працівники партійного апарату керувалися вказівкою грудневого пленуму ЦК ВКП(б) про те, що «обмін партійних квитків і запровадження нових облікових карток є найсерйознішим партійно-організаційним заходом, який повинен закріпити наслідки перевірки партійних документів і сприяти дальшому зміцненню рядів ВКП(б)»²⁸.

Рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) і січневого Пленуму ЦК КП(б)У про обмін партійних документів обговорювались на засіданнях пленумів райкомів, обкомів і окружкомів КП(б)У.

Лише після того, як міські та районні комітети партії переконувалися, що комуністи тієї чи іншої партійної організації вивчили рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б), січневого Пленуму ЦК КП(б)У, «Інструкцію про порядок і техніку обміну партійних документів», починався обмін партдокументів.

Для обміну партійних документів комуністи запрошувались на бесіду до секретаря або члена бюро райкому чи міськкому партії. Під час бесіди працівники партійних органів знайомилися з біографією комуністів, з їх ідейно-теоретичним рівнем, участю в громадсько-політичному житті колективу. Після цього розв'язувалося питання про обмін партійних документів. Всі документи мали єдину форму, їх видача була централізована.

У 1936 р. в партії було встановлено систему єдиного обліку, твердий порядок переходу комуністів з однієї організації в іншу, що сприяло зміцненню справи обліку комуністів, кращій розстановці партійних сил.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4933, арк. 9.

²⁶ Журн. «Партробітник України», 1936, № 3, стор. 27.

²⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях пленумів, з'їздів і конференцій, ч. III, К, 1954, стор. 268.

²⁸ Газ. «Комуніст», 1 лютого 1936 р.

ЦК КП(б)У і обласні комітети партії повсякденно керували обміном партійних документів, допомагали місцевим партійним організаціям у проведенні цього дуже важливого заходу. Протягом першої половини 1936 р. ЦК КП(б)У, наприклад, були прийняті постанови «Про хід обміну партійних документів по Одеській і Чернігівській обласних парторганізаціях», «Про хід обміну партійних документів по Київській, Харківській та Дніпропетровській міських парторганізаціях», «Про хід обміну партдокументів». У цих постановках ЦК КП(б)У звернув увагу партійних організацій на те, що багато райкомів і міськкомів партії безпосередньо не пов'язують обмін партдокументів з поліпшенням партійної роботи, заздалегідь не вивчають стан тих партійних організацій, які обмінюють партдокументи, повільно проводять цю роботу, не завжди піклуються про пильне збереження партійних документів. ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації, де виявлені недоліки, в найкоротший строк їх усунути і провести обмін партдокументів у строгій відповідності з вказівками ЦК ВКП(б).

В міру завершення роботи по обміну партійних документів проводилися збори у первинних партійних організаціях, скликалися пленуми районних, міських, окружних, обласних комітетів партії. При великій активності комуністів 12 липня 1936 р. пройшов пленум Дунаєвецького райкому партії Вінницької області, який підбив підсумки обміну партдокументів в районі. Комуністи, що виступали на пленумі, відзначали, що обмін партійних документів був серйозним стимулом до піднесення організаційної і пропагандистської роботи²⁹. 16—18 жовтня 1936 р. пленум Донецького обкому партії заслухав питання про підсумки обміну партдокументів. «Обмін партійних документів,— вказується в резолюції пленуму,— ще більше зміцнив ряди Донецької партійної організації; з цієї величезної політичної і організаційної роботи наша організація вийшла ще більше згуртованою»³⁰.

Підсумки обміну партійних документів в цілому по республіці були підбиті на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 3—8 січня 1937 р. Ї доповіддю «Про підсумки обміну документів і завдання партійної роботи» виступив секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев.

В результаті перевірки і обміну партійних документів у республіці було виключено з партії 38 141 чоловік,— 33 872 в період перевірки партдокументів і 4 269 — під час обміну партдокументів. Якщо врахувати й інші причини, то за час перевірки і обміну партійних документів з КП(б)У було виключено 45 тис. чоловік³¹. Як свідчить партійна статистика, значну групу виключених становили шпигуни, кошишні білогвардійці і куркулі, троцькісти, зінов'євці і праві, аферисти шахраї, люди, які свідомо приховали від партії своє минуле або люди, які зробили вчинки, що порочили високе звання члена партії. 16 тис. чоловік, або 67% виключених становили прийняті у 1929—1932 рр.³². Великий процент виключених серед молодих членів партії пояснювався насамперед недостатньою вимогливістю до прийому в члени ВКП(б) в 1930—1932 рр. Близько 800 чоловік виключених становили партійні працівники³³. Тут же слід зауважити, що в період перевірки і обміну партдокументів багато партійних працівників було звільнено з постів, які вони займали. З 1934 до середини 1937 р. з різних причин було звільнено 559 перших секретарів райкомів. У 192 районах за цей час змінилося по двоє перших секретарів, у 140 райо-

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 251, арк. 143.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, оп. 21, од. зб. 5024, арк. 21.

³¹ Газ. «Комуніст», 4 червня 1937 р.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 429, арк. 39.

³³ Там же, од. зб. 456, арк. 81—82.

нах — по троє, у 49 районах — по чотири і в 7 районах — по п'яти перших секретарів. Тільки за другу половину 1936 р. з 15 484 секретарів і партторгів первинних парторганізацій змінилося 3 914 чоловік³⁴

Виключення партійних працівників з партії, величезна плінність кадрів спричинилися до порушення внутріпартійної демократії. В. І. Ленін, підкреслюючи одну з найважливіших рис внутріпартійної демократії, вказував: «...всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»³⁵. В ті роки порушувався цей найважливіший принцип демократичного централізму.

Багато партійних комітетів, особливо міські і районні, довгий час не звітували за свою роботу перед комуністами. Так, Сумський і Полтавський міськкоми партії не звітували протягом двох років, Подільський райком Вінницької області — трьох років, Миколаївський міськком — трьох з половиною років. В багатьох партійних організаціях регулярно не скликалися пленуми, була поширена практика прийняття найважливіших рішень шляхом опитів, порушувалась виборність партійних органів, замість якої значного поширення набула кооптація. З 8 273 членів райкомів і міськкомів республіки, що були на початку 1936 р., 2 849 або 34,3% було кооптованих. А з 2 491 члена бюро було кооптовано 1 150 або 46,2 процента³⁶.

При перевірці і обміні партійних документів одночасно з тими людьми, від яких необхідно було звільнити партію, з рядів ВКП(б) було виключено чимало чесних, відданих справі марксизму-ленінізму комуністів. Як і під час останньої чистки партії, мало місце необгрунтоване виключення з рядів ВКП(б) комуністів, яких зараховували в розряд «пасивних», або, як їх часто називали, «баласт». «Пасивними» оголошувались люди, віддані справі соціалізму, але слабо політично підготовлені і недосить активні. На Донецькому металургійному заводі було виключено з партії за пасивність 38 стахановців, які користувалися великою повагою серед робітників³⁷. Ровенський райком партії Донецької області при обміні партдокументів вирішив інваліду-пенсіонеру О. І. Купчі партійний квиток «не видавати, зважаючи на його пасивність, через похилий вік»³⁸. Всього через пасивність за час перевірки і обміну партдокументів у республіці було виключено 5 600 чоловік³⁹.

У зв'язку з порушенням ленінської політики щодо комуністів у партійні органи почали надходити численні листи, заяви, апеляції комуністів, необгрунтовано виключених з партії. Неприпустимі факти сваволі було розглянуто на грудневому 1935 р. і червневому 1936 р. пленумах ЦК ВКП(б). Червневий пленум ЦК ВКП(б) надіслав у всі партійні організації лист «Про помилки при розгляді апеляцій виключених з партії під час перевірки і обміну партійних документів», в якому запропонував партійним організаціям покласти край огульному виключенню з партії комуністів та формально-бюрократичному ставленню до розгляду апеляцій виключених з партії.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У в своїх постановах від 10 липня 1936 р. «Про хід обміну партдокументів» і «Про помилки при розгляді апеляцій виключених з партії під час перевірки і обміну партійних документів» від 11 липня 1936 р. та в інших документах засудив практику огульного зарахування в пасив-

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 489, арк. 116—117.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 384.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 464, арк. 124.

³⁷ Газ. «Комуніст», 18 травня 1937 р.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5020, арк. 21 зв.

³⁹ Газ. «Комуніст», 4 червня 1937 р.

і чесних комуністів та зобов'язав обкоми партії переглянути всі апеляції виключених з партії за пасивність.

Партійні організації республіки вживали заходів до усунення помилок, поновлювали в рядах партії неправильно виключених комуністів. З загальної кількості виключених по республіці за час перевірки обміну партдокументів було відновлено, переведено в кандидати партії і співчуваючі 26,6%⁴⁰. На квітень 1937 р. партійні організації України з 5 600 виключених за пасивність поновили в партії 1 500 чоловік або 26,5%. Проте, виправлення допущених помилок відбувалося дуже повільно і непослідовно.

Перевірка і обмін партійних документів, які проводилися в 1935—1936 рр. були важливою організаційною і політичною подією в житті партії, в результаті якої було розв'язане завдання, поставлене у листі ЦК ВКП(б) від 13 травня 1936 р. «навести більшовицький порядок в ашому власному партійному домі».

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 456, арк. 69—70.

М. Т. СИДОРЧУК

**ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ БІЛЬШОВИЦЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ І ГРУП НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ (липень 1914 р.— лютий 1917 р.)**

Питання про кількість більшовицьких організацій і груп, що діяли на Україні під час війни, має велике значення, оскільки найбільш точне визначення їх кількості дає можливість глибше уявити вплив більшовиків на трудящі маси, розкрити всю велич їх героїчної боротьби проти війни, царизму і капіталізму, конкретно визначити місце більшовицьких організацій України в РСДРП, невід'ємною частиною якої вони були.

Вперше зробив спробу визначити кількість партійних організацій і груп на Україні в цей час А. В. Калиниченко¹. Проте дані автора про існування партійних груп на багатьох підприємствах, насамперед Донбасу, не підтверджуються навіть тими джерелами, на які він посилався. Надто применшив кількість більшовицьких груп під час війни дослідник В. Л. Харитонов, вважаючи, що їх було 70².

Вивчення документів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, партійних архівів Донецького, Луганського, Харківського, Сумського, Полтавського, Одеського, Миколаївського та інших обкомів КП України, документів ЦДАЖР СРСР і ЦДАІ УРСР, аналіз багатьох збірників документів і матеріалів, опублікованих оригінальних праць та спогадів учасників подій періоду імперіалістичної війни дали можливість авторові виявити більш точні дані про кількість більшовицьких організацій і груп на Україні в період першої світової війни.

Наведена нижче таблиця показує, що під час першої світової війни в містах і населених пунктах України діяло понад 200 більшовицьких організацій і груп, з них понад 110 на підприємствах, 45 на рудниках і шахтах. Проте ці цифри не є сталими і абсолютно вичерпними. Внаслідок переслідувань, мобілізацій в армію, припинення виробництва окремі партійні організації і групи існували недовго. До того ж по деяких містах України немає надійних джерел, щоб напевне стверджувати про існування там більшовицьких груп. Наприклад, є не зовсім достовірні дані про існування більшовицьких груп в Олександрії, Могильові-Подільському, Василькові, Козятині, Житомирі, Вінниці, Проскуріві, Лебедині, на станціях Сарни і Лозова. Крім того, окремі більшовики працювали в багатьох повітових центрах, робітничих селищах України.

Завданням дальшого дослідження є виявлення нових більшовицьких груп, що діяли на Україні як у великих містах, так і на шахтах і

¹ А. В. Калиниченко. Більшовики України в боротьбі проти першої світової імперіалістичної війни. Кандидатська дисертація, К., 1948, Додаток № 1.

² В. Л. Харитонов. Сведения о партийных организациях и группах, действовавших на Украине в годы первой мировой войны (июль 1914 — февраль 1917). Ученые записки (Харьковский университет), т. СШ, Труды кафедры истории КПСС, т. 7, 1959, стор. 265—269.

рудниках, у робітничих селищах, окремих містечках. До цього часу, наприклад, не відомо, на яких підприємствах діяли більшовицькі групи в Чернігові, не всі відомі групи, що діяли в Катеринославі, дуже мало знаємо про групи Алчевська, Дружківки, Слов'янська та інших міст.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневолі революції	Джерела
ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ГРУПИ ДОНБАСУ, ОБ'ЄДНАНІ МАКІВСЬКИМ КОМІТЕТОМ РСДРП, ЯКИЙ ДІЯВ ВОСЕНИ 1915 р.	Понад 500 чол.	Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 3; А. Батов. В донбасівському підпіллі. «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 153, 156; Т. Харечко. Накануне революції», 1927, № 4, стор. 180, 181.
В Горлівсько-Щербинівському районі	—	
Партійні групи Фурсівського рудника	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 521, арк. 6, 10 (біографія Н. І. Седова); Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей, изд. «Пролетарий», 1929, стор. 42; А. Батов. Назв. праця, стор. 153; М. Острогорський. Из історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918 рр.). «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 110; Т. Харечко. Назв. праця, стор. 179.
Ртутного рудника	—	М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110, 111; Т. Харечко. Назв. праця, стор. 180.
Вугільного рудника	—	М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110, 111.
Щербинівського рудника	71 чол.	Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 124, арк. 1, 2 (за спогадами Г. І. Леншина); Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 43; Т. Харечко. Назв. праця, стор. 180; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Нелепівського рудника	22 чол.	Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 124, стор. 1, 2 (за спогадами Г. І. Леншина); Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 43; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Північно-Микитівського рудника	12 чол.	Там же.
Рудника «Государів Байрак»	—	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 43; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Кондратівського рудника	—	С. Ф. Батароль. С нами были китайские товарищи. Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Донецк, 1957, стор. 160.
Горлівської шахти № 5	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 521, арк. 7. Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 43; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Горлівської шахти № 8	—	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 43; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Ньюйоркського механічного заводу (ст. Фенольна)	—	М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
В Берестово-Кальміуському районі	150 чол.	Р. Я. Терехов. Так начиналась борьба. (Из воспоминаний), Донецк, 1957, стор. 44, 56.
Партійна організація Бере-	—	Р. Я. Терехов. Назв. праця, стор. 38, 40, 43;

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютий революції	Джерела
стovo-Богодухівського рудника. В підрозділах рудника діяло 10 груп Пастухівського рудника (дві групи)	—	Т. Харечко. Назв. праця, стор. 180. Р. Я. Терехов. Назв. праця, стор. 40, 41, 43, 44; його ж, Берестово-Богодухово-Кальміуський район, журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 152, 153; К. Сидоров. Рабочее движение в России в годы империалистической войны (1914—1917 гг.). В кн. «Очерки по истории Октябрьской революции», т. I, М.—Л., 1927, стор. 315.
Григор'ївського рудника (дві групи)	—	Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, стор. 41, 43, 44; його ж, Берестово-Богодухово-Кальміуський район, стор. 152, 153.
Горшківського рудника	—	Там же.
Ігнатівського рудника	—	Там же; К. Сидоров. Назв. праця, стор. 315.
Щеглівського рудника	—	Р. Я. Терехов. Берестово-Богодухово-Кальміуський район, стор. 153; К. Сидоров. Назв. праця, стор. 315.
Владикавказького рудника	—	Р. Я. Терехов. Берестово-Богодухово-Кальміуський район, стор. 153; його ж. Так починалась боротьба, стор. 44.
Горпінківського рудника	—	К. Сидоров. Назв. праця, стор. 315.
Миколаївського рудника	—	Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, стор. 54.
Божинського рудника	—	Там же.
Чайкінського рудника	—	Там же.
Шахти Локшинського	—	Там же.
Шахти № 18	—	Там же.
Партійні групи в Макіївці та її околицях	—	—
Металургійного заводу «Уніон»	23 чол.	ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 178, арк. 1 (за спогадами К. Є. Лаврушина); Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 20, од. зб. 40, арк. 2 (з архівної довідки про діяльність К. Є. Лаврушина); арк. 5 (з біографії І. Гуляченко); А. Батов. Назв. праця, стор. 158.
Труболварного заводу (старого)	—	ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 178, арк. 1 (за спогадами К. Є. Лаврушина); Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 20, од. зб. 40, арк. 2 (з архівної довідки про діяльність К. Є. Лаврушина).
Труболварного заводу (нового)	—	Там же.
Яснівського рудника	18 чол.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 136, арк. 5 (біографія А. Б. Батова); А. Батов. Назв. праця, стор. 158; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
Шахти «Софія»	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 136, арк. 5 (біографія А. Б. Батова); ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 178, арк. 1 (за спогадами К. Є. Лаврушина); А. Батов. Назв. праця, стор. 152; Т. Харечко. Назв. праця, стор. 179.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневої революції	Джерела
Шахти «Берестівський уклон»	—	А. Б а т о в. Назв. праця, стор. 154; Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 179.
Юзівському районі	—	Р. Я. Т е р е х о в. Так починалась боротьба, стор. 40.
Гтенківського рудника	—	Т а м ж е.
ашівського рудника	—	Т а м ж е; Рассказы о великих днях, стор. 169—171.
ковського рудника	—	Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 178.
знесенського рудника	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 105, арк. 14, 15 (за спогадами Ф. І. Зайцева);
сталургійного заводу в Юзівці	—	Октябрьская революция. Первое пятилетие, Харьков, 1922, стор. 617, 618.
тіловського заводу в Юзівці (філіалу Петроградського)	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 105, арк. 21 (за спогадами Ф. І. Зайцева).
В інших районах		
партійна група в Бахмуті (разом з лагнішами)	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 242, арк. 6 (біографія П. Ф. Борман); оп. 2, од. зб. 687, арк. 5 (біографія Р. Б. Борисової); М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110; Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 179.
и профспілки кравців (м. Бахмут)	—	Журн. «Летопись революции», 1927, № 5—6, стор. 318.
тровського заводу в Єнаїєвому	15 чол.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 242, арк. 6 (біографія П. Ф. Борман); Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 103; арк. 3, 4 (за спогадами Вознесенського); Боротьба за Октябрь на Артемовщині, стор. 61, 62; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110.
яшкового заводу в Костянтинівці	—	Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 130, арк. 15 (за спогадами О. С. Вокшина); Боротьба за Октябрь на Артемовщині, стор. 205; М. Острогорський. Назв. праця, стор. 110; Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 181.
партійна організація заводу «Нікополь» в Маріуполі	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 813, арк. 7, 9 (біографія С. Й. Ключека); Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 103, арк. 12—14 (за спогадами В. Варганова); Рассказы о великих днях, стор. 104.
а чолі з комітетом, який б'єднував п'ять груп	—	А. Б а т о в. Назв. праця, стор. 158; Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 179, 181.
хти «Вітка»	90—100 чол.	Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протокол, М., 1958, стор. 159; Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 213, арк. 1, 2 (за колективними спогадами М. Афоніна, Ф. Вороніна, Г. Данилова); Т. Х а р е ч к о. Назв. праця, стор. 176; И. Николаенко.
партійна організація заводу «артмана на чолі з комі-	—	Февральская революция в Луганске, журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 28.
	—	Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 213, арк. 1, 2 (за вказаними спогадами); од. зб. 207, арк. 47 (за ко-

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютевої революції	Джерела
тетом, який об'єднував цехові групи	—	лективними спогадами Ф. Руденка, Л. Бурлакова, Волощенко, Шестакова, Козлова, Шмирьова та ін.); И. Николаенко. Назв. праця, стор. 28; А. Гамбаров. Очерк по истории революционного движения в Луганске, журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 81, 82.
Парторганізація залізничних майстерень	—	Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 213, арк. 1 (за колективними спогадами М. Афоніна, Ф. Вороніна, Г. Данилова); И. Николаенко. Назв. праця, стор. 28; його ж. Революционная работа в Луганских железнодорожных мастерских, журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 167, 169.
Партійна група патронного заводу	—	Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 213, арк. 1 (за колективними спогадами М. Афоніна, Ф. Вороніна, Г. Данилова).
Суконної фабрики «Об'єднаної дрібної промисловості»	—	Там же. Там же; И. Николаенко. Памяти товарища, журн. «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 183.
В ІНШИХ МІСТАХ ДОНБАСУ		
Краматорського металургійного заводу	20 чол.	Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 33, од. зб. 122, арк. 58—66 (за спогадами А. З. Чекириса); Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 163.
Металургійного заводу в Алчевську	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 239, арк. 2, 3 (за спогадами Н. Островського); од. зб. 129, арк. 1 (за спогадами А. М. Карначової); Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 212, арк. 15 (за спогадами А. Н. Овчаренка).
Металургійного заводу в Дружківці	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 205, арк. 1 (за спогадами Н. Д. Маловичка).
Залізничного депо м. Сло-в'янська	—	Там же, арк. 2, 3.
Латиські групи		
Скляного заводу в Костянтинівці		ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 687, арк. 5 (біографія Р. Б. Борисової). Там же, оп. 1, од. зб. 1372, арк. 5, 8 (біографія А. А. Недрита); од. зб. 242, арк. 6 (біографія П. Ф. Борман).
м. Краматорська		ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1372, арк. 5, 8 (біографія А. А. Недрита); од. зб. 242, арк. 6 (біографія П. Ф. Борман).
м. Дружківки		Там же.
м. Сло-в'янська		«Сборник «Социал-демократа», 1916, № 1, стор. 83; Історія КП(б)У в матеріалах і документах (Хрестоматія). Вип. перший, Партидава ЦК КП(б)У, 1933, стор. 450; Я. Базанов. Семь месяцев партийной работы в Харькове (1915), «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 89.
ХАРКІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП НА ЧОЛІ З КОМІТЕТОМ (на кінець 1916 р.)	120 чол.	Там же.
Партійні групи Вагонних майстерень	—	И. Бунякин. Харьковские железнодорожники накануне революции, журн. «Летопись рево-

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневої революції	Джерела
Головного депо	—	лющин». 1927, № 1, стор. 7, 9, 10; Я. Базанов. Назв. праця, стор. 85, 89.
Сортувальної станції Заводу «ВЕК»	—	ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1914 р., спр. 5, ч. 88, л-Б, арк. 305; ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1425, арк. 270; И. Буныкина. Назв. праця, стор. 7, 9, 10.
Паровозобудівного заводу	—	И. Буныкина. Назв. праця, стор. 7, 9.
Заводу Гельферіх-Саде » Шиманського » Олексієва-Трепке » Мельгозе	— — — —	Я. Базанов. Назв. праця, стор. 90; Октябрьская революция. Первое пятилетие, стор. 552.
» Лейтнера	—	Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 201, арк. 47 (за спогадами М. Ляхіна); Я. Базанов. Назв. праця, стор. 89; 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Харьков, 1927, стор. 19.
» Шпільберга	—	Я. Базанов. Назв. праця, стор. 89.
Міської електростанції	—	Там же, стор. 82, 89.
Серед кравців	—	Там же.
» прикажчиків	—	Октябрьская революция. Первое пятилетие, стор. 575; Я. Базанов. Назв. праця, стор. 85, 89.
» адміністративно - вивсланих	—	Октябрьская революция. Первое пятилетие, стор. 575.
Серед студентів університету (діяло три гуртки)	—	Там же.
Серед трамвайників	—	Я. Базанов. Назв. праця, стор. 81, 89.
При профспілці конторників-бухгалтерів	—	Там же.
При профспілці друкарів	—	Там же.
На фарфоро-фаянсовій фабриці т-ва М. С. Кузнецова в слободі Буда	—	Там же.
На канатній фабриці при станції Нова Баварія ¹	—	ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 88, л-Б, арк. 128; Сурик. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914—1917 гг.), журн. «Летопись революции», 1929, № 1, стор. 179, 180, 183.
		ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1915 р., спр. 83, ч. 2, арк. 15; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 196, арк. 3—5 (за спогадами Сиротенка); 1917 год в Харькове, стор. 75, 81.
		ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1914 р., спр. 5, ч. 88, л-Б, арк. 287; спр. 5, ч. 88, арк. 81, 89; ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1542, арк. 7.
		ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1914 р., спр. 5, ч. 88, л-Б, арк. 287.
		ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1914 р., спр. 5, ч. 88, арк. 69—70.
		ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-4, 1915 р., спр. 83, ч. 2, арк. 1—4.

¹ За неперевіренними даними А. П. Коротенка (Революционная работа большевиков Харьковщины в период первой мировой империалистической войны. Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов г. Харькова, вып. 1, Харьков, 1956, стор. 86, 96) в Харкові партгрупи діяли ще на заводі Герлях і Пульст, у друкарні і редакції газети «Утро», технологічному інституті і на Кияницькому цукровому заводі Сумського повіту Харківської губернії.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневої революції	Джерела
КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП, у складі якої нараховувалось 36 партійних груп. Загально-міський комітет діяв лише з початку 1915 р. до липня 1915 р. і в січні 1917 р. В інший час його функції виконував комітет Брянського району ²	400 чол.	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 239, арк. 3; Седьмая (Ап-рельская) конференция РСДРП (большеви-ков). Протоколы, стор. 159; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалисти-ческой революции, стор. 3; Э. Квиринг. Екатеринослав. Декабрь 14 г., июнь 15 г., журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 129; В. Валявко. Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 год. журн. «Летопись револю-ции», 1923, № 2, стор. 148, 149.
Партійні організації і групи		
Більшовицька фракція при профспілці прикажчиків	—	Э. Квиринг. Назв. праця, стор. 132; Я. Яро-винский. Годы борьбы. (Из истории фрак-ционной борьбы в Екатеринославском союзе торговых служащих), журн. «Летопись рево-люции», 1923, № 2, стор. 96.
Партійна організація Дні-провського заводу в с. Ка-менському на чолі з комі-тетом, що об'єднував цехо-ві осередки.	—	ПА ІП ЦК КП України. ф. 59, оп. 2, од. зб. 38, арк. 10, 11 (за спогадами І. В. Васильєва); В. Валявко. Назв. праця, стор. 148; Боль-шевики в годы империалистической войны. 1914—февраль 1917 гг. Сборник документов и материалов, Л., 1939, стор. 144; Борці за Жовтень на Катеринославщині. Збірник ко-ротких біографій, Дніпропетровськ, 1958, стор. 23.
Партійна організація Бря-нського заводу на чолі з ко-мітетом, що об'єднував осе-редки десяти цехів	200 чол.	Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сбор-ник воспоминаний и статей, 1927, стор. 24; И. Амосов. На Брянском заводе в Екате-ринославе, журн. «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 208, 209.
Партійна група заводу труб-ного «А»	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП Ук-раїни, ф. 24, од. зб. 92, арк. 47; Большевики в годы империалистической войны..., стор. 144; В. Валявко. Назв. праця, стор. 148, 149.
Заводу трубного «С»	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП Ук-раїни, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; Большевики в годы империалистической войны..., стор. 144.
» Гантке	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП Ук-раїни, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 22, арк. 28; Большевики в годы империалисти-ческой войны..., стор. 144.
» Шодуар	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП Ук-раїни, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 22, арк. 22, 23; Большевики в годы империали-стической войны, стор. 144; В. Валявко. Назв. праця, стор. 148, 149.

² Катеринославський загальноміський комітет РСДРП об'єднував роботу партійних організацій Брянського, Задніпровського, Міського районів і Дніпровського заводу в с. Каменському. Із 36 партійних груп, що діяли в Катеринославі, нам відомі 27 (з цеховими осередками Брянського заводу). Крім того, діяло ще п'ять нам невідомих груп у Міському районі, про які відомостей немає (Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4).

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютий-невої революції	Джерела
Заводу Рудзького	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; Большевики в годы империалистической войны..., стор. 144; В. В а л я в к о. Назв. праця, стор. 148, 149.
» «Сіріус»	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 22, арк. 30; Большевики в годы империалистической войны..., стор. 144; В. В а л я в к о. Назв. праця, стор. 148—149.
Естампажного заводу	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 95, арк. 5 (за спогадами А. А. Єгорова-Аккермана); ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916, спр. 5, ч. 22, арк. 22, 23.
Цвяхово-дротяного заводу	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 92, арк. 47; ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 95, арк. 5 (за спогадами А. А. Єгорова-Аккермана).
Сталеливарного заводу Пічного заводу	—	Т а м ж е. ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 95, арк. 5 (за спогадами А. А. Єгорова-Аккермана).
Іжньюдніпровських залізничних майстерень	—	Т а м ж е; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1915 р., спр. 5, ч. 22, арк. 6; ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 22, арк. 22, 23.
Залізничної друкарні	—	Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, од. зб. 144, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1916 р., спр. 5, ч. 22, арк. 22, 23.
Катеринославського залізничного депо	—	Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині, Дніпропетровськ, 1957, стор. 336—337.
Катеринославських залізничних майстерень	—	Т а м ж е.
КИЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СДРП НА ЧОЛІ З КОМІТЕТОМ	200 чол.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 781, арк. 7 (біографія Д. А. Іткінд); М. М а й о р о в. З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919 рр. ДВУ, 1928, стор. 13; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 15, 59.
Партійні групи (фракції) при профспілках		
Центрального бюро профспілки при Науково-художньому клубі	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 611, арк. 6 (біографія А. П. Хабинського); ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 972, арк. 8; од. зб. 1118, арк. 66.
при профспілці кравців	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 781, арк. 6, 7 (біографія Д. А. Іткінд); М. М а й о р о в. Назв. праця, стор. 11, 18.
при профспілці друкарів	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневої революції ¹	Джерела
При профспілці золото-срібників (ювелірів)	—	од. зб. 611, арк. 6 (біографія А. П. Хабинського); М. Майоров. Назв. праця, стор. 10, 11, 18.
При профспілці шевців	—	М. Майоров. Назв. праця, стор. 10, 11, 18.
При профспілці деревообробників	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1643, арк. 4 (біографія М. А. Ротлейдера); ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ; 1915 р., спр. 175, арк. 397; М. Майоров. Назв. праця, стор. 10, 11.
3-го авіапарку	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 374, арк. 1 (біографія А. Ф. Вітковського); М. Майоров. Назв. праця, стор. 10, 11.
Заводу Арсенал	20 чол.	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 410, арк. 5, 6 (за спогадами С. С. Бондаренка, С. І. Кутузова та ін.); Великий Жовтень на Київщині, стор. 143; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів, К., 1957, стор. 124.
Взуттєвої фабрики Матісона	—	Київський Арсенал в пролетарской революци. Сборник воспоминаний. 1928, стор. 30, 44, 45; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 92, 93.
Партійна група на фабриках Маршака і Цивкіна (одна)	—	М. Майоров. Назв. праця, стор. 11.
Університету	—	А. Ситниченко. Молодь у запіллі царату. Харків, 1925, стор. 31.
Комерційного інституту	—	А. Г. Слинько. Дні боротьби. Великий Жовтень на Київщині, стор. 279.
Жіночого медичного інституту	—	Там же.
Вищих жіночих курсів	—	Там же.
Партійний гурток серед робітничої молоді	—	О. К. Ситниченко. Напередодні Лютневої революції. Великий Жовтень на Київщині, стор. 249—251.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В ОДЕСІ	50—60 ¹ чол.	
Серед робітників-металістів у Пересипському районі	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 1, од. зб. 155, арк. 5 (біографія К. І. Білої); Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 470, арк. 20, 21 (за спогадами Г. Сапельникова).
При спостережному комітеті кооперативу «Ощадливість»	—	ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 15, арк. 100; Г. Кофф. Социал-демократическая организация в Одессе в период войны (1914—1917 гг.). «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 161, 162.
При профспілці кравців	—	ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2978, арк. 47.
Заводу «РОПИТ»	—	ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 187, арк. 78; спр. 3074, арк. 422.
» Гена	—	Там же.
» Ровенського	—	ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 235, арк. 32; оп. 1, спр. 3049, арк. 3, 4.

¹ Підрахунки автора зроблені на основі архівних та друкованих джерел.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневої революції	Джерела
» Антара ¹	—	Т а м ж е.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В МИКОЛАЄВІ	30 ² чол.	
Заводу «Наваль»	—	Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 495, арк. 3, 4, 5, 9 (за спогадами В. Шицевалова); Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве, 1923, стор. 165, 166; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 378.
Заводу «Руссуд»	—	Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 495, арк. 12, 13 (за спогадами В. Шицевалова); Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917—1920 рр.), Миколаїв, 1958, стор. 29.
Залізничного депо	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 279, арк. 1 (за спогадами Н. А. Рованова).
Міського району Миколаєва	—	Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 378.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В ХЕРСОНІ	10— 15 чол.	В. Липшиц. Херсонщина в 1917 году, журн. «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 109.
Філіалу Петроградського металургійного заводу	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 402, арк. 3, 5 (за спогадами І. Ф. Сорокіна); И. Ф. Сорокин. По большевистскому пути. М.—Л., 1926, стор. 51, 53.
Заводу Гуревича	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 402, арк. 6—8 (за спогадами І. Ф. Сорокіна); Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 478, арк. 8 (за спогадами Л. П. Литовченка); И. Ф. Сорокин. Назв. праця, стор. 51, 53.
При профспілці прикажчиків	—	ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 186, арк. 62; В. Липшиц. Назв. праця, стор. 109.
БІЛЬШОВИЦЬКА ГРУПА ЄЛИСАВЕТГРАДА	10— 12 чол.	Державний архів Кіровоградської області, ф. 6702, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 4, 5, 10, 11 (з переписки більшовика К. А. Скульського).
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В БЕРДЯНСЬКУ		
Заводу Грієвза	—	За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний. Запорожье, 1957, стор. 248.
» Горохова	—	Т а м ж е.
» Матіаса	—	Т а м ж е.
Більшовицька група металургійного заводу Нейфельда в с. Лісне Бердянського повіту	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1116 арк. 5 (біографія Й. Т. Леппіка).

¹ За неперевіреними даними праці колективу авторів «З історії Одеської партійної організації» в Одесі групи діяли ще серед робітників залізничних майстерень, Нариси. Одеса, 1962, стор. 124.

² Підрахунки автор зробив на основі архівних та друкованих джерел.

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютий революції	Джерела
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ	—	
Заводу «Дека»	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1116, арк. 5 (біографія Й. Т. Лепіка); За власть Советов, стор. 240.
Третьої тилової автомобільної майстерні (філіал петроградських центральних майстерень)	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 495, арк. 7 (біографія Г. А. Горбачова); За власть Советов, стор. 240.
ПАРТІЙНА ГРУПА В КРИВОМУ РОЗІ	—	Из истории революционного движения на Криворожье. (Краткий очерк, составленный по воспоминаниям участников тт. Тынка, Поздорова и др.). Изд. Криворожского уисполкома и укома КП(б)У. Кривой Рог, 1922, стор. 8.
МЕЛИТОПОЛЯ	—	Под знаменем Великого Октября. Документы и материалы. Мелитополь, 1957, стор. 11, 12, 112.
ЗАВОДУ БОРКОВСЬКОГО (евакуйованого з Польщі) В ЧУГУЄВІ (С-Д КПІЛ)	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1467, арк. 10, 21, 27 (біографія Ф. Ю. Перковського).
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В ПОЛТАВІ	35 чол.	Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 20, арк. 3 (за спогадами С. Л. Козюри).
Міська група	—	Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 36, арк. 49 (за спогадами А. І. Буценка); од. зб. 34, арк. 3, 4 (за спогадами А. І. Вагранської); ЦДА УРСР ф. 320, оп. 1, спр. 1406, арк. 5; спр. 1560 арк. 138—141.
Залізничних майстерень	—	ЦДАЖР СРСР, ф. ДП-ОВ, 1915 р., спр. 5 ч. 63, л-Б, арк. 10; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 450.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В КРЕМЕНЧУЦІ	50— 60 чол.	ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 490, арк. 12—13 (за спогадами Г. Ф. Лалчинського); Большевистские организации Украинны в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции (март—ноябрь 1917 г.), стор. 196.
Крюківських вагонних майстерень	—	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1739, арк. 7, 8 (біографія А. К. Сербиченка); Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 21, арк. 12 (за колективними спогадами старих більшовиків Ф. Логвінова, Є. Шкляр, З. Воробейчик, Р. Шаїнської, Є. Левинської, Сергієвої, Б. Свердлової, І. Маньковського, Д. Волинського, Р. Добровенської та ін.); Годия Из революционной истории крюковских мастерских, журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 185, 186.
Тютюнової фабрики Гурарія	—	Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 21, арк. 12, 20 (за названими колективними спогадами старих більшовиків).

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютевської революції	Джерела
збрики Рабиновича	—	Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 7, од. зб. 21, арк. 12, 20 (за названими колективними спогадами старих більшовиків).
» Амстиславського	—	Там же.
» Абрамова	—	Там же.
» Герштейна	—	Там же.
» братів Немец	—	Там же.
еред робітників швейного виробництва	—	Там же.
зводу Лільпоп, Дау і Левенштейн (евакуйований з Польщі)	—	Там же.
замвайному депо	—	Там же; од. зб. 53, арк. 21 (за спогадами С. М. Максимова); ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, опр. 1359, арк. 19, 20.
ПАРТІЙНА ГРУПА В ПАВЛОГРАДІ	—	А. Швед. Революционные события в Павлограде (март 1917 — март 1918), журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 106.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В СУМАХ	—	
ашинобудівельного заводу Російсько-Бельгійського т-ва	—	Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 18, од. зб. 8, арк. 14; од. зб. 9, арк. 205; Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, Суми, 1958, стор. 5.
афінадному заводі	—	Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 18, од. зб. 8, арк. 14.
аводу Погуляйченка	—	Там же.
ЕРНИГІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (в кінці 1916 р.— на початку 1917 р. був створений більшовицький комітет)	50—60 чол.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 483, арк. 10, 24 (біографія В. М. Примакова); Ю. Коцюбинський. Черниговская организация большевиков во время войны, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 181, 185; В. Щербак о в. Из истории Черниговской организации большевиков (1914—1917 гг.), журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 82.
ГРУПА «ПРАВДИСТІВ» У КОНОТОПІ	40 чол.	Партархів Сумського обкому КП України, колекція спогадів, од. зб. 24, арк. 3 (за спогадами Я. П. Васильєва); од. зб. 63, арк. 1 (за спогадами Г. І. Севастьянова); В. Щербак о в. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г., журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 40; В. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 60—64.
ГРУПА В БІЛІЙ ЦЕРКВІ	20 чол.	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 170, арк. 3 (за спогадами Р. Я. Купершмід); Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), стор. 202, 203.
ГРУПА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 175, арк. 2, 5 (за спогадами М. Н. Кушельо-

Місцезнаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютневот революції	Джерела
Фабрики Рабиновича	—	Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 7, од. зб. 21, арк. 12, 20 (за названими колективними спогадами старих більшовиків).
» Амстиславського	—	Там же.
» Абрамова	—	Там же.
» Герштейна	—	Там же.
» братів Немец	—	Там же.
Серед робітників швейного виробництва	—	Там же.
Заводу Лільпоп, Дау і Левенштейн (евакуйований з Польщі)	—	Там же.
Трамвайному депо	—	Там же; од. зб. 53, арк. 21 (за спогадами С. М. Максимова); ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, опр. 1359, арк. 19, 20.
ПАРТІЙНА ГРУПА В ПАВЛОГРАДІ	—	А. Швед. Революционные события в Павлограде (март 1917 — март 1918), журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 106.
ПАРТІЙНІ ГРУПИ В СУМАХ	—	
Машинобудівельного заводу Російсько-Бельгійського т-ва	—	Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 18, од. зб. 8, арк. 14; од. зб. 9, арк. 205; Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, Суми, 1958, стор. 5.
Рафінадному заводі	—	Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 18, од. зб. 8, арк. 14.
Заводу Погуляйченка	—	Там же.
ЧЕРНІГІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП (в кінці 1916 р.— на початку 1917 р. був створений більшовицький комітет)	50—60 чол.	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 483, арк. 10, 24 (біографія В. М. Примакова); Ю. Коцюбинський. Черниговская организация большевиков во время войны, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 181, 185; В. Щербак о в. Из истории Черниговской организации большевиков (1914—1917 гг.), журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 82.
ГРУПА «ПРАВДИСТІВ» У КОНОТОПІ	40 чол.	Партархів Сумського обкому КП України, колекція спогадів, од. зб. 24, арк. 3 (за спогадами Я. П. Васильєва); од. зб. 63, арк. 1 (за спогадами Г. І. Севастьянова); В. Щербак о в. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г., журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 40; В. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 60—64.
ГРУПА В БІЛИЙ ЦЕРКВІ	20 чол.	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 170, арк. 3 (за спогадами Р. Я. Купершмід); Большевнистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), стор. 202, 203.
ГРУПА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	—	ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 175, арк. 2, 5 (за спогадами М. Н. Кушельо-

Місце знаходження і назва партійних організацій і груп	Кількість членів напередодні Лютий революції	Джерела
ШОСТКИНСЬКОГО ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ	—	ва); В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі, Хмельницький, 1958, стор. 135, 139, 140. Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 18, од. зб. 9, арк. 205; ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1712, арк. 27.
СТАНЦІЮ БІЛОПІЛЛЯ ПІВДЕННИХ ЗАЛІЗНИЦЬ	—	1917 год в Харькове, стор. 95.
СТАНЦІЮ ГРЕЧАНИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ	—	Партархів Сумського обкому КП України, колекція спогадів, од. зб. 34, арк. 1—5 (за спогадами І. В. Заплойсвічка); В боях за Жовтень, стор. 51, 73.
м. ХОДОРКОВА СКВИРСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	—	ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 187, арк. 5 (за спогадами Є. Л. Лєнтьєва); газ. «Голос социал-демократа» — орган Київського комітету РСДРП(б), 2 липня 1917. Великий Жовтень на Київщині, стор. 306—308.

Обговорення

До питання про створення історичного атласа України

В липневому номері нашого журналу була опублікована стаття проф. В. К. Яцуńskiego — «Про створення історичного атласа України». Зачіплені в ній проблеми викликали активне їх обговорення представниками різних галузей суспільних наук. Нижче ми друкуємо відгуки та матеріали, надіслані доктором історичних наук І. Г. Шовкоплясом (Інститут археології АН УРСР), доктором економічних наук Д. Ф. Вірником (Інститут економіки АН УРСР) та кандидатом історичних наук В. І. Наулком (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР). Відгуки, які продовжують надходити, публікуватимуться в наступних номерах «Українського історичного журналу».

ЦІННА ПРОПОЗИЦІЯ

Опублікована журналом невелика, але дуже змістовна стаття проф. В. К. Яцуńskiego «Про створення історичного атласа України» містить у собі надзвичайно цінні пропозиції для дальшого розвитку історичної науки в нашій республіці.

Всім і давно відомо, яке важливе пізнавальне значення для вивчення (особливо викладання) історії в школі і вузі та при самоосвіті мають наочні матеріали, зокрема історичні карти з відповідними легендами. Але мало ще є таких карт. У працях з історії одні і ті ж з них, часто далеко не кращі, повторюються вже десятиріччями. Створенням нових карт з історії, а тим більше карт, заснованих на спеціальних матеріалах — археологічних, антропологічних, лінгвістичних, економічних та інших, — на жаль, майже ніхто на Україні не займається.

Разом з тим розвиток ряду суспільних та інших наук дозволяє створити нові карти з багатьох загальних і окремих питань багатотисячолітньої історії населення території України. Саме в цьому плані слід всіляко вітати і підтримати цінну ініціативу Редакційної колегії «Українського історичного журналу», яка, публікуючи названу статтю проф. В. К. Яцуńskiego, ставить на обговорення важливе питання про створення «Історичного атласа України». Можна сподіватися, що ініціатива буде схвально зустрінута широкою науковою громадськістю республіки і знайде найближчим часом своє практичне здійснення, а широкі кола учнів, студентів, учителів, науковців, — усі, хто цікавиться історією Української РСР, одержать повноцінний посібник для її вивчення.

Помітне місце в створюваному історичному атласі республіки, безперечно, повинні посісти карти з давніх періодів історії України, починаючи з найдавніших часів — стародавнього кам'яного віку, з яким безпосередньо зв'язане питання про початок заселення і розселення людщини в Східній Європі, до древноруської держави — Київської Русі IX—XIII ст. включно. Українська археологія нагородила для цього величезні повноцінні матеріали. Саме на цих матеріалах можуть бути створені, зокрема, карти пам'яток стародавнього кам'яного віку та мезолітичної епохи, культур неоліту і доби міді — бронзи, раннього залізного віку та античних міст і держав Північного Причорномор'я, розселення стародавніх східних слов'ян і їх сусідів в першому тисячолітті н. е., Київської Русі та феодальної роздрібності. Крім цих загальноісторичних карт на археологічних матеріалах можуть бути складені й спеціальні карти, наприклад, такі, як карти напрямків розселення і пересувань населення в давні історичні епохи, економічних і культурних зв'язків стародавнього населення території республіки з населенням сусідніх і віддалених територій, військових і політичних подій та ряд інших.

Враховуючи, що археологічні пам'ятки території України в багатьох випадках є оригінальними або такими, що поза її межами зустрічаються дуже рідко і через те мають загальноісторичне значення, складені на їх основі карти атласа будуть корисні не тільки для істориків нашої республіки, але й для дослідників сусідніх радянських республік та багатьох зарубіжних країн.

Безперечно, цілком справедливе зауваження проф. В. К. Яцуńskiego про те, що створення «Історичного атласа України» є справою нелегкою і під силу тільки значному колективу дослідників різних галузей науки. На шляху його створення постає багато ще не вирішених загальних теоретичних (в т. ч. методологічних) проблем і суто практичних (в т. ч. методичних) питань. Проте нашим науковцям цілком під силу вирішення таких проблем і питань, а також створення цієї важливої праці —

«Історичного атласа України». Немає сумніву, що археологи республіки, як і представники інших наукових дисциплін, візьмуть у цьому активну безпосередню участь.

Уявляється, що одним з перших практичних заходів для здійснення цього великого і важливого наукового завдання було б створення ініціативної групи чи навіть Редакційної колегії «Атласа» з представників різних наукових спеціальностей, що будуть брати участь в його підготовці — істориків, археологів, економістів, етнографів, мовознавців, антропологів, природознавців тощо. Така група (редколегія) повинна підготувати відповідний проект «Атласа» (проспект чи хоча б перелік основних його карт), який доцільно опублікувати в журналі й обговорити на його сторінках та на спеціально скликаній нараді. Це значною мірою підготує ґрунт для швидкого і якісного створення «Історичного атласа України», конча потреба якого не викликає сумніву і вже давно є настійною необхідністю. Створення цієї важливої праці з історії Української РСР є справою честі наукової громадськості нашої республіки і буде її гідним вкладом у скарбницю вітчизняної науки.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ГЛИБОКО ВІДОБРАЗИТИ В АТЛАСІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ІСТОРІЮ

Постановка питання на сторінках «Українського історичного журналу» про створення історичного атласа України заслуговує всілякого схвалення. Він принесе неогічному користь і допомогу науковцям, краєзнавцям, учителям та всім, хто вивчає історію нашої республіки.

В статті В. К. Яцунського основні завдання по створенню історичного атласа України дають загальну уяву про його значення. Проте питання про предмет історичної географії з її складовою частиною — історичною картографією — потребує всебічного обговорення. З визначення автора не видно, зокрема, як саме атлас має відобразити конкретно-історичний процес зміни і вдосконалення матеріальних умов суспільного виробництва і суспільних виробничих відносин між людьми на Україні в цілому і по територіально окремим її складовим частинам. А без правильного з'ясування і відображення цих визначальних умов неможливо належно відобразити ні «переміщення населення», ні «виникнення і зростання міст», ні розвитку шляхів сполучення, культури і т. д.

Необхідність першочергового відображення саме цієї визначальної сторони історичного процесу цілком відповідає історичній концепції В. І. Леніна. Відомо, що В. І. Ленін відводив центральне місце саме боротьбі основних продуктивних класів що створювали своєю працею ту матеріальну основу, без якої немислиме існування будь-якого суспільства і на якій, зрештою, базується весь складний процес історичного розвитку.

З цього погляду автор правильно підкреслює, що вироблення програми атласу «під силу лише колективу істориків». До цієї важливої і складної роботи можуть і повинні бути залучені представники різних галузей суспільних наук (економгеографі, економісти, етнографи, юристи і т. д.).

Викликає сумнів твердження В. К. Яцунського про те, що недоцільно в атласі подавати спеціальну карту природних умов. Я вважаю, що в атласі треба ввести спеціальні карти, які б характеризували окремі райони (зони) України з погляду наявності і розміщення її природних багатств. Звичайно, при географічній характеристиці природних умов треба користуватися сучасними науковими даними з урахуванням джерел того часу, до якого належить карта. Атлас доцільно розпочати з кількох спеціальних карт природних умов, на фоні яких розгортаються історичні події. До таких карт можна було б віднести: а) карту рельєфу України з річковою сіткою, б) карту рослинних зон, в) карту родовищ корисних копалин — окремо дожовтневого періоду і сучасного розміщення корисних копалин. На цих картах бажано вказати дати відкриття родовищ корисних копалин за роки Радянської влади.

В атласі слід показати адміністративно-територіальний поділ України на різних етапах її історичного розвитку (хоч би після другого і третього поділу Польщі, напередодні 1917 р., 1939—1940 рр. і сучасний адміністративний поділ), вказавши кордони сучасної території УРСР.

Говорячи про відображення історії населення українських земель, в атласі треба показати зміни, які відбулися на окремих етапах залежно від розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці. Дуже важливо подати карту про якісні зміни в населенні України, зрушення в професійно-виробничому його складі, густоту населення, національний склад на основі найновіших даних (перепис 1959 р.) та інші демографічні процеси.

Потрібно вмістити карту міст України за станом на 1 січня 1965 р., зазначивши

дату їх заснування або першої згадки в історії. Треба вказати селища міського типу і села які є центрами районів, або найбільших сільських Рад.

Після цих обов'язкових карт в історичному атласі Української РСР потрібно вмістити цілий ряд карт з найважливіших періодів історії республіки.

В плані соціально-економічної історії велике значення має належне відображення в атласі історії виникнення, розвитку і територіального розміщення основних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, промислових центрів, культурних закладів і т. д.

Нічого доводити, що показ історичної географії продуктивних сил повинен бути органічно зв'язаний з показом історичної географії виробничих відносин. Створення історичного атласа з належним відображенням елементів соціально-економічної історії дасть великий поштовх до розробки складних важливих проблем економічної історії України, створення якої є одним з назрілих завдань.

Класики марксизму-ленінізму завжди виступали проти зведення історичного процесу до економічної історії, проти недооцінювання й ігнорування політичних та ідеологічних відносин. Зрозуміло, що визначаючи зміст історичного атласа, треба виходити з марксистсько-ленінського положення про класову боротьбу як головну рушійну силу історичного процесу класово-антагоністичних формацій. Відомо, що питання про зміну суспільних формацій Ленін завжди розглядав у тісному зв'язку з питанням про співвідношення і розташування класових сил, про зміну ролі народних мас на тому чи іншому етапі історії.

Для Леніна історія — це не просто набір цікавих фактів у галузі далекого і близького минулого. Для Леніна історія — це ключ для розуміння сучасності. З цього погляду створення методологічно правильно побудованого історичного атласа СРСР, зокрема УРСР, сприятиме глибшому дослідженню і розв'язанню назрілих проблем сучасної епохи.

Д. Ф. ВІРНИК

ПРО КАРТИ НАСЕЛЕННЯ

Проблема створення історичного атласа України, яку висуває В. К. Яцунський у своїй статті, безумовно давно назріла, її слід всемірно підтримати.

Карти атласа повинні дати всебічну характеристику розвитку історичних процесів на Україні в залежності від соціально-економічних і природних умов. Слід однак ураховувати, що можливості карт, як відомо, обмежені, — з тих або інших причин не всі явища можна картографувати, — тому деякі карти атласа мають супроводжуватись пояснювальним текстом.

У статті правильно визначається важливе місце в атласі історії населення. В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР складено ряд карт, які характеризують сучасний національний склад населення УРСР, а також географічне розміщення народів на Україні. Ці карти можна було б використати в історичному атласі. Причому важливо показати окремо національний склад міського і сільського населення.

Цікаво було б паралельно дати карти поширення мов. Адже відомо, що дуже часто «мовні кордони» не співпадають з етнічними.

Карти густоти населення і людності безумовно потрібні. Їх, на нашу думку, легко скласти хоча б методом картограм, наприклад, починаючи з 1719 р. («Перша ревізія»).

Дуже важливою проблемою є показ на картах людності поселень. Відомо, що деякі сучасні невеликі міста в минулому відігравали важливу соціально-економічну роль і мали велике населення. Динаміка чисельності населених пунктів вже самі по собі відображатиме вплив соціально-економічних та інших факторів на формування міського населення. Відомо, що міське населення в УРСР росте дуже швидкими темпами і вже чисельно переважає в республіці. Слід однак мати ясну уяву про те, за якими критеріями в минулому визначалось міське населення. Так, за переписами буржуазної Польщі 1921 і 1931 рр. містами вважались навіть деякі села.

Великий науковий інтерес етногенезу українського народу матимуть карти, що характеризуватимуть антропологічні типи населення на території України в різні історичні періоди. Серія таких карт (4 карти на різні часи) вже складена В. Д. Дяченко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР). Над створенням палеоантропологічних карт України працюють Г. П. Зіневич (Київ) і Кондуфорова (Москва). Їх, на нашу думку, можна було б використати в історичному атласі. Але потрібно ідентифікувати умовні знаки для всіх цих карт.

Не викликає заперечення пропозиція про необхідність вміщення в атласі топоімічних карт, які дадуть цінний матеріал з історії формування населення України в минулому.

Створення лінгвістичних карт, про що зазначає В. К. Яцунський, теж необхідна справа, її треба узгодити з Інститутом мовознавства АН УРСР.

Особливу увагу слід приділити картографуванню явищ, які покажуть зміни соціально-економічних формацій на Україні. Так, у період зародження капіталістичних відносин поступово зменшувалась кількість мануфактурних підприємств за рахунок фабричних. В період імперіалізму зростали великі підприємства і занепадали малі. Все це можна відбити на картах.

Є всі можливості показати на картах джерела формування робітничого класу України.

Одночасно з картами залізниць, варто навести відомі карти давніх шляхів України («чумацький шлях» та ін.).

Можливо, слід подумати про створення, спільно з економістами, карт міграції населення України.

Навряд чи можна погодитись, однак, з автором, що лише «на деяких історичних картах» треба відобразити природні умови. Природні умови — це комплекс фізично-географічних показників і він впливатиме в цілому на хід тих або інших історичних явищ. Тому показувати лише окремі з них на «деяких» картах недоречно. Показ на одній географічній основі історичних явищ і природних умов лише перевантажить карту і мало ймовірно, що це дасть можливість читачеві визначити зв'язок між ними. Карти природних умов треба дати окремо, можливо в вступній частині атласа.

В. І. НАУЛКО

Замітки

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК СРСР У БУДІВНИЦТВІ КИЇВСЬКОЇ ГЕС

Здійснюючи план електрифікації країни, радянський народ лише на Дніпрі сподув чотири потужні гідроелектростанції. Остаточним введенням в дію Київської, згодом і Канівської електростанцій повністю завершиться будівництво Дніпровського каскаду, електроенергія якого увіллється в загальносоюзне енергетичне кільце. Це також наблизить здійснення плану утворення прямого Чорноморсько-Балтійсько-го глибоководного шляху.

Метою замітки є спроба на конкретних фактах будівництва Київської-Комсомольської ГЕС показати деякі процеси взаємозв'язків і взаємодопомоги братніх народів СРСР у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Будівництво ГЕС почалося в серпні 1960 р. Поблизу стародавнього Вишгорода, розташованого недалеко від Києва, 5 років тому з'явилися перші намети будівельників. Минуло небагато часу, і будівництво було оголошено всесоюзною комсомольською подією. За покликом юних сердець, з комсомольськими путівками на берег Дніпра прибули молоді романтики Геннадій Багмут, Веніамін Болдирев, Євген Коломієць, Катерина Крюкова, Анатолій Наумов, Петро Полянецький, Леонід Харченко, Галина Широкіогляд та багато інших юнаків і дівчат з різних куточків нашої неосяжної країни¹.

Цементуючим ядром будови стали досвідчені будівельники, які своїми руками породили вже не одну електростанцію.

Одним з представників старшого покоління на Київській новобудові є бригадир гідромонтажників Ф. Воротинський. Він пройшов складний шлях від вихованця когуні А. С. Макаренка до відповідальної й почесної спеціальності гідромонтажника, вудував Челябінський і Харківський тракторні заводи, Московський університет та багато інших споруд. «Велике це щастя будувати для народу»², — з гордістю говорить про своє життя Ф. Воротинський.

Після будівництва Каховської та Кременчуцької гідроелектростанцій прибув на Київську-Комсомольську разом з дев'ятьма членами своєї бригади і бригадир омплексної бригади Герой Соціалістичної Праці І. Будник³.

У 1961 р. роботи на будові розгорнулися широким фронтом. У березні бригада люсарів-монтажників А. Колодева встановила бетономішалки і перші секції транспортера бетонного заводу. А через місяць з випередженням графіка було введено в дію залізничну колію, що зв'язала ГЕС із станцією Київ-Петрівка. 29 квітня будівельники зустрічали перший ешелон. Під кінець року будова розширила свої корони і на лівий берег, де розгорнулися підготовчі роботи екіпажу земснаряда № 1 а чолі з М. Івановим. Гідромеханізатори готувалися до намівання лівобережної 0-кілометрової захисної греблі майбутнього Київського моря. За цей же час були поруджені автомобільні шляхи, складські приміщення, бази механізації, розпочато удівництво житлового селища з культурно-побутовими закладами.

В січні 1962 р. на трудову вахту стали гідроспеціалісти, завданням яких було становлення глибинних насосів для водозниження в котловані. І вже в березні котлован почали залишати бульдозери — настав останній етап робіт по підготовці котлована для спорудження в ньому тіла греблі. Машиністи М. Цирицянд і Ю. Пурейерші розпочали сухе зачищення котлована. У травні бетонний завод дав великий етон.

Почесне право закласти в тіло греблі перший кубометр бетону завоювала комплексна бригада І. Будника. 25 травня в урочистій обстановці на дно майбутньої греблі була вмурована металева плита з написом: «Союз Советских Социалистических Республик. Украинская Советская Социалистическая Республика. Киевская-Комсомольская гидроэлектростанция. Май 1962 года»⁴.

¹ Газ. «Київська зоря», 5 листопада 1964 р

² Газ. «Київська зоря», 10 вересня 1964 р.

³ Там же.

Значних трудових успіхів досягли заслужені будівельники УРСР син білоруського робітника бульдозерист В. Кацура, нагороджений за сумлінну працю на Кремесі орденом Леніна, гідромеханізатор М. Іванов, бригадир монтажників С. Павлюк. Поряд з ними зростало й молоде покоління передовиків виробництва. Це бригадир комплексних бригад С. Кирков, П. Булгаков, монтажник А. Нікулічев, О. Шавро і десятки інших⁵.

Наприкінці 1961 р. на будові розгорнулося змагання за комуністичну працю в яке включилося понад 1900 будівельників. Дуже швидко рух набрав масовості охопив усю будову⁶. Вже на 1 січня 1962 р. 12 бригад у складі 123 чоловік завоювали почесне звання комуністичних. Звання ударників комуністичної праці присвоєно 45 будівельникам⁷. Широкого розмаху набуло трудове змагання між управліннями дільницями, бригадами.

Київська-Комсомольська змагається з іншими будовами, як, наприклад, з комлективом Плявінської ГЕС, яка споруджується в Латвії представниками 20 національностей. Славну трудову репутацію на Плявінській ГЕС завоювали і наші земляки, бригадири арматурників Т. Бебеза і А. Богданович.

Будівельники Київської ГЕС змагаються також з колективами Дніпродзержинської і Капівської гідроелектростанцій, підтримують дружні зв'язки з колегами «Братськгесбуду», «Свіргесбуду», Воткинської ГЕС та ін.⁸.

Рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про необхідність введення в експлуатацію перших агрегатів гідрозула в грудні 1964 р. вимагали в стислі строки підготуватися до пропуску судового ходу через шлюз і щм дати можливість повести за топлення котлована ГЕС і перекриття основного русла Дніпра. Отже з середини 1962 р. роботи розгорнулися по всьому фронту.

Значний обсяг завдань передбачалося виконати у стислі строки. Це викликало у будівельників велике трудове і політичне піднесення. Скрізь відчувався злагоджений ритм великої будови. На всіх ділянках самовіддано працювали представники різних народів нашої багатонаціональної країни: українці, росіяни, білоруси, вірмени та ін.

Заслуженою трудовою славою користується українець С. Олизько, який свого часу будував Дніпрогес. Успішно працює бригадир монтажників росіянин М. Стьопчикін. У перших рядах виробничників ідуть Герої Соціалістичної Праці Д. Коваленко і В. Харитонов, заслужений будівельник УРСР М. Іванов і бригадир монтажників С. Павлюк та багато ін. Зразки самовідданої праці показують марієць О. Радюшкін, грузин Є. Гвалія, естонець Г. Крузман, удмурт Л. Хамітов, молдаванин М. Луцгу⁹. На монтажній дільниці «Гідроелектромонтажу» головним інженером успішно працює вірменин Р. Мінасян.

На берег Дніпра під Вишгород з усієї неосяжної країни щодня прибувають нескінченні ешелони з цементом, металом, обладнанням для турбін, кабельною продукцією, електроустановкам тощо.

Обладнання на будову постачається без затримки або достроково. Не було жодного випадку, щоб Харківський турбінний завод невчасно направив будові оболонки, капсули, статори, ротори та ін. Не відстають від харків'ян і трудівники Запорізького трансформаторного заводу, продукція якого завоювала визнання енергетиків усієї країни. Вони створюють для Київської-Комсомольської потужні трансформатори.

Але постачальні артерії будови виходять далеко за межі Української республіки. Як прояв великої традиційної дружби між українським і російським народами на будову йде продукція з Москви, Ленінграда та інших промислових центрів Російської Федерації. Москвичі виготовляють електромотори, верстати й іншу продукцію. З Ленінграда будова одержує електромотори, будівельні машини, бурове обладнання. Йде на будову різна продукція з Брянська, Краснодар, Пермі, Челябінська, Горького, Оренбурга, Калуги, Ростова-на-Дону, Серпухова, Новосибірська, Волгограда, Томська, Ульяновська, Куйбишева та інших міст¹⁰.

І скрізь, де виготовляється продукція для будови, колективи підприємств дуже чуйно ставляться до виконання її замовлень. Сумлінно й наполегливо працювали наші

⁴ Газ. «Київська зоря», 5 листопада 1964 р.

⁵ Там же.

⁶ Газ. «Київський комсомолец», 5 листопада 1961 р.

⁷ Поточний архів комсомольського штабу Київського обкому ЛКСМУ на будівництві Київської-Комсомольської ГЕС. Довідка в ЦК ВЛКСМ.

⁸ Газ. «Комсомольська ГЕС» (орган парткому, об'єднаного будкому, комітету ЛКСМУ і управління будівництва Київської-Комсомольської ГЕС), 12 листопада 1962 р.

⁹ Газ. «Комсомольська ГЕС», 30 грудня 1962 р.

¹⁰ Поточний архів відділу обладнання «Київгесбуду» (фондові книги).

осійські брати, і до 1 квітня 1964 р. Київська ГЕС отримала все необхідне обладнання. У відповідь на береги Волги з далекого Дніпра у відкритому листі будівельників робітникам полинуло щире «Спасібо, друзя!»

В результаті трудових зусиль багатотисячного колективу будови і допомоги ратніх республік судноплавний шлюз було введено в дію 1 вересня 1964 р.— на 0 днів раніше строку. При спорудженні шлюзу самовіддано працювали кращі комсомольсько-молодіжні бригади О. Кошового і С. Киркова, А. Нікулічева і Д. Тригуба а інші¹¹, екіпаж земснаряда М. Іванова, бригади Ф. Воротинського та І. Будника; обру славу здобули начальник земснаряда В. Карташов і багермейстер А. Андрійко, ашніст П. Бахарев та багато інших будівельників¹².

10 вересня 1964 р. на будову прибули тисячі трудящих столиці, керівники Комуністичної партії і уряду України. В урочистій обстановці, прийнявши рапорт нальнника будівництва Г. І. Строкова про готовність шлюзу, член Президії ЦК КПРС, ірший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест перерізав червону стрічку. Відкрив-я шлюз. Під бурхливі оплески присутніх каналом пройшли святково прикрашені удна¹³.

Поряд з російськими братами, допомога яких значною мірою сприяла достро-овому введенню в дію важливих об'єктів будови, у прискоренні темпів будівництва рали участь також робітники Білорусії, Узбекистану, Вірменії та інших республік.

У 1964 р., під час підготовки до завершення основних земляних робіт і пере-рнття Дніпра, колектив Мінського автозаводу достроково поставив будові 54 потуж-их автосамоскиди¹⁴.

Значну кількість продукції надсилають на будову промислові підприємства рес-ублік Середньої Азії. На Україну прибувають екскаватори й електрозварювальні тарати з Ташкента, металорізні верстати та електродвигуни з Фрунзе, різне облад-ання з Алма-Ати, трансформатори з Киргизької РСР.

Глибоко усвідомлюючи термінову потребу будови в електрозварювальних апа-татах, ташкентський «Електромашзавод» (директор С. У. Мухамеджанова) у 1964 р. ітаком відправив у Київ партію апаратів.

Потужні автосамоскиди і точну електроапаратуру виготовляють для будови за-зди Закавказзя. З Тбілісі надходять тракторні крани, електрозварювальні апарати, гнальна арматура, з Кутаїсі — автотягачі. Єреван постачає електричні двигуни, мпресори, насоси, трансформатори, вимірювальні електричні прилади. Бакінські під-рємства — електродвигуни, трансформатори, реле та іншу продукцію. Не менш важ-иві замовлення виготовляють заводи Нальчика, Тирни-Ауза, Орджонікідзе, Махач-али, Батумі, Грозного та інших міст Кавказу.

Чимало обладнання одержує Київська будова з братніх Прибалтійських рес-ублік. З Риги, Талліна, Каунаса і Вільнюса — автобуси, електродвигуни, електрзва-овальні апарати, металорізні верстати та ін.

З Уфи, Казані, Йошкар-Оли та інших міст будова одержує селенові випрям-чі, реле, гаражне і бурильне обладнання, металорізні верстати тощо.

Важливу роль у налагодженні й зміцненні зв'язків між будівельниками ГЕС і удящими інших республік Радянського Союзу відіграє обмін передовим досвідом. іршення на будові ряду важливих технічних питань привертає увагу багатьох гід-убудівників країни. Київська-Комсомольська будова особливо виділяється засто-уванням збірного залізобетону. Весною 1964 р. тут було організовано школу- лабора-ю. Вивчати й впроваджувати передовий досвід прибули виробничники з дев'яти лких будов країни. Протягом тижня інженерно-технічні працівники Київської-омсомольської читали лекції і безпосередньо на будівельних майданчиках знайомили істей з досвідом застосування збірного залізобетону. Посланці інших будов наочно зреконалися, що застосування збірного залізобетону значно скорочує строки зве-ення гідротехнічних споруд. Вони ознайомилися також і з іншими передовими ме-дами будівництва¹⁵.

Київські будівельники не зупиняються на досягнутому — вони старанно вивча-ть досвід своїх колег на інших будовах. Так, бригадир бетонників дільниці ГЕС . Казимір навчався на курсах при Інституті підвищення кваліфікації інженерно-хнічних працівників Міністерства будівництва електростанцій у Ленінграді.

Велике значення для впровадження передового досвіду на Київській-Комсомоль-кій мала організована в 1961 р. Всесоюзним проектним інститутом «Оргенерго-ду» Міністерства електростанцій СРСР виставка, в експозиціях якої узагальнював-

¹¹ Поточний архів комсомольського штабу Київського обкому ЛКСМУ на бу-вництві Київської-Комсомольської ГЕС.

¹² Газ. «Вечірній Київ», 10 вересня 1964 р.

¹³ Газ. «Вечірній Київ», 11 вересня 1964 р.

¹⁴ Поточний архів відділу обладнання управління «Київгесбуду». Фондова книга і 1964 р.

¹⁵ Газ. «Комсомольська ГЕС», 28 квітня 1964 р.

ся передовий досвід будівельників Братської, Волгоградської, Саратовської, Каунаської та інших гідроелектростанцій.

Той факт, що Київська-Комсомольська будується за останнім словом техніки, ставить її в ряд будов, які використовуються вищими й середніми учбовими закладами країни як база для проходження виробничої практики студентів. Протягом 1962—1964 рр. тут працювали студенти Московського, Одеського та Горьківського інженерно-будівельних інститутів, Ленінградського, Ташкентського, Саратовського і Єреванського політехнічних інститутів, Московської, Латвійської та Білоруської сільськогосподарських академій та інших учбових закладів країни. Тільки в 1963 р. на об'єктах будови виробничу практику проходили 266 студентів вузів і технікумів; 11 чоловік з них працювали на інженерно-технічних посадах, а решта — робітниками¹⁶. Інженерно-технічний персонал будови для студентів організував тематичні цикли лекцій: «Дніпровський каскад і Київська ГЕС», «Головні споруди Київської ГЕС», «Організація будівельного господарства», «Проведення земляних і бетонних робіт» та ін. Часто студенти після практики ще деякий час залишалися тут працювати. На будові проходили практику представники В'єтнаму, Індонезії, Гаїті, Екватору, Колумбії, Сьєрра-Леоне, Гани, Нігерії, Об'єднаної Арабської Республіки та інших країн. Київська-Комсомольська будова знаходиться в полі зору багатьох зарубіжних гостей, які перебувають у Радянському Союзі. Особливо часто будову відвідують гості з країн соціалістичного табору.

Дружні зв'язки багатонаціонального колективу Київської-Комсомольської з представниками різних народів Радянського Союзу та зарубіжних країн дають можливість трудівникам комунізму ще глибше усвідомлювати інтернаціональність тієї справи, якій вони служать. У цьому важливу роль відіграє також і безпосереднє спілкування будівельників з представниками культури різних народів нашої країни. Так, у червні 1961 р. тут побували і дали концерт артисти Московського ордена Леніна Художнього академічного театру імені Горького¹⁷. У травні 1964 р. в дні святкування 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка на Київську ГЕС прибули Вадим Кожевніков, білоруський поет Рінгор Нехай, народний поет Латвії Ваддіс Лукса, якутський письменник Микола Мордвінов та українські письменники. Гості розповіли будівельникам, як шацують славного сина України Т. Шевченка народи братніх радянських республік, ознайомили їх з своїми новими творами. Прочитали свої вірші і члени літературної студії будови¹⁸.

Будівельникам Київської ГЕС в серпні 1964 р. дали концерт студенти Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби.

Між представниками різних національностей, які працюють на будові, панує повна єдність у досягненні найбільш високих виробничих показників. Національна строкатість колективу не відбивається на темпах виробництва.

Після пуску судноплавного шлюзу будова стала готуватися до перекриття Дніпра і пуску перших агрегатів. Для цього необхідно було в призначені строки закінчити бетонні і монтажні роботи, підготуватися до затоплення котловану і перекриття Дніпра. 2 листопада котлован було затоплено водою¹⁹, а 4 листопада 1964 р. почалося перекриття Дніпра. Стрімкий біг Дніпра було зупинено пізнього вечора. Понад 11 тис. куб. м каміння і щебеню примусили його піти по іншому руслу. Але головна причина успіху — злагоджені дії всього колективу. Безпосередню участь у перекритті Дніпра брали українці Б. Луценко, А. Сутковенко, Г. Мельник — шофери самоскидів, росіянин С. Кузнецов — начальник автотранспорту на будові і диспетчер біля прорану, вірменин Р. Варданян — начальник дільниці механізації, яка готувала все необхідне для перекриття, та багато ін.

І ось наступив довгожданий час. 29 грудня 1964 р. о 7 год. 45 хв. Київська-Комсомольська ГЕС дала перший промисловий струм²⁰. До ладу стала ще одна гідроелектростанція, побудована з допомогою братніх народів СРСР.

На будівництві працюють представники 22 національностей. Більшість становлять українці, росіяни і білоруси. Це свідчить, що в період розгорнутого будівництва комунізму проявляється тенденція більш тісного зв'язку між народами республік СРСР, які мають спільні економічні й природні умови. Російська Федерація, Україна, Білорусія, як це видно на прикладі будівництва Київської ГЕС, в період розгорнутого будівництва комунізму ведуть широкий взаємобмін матеріальними цінностями, допомагають кадрами, що має велике значення для зближення націй. Значно поширюються їх економічні і культурні зв'язки з іншими республіками СРСР.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

¹⁶ Поточний архів учбового комбінату «Кременчукгесбуду». Пояснювальна записка про підготовку кадрів за 1963 р.

¹⁷ Газ. «Київський комсомолец», 16 червня 1961 р.

¹⁸ Газ. «Літературна Україна», 30 травня 1964 р.

¹⁹ Газ. «Вечірній Київ», 8 листопада 1964 р.

²⁰ Газ. «Вечірній Київ», 29 грудня 1964 р.

БОРІТЬБА РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ ЗА ПІДНЕСЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ (1946—1964 рр.)

Після встановлення Радянської влади на Буковині (на території якої утворилась Чернівецька область) швидкими темпами здійснюється економічний розвиток. Зокрема, великих успіхів досягнуто в піднесенні промислового виробництва. Тільки за післявоєнні роки (1946—1963 рр.) промислово-виробничі основні фонди збільшились майже в 6 раз¹. Кількість великих підприємств зросла з 255 в 1946 р. до 541 в 1963 р.² Завдяки збільшенню капіталовкладень в області збудовано текстильний комбінат, сучасні трикотажні фабрики, два великих машинобудівні заводи, оснащені новою технікою цукрової комбінати та ін.

Разом з розвитком соціалістичної промисловості, розширенням виробництва формувалась і зростав робітничий клас молодшої радянської області. До воз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною робітничий клас тут був малочисельний, з низьким культурно-технічним рівнем і в тяжкому матеріальному становищі.

В першому післявоєнному 1945 р. у промисловості налічувалось 10,6 тис. робітників³. В наступні роки кількість робітників постійно збільшувалась і вже на кінець 1964 р. порівняно з 1946 р. зросла майже в чотири рази⁴.

Змінився і склад робітників, серед яких спостерігається збільшення питомої ваги жінок. На 1 березня 1947 р. вони в промисловості становили 22,8%⁵, на 1 червня 1963 р. — близько 40%⁶. Пояснюється це тим, що на Буковині особливо розвинута легка промисловість, де переважають робітніці. Радянська влада зробила жінку рівноправним членом суспільства, і вона бере активну участь у суспільному житті і виробництві, чого, звичайно, не могло бути в період боярсько-румунської окупації в умовах капіталістичного суспільства, де жінка безправна і пригноблена.

Роки Радянської влади ознаменувалися швидким ростом культурно-технічного рівня робітничого класу Буковини. За 1945—1963 рр. кількість робітників, що навчалися на різних курсах і підвищували кваліфікацію, збільшилась майже в 11 разів⁷.

Встановлення Радянської влади, розвиток нових соціалістичних відносин доречно змінили ставлення трудящих до праці і виробництва. Прості люди — трудівники Чернівецької області, які ще недавно зазнавали всіх страхів капіталістичного рабства, зараз є свідками і творцями нового соціалістичного ставлення до праці і виробництва. Свідоме ставлення до праці і виробництва, розуміння завдань комуністичного будівництва роблять боротьбу робітників за піднесення промисловості успішною і ефективною.

На підприємствах області широко розгортається соціалістичне змагання, впроваджуються передові методи праці, що значно впливає на підвищення продуктивності праці кожного робітника, підносить на вищий рівень розвиток промисловості Буковини. На текстильному комбінаті та інших підприємствах запроваджено прогресивні прийоми праці. Цьому багато допомогли спеціально створені школи передового досвіду.

В роки Радянської влади на Буковині розвинувся масовий рух раціоналізаторів, що є яскравим свідченням зрілості й активності трудівників промислових підприємств. Ряди раціоналізаторів у промисловості області з кожним роком зростають, більшувалась кількість впроваджених раціоналізаторських пропозицій і винаходів.

Тільки за останні шість років від робітників промислових підприємств області надійшло понад 40 тис. раціоналізаторських пропозицій. Якщо в 1959 р. було впроваджено близько 70% поданих раціоналізаторських пропозицій, то в 1964 р. кількість їх становила майже 77%. Раціоналізація і вдосконалення технічних засобів технології виробництва дає державі великі економічні вигоди. Щорічний економічний ефект, навіть не по всіх впроваджених пропозиціях дорівнював 2,4—3,4 млн. рб. Творча ініціатива робітників і робітниць зекономила сотні тисяч годин робочого часу, тисячі тонн металу, сотні тисяч метрів тканин, десятки тисяч кубометрів лісню.

Винятково відрадним явищем є те, що більшу частину раціоналізаторів виробництва становлять рядові робітники буковинських підприємств. Відомі імена таких раціоналізаторів Чернівецького легмашу, як Е. А. Козачук, В. Г. Соловійова, І. Н. Ковальчук, якому присвоєно почесне звання — заслужений винахідник УРСР. Активними раціоналізаторами на Чернівецькому машзаводі є: А. К. Черевський, І. І. Кузін і Б. О. Крисюк. На Чернівецькому текстильному комбінаті раціоналі-

¹ Статуправління Чернівецької області (далі — СУЧО), сектор стат. промисловості, форма СО за 1946—1963 рр.

² Там же.

³ Там же, форма СО № С-1 за 1945 р.

⁴ Там же, за 1946—1964 рр.

⁵ Держархів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 19, од. зб. 111, арк. 6.

⁶ СУЧО, сектор статистики праці, звіт по статист. віку (табл. 4), арк. 13.

⁷ Там же, форми 1-пк і 2-пк, 1963 р.

затор А. П. Қлоблукон у 1964 р. вніс 36 раціоналізаторських пропозицій, з яких 30 були прийняті для впровадження у виробництво. Прості робітники, слюсарі, зварники, електрики, столяри стають інженерами своєї справи. Це є безперечним доказом зростання культурно-технічного рівня робітників області, ознакою поступового стирання граней між розумовою і фізичною працею. Все це відповідає вимогам Програми КПРС, де говориться про те, що в період створення матеріально-технічної бази комунізму важливою рисою розвитку радянського суспільства є «...все більше з'єднання фізичної праці з розумовою»⁸.

Одним з важливих факторів піднесення нашої промисловості є соціалістичне змагання, яке розгорнулося в західних областях України, в тому числі і на Буковині в роки Радянської влади. Особливо широко розгорнулося соціалістичне змагання в період боротьби за виконання рішень XX, XXI і XXII з'їздів партії. В цей час починається масовий рух «працювати і жити по-комуністичному», за звання ударників, бригад, цехів, підприємств комуністичної праці. Цей рух, перехід кращих виробничників за прикладом Валентини Гаганової у відсталі бригади та інші патріотичні почини служили справі трудового, політичного й інтернаціонального виховання трудящих і є могутнім засобом у боротьбі за побудову матеріально-технічної бази комуністичного суспільства, за виховання нової людини.

Тільки в Чернівцях на початку 1961 р. за звання колективу комуністичної праці боролись 600 бригад, 8 змін, 18 цехів і 11 підприємств, у яких налічувалося понад 14 тис. чоловік⁹. Тепер це почесне звання завоювали 164 колективи, тобто 3,5 тис. чоловік¹⁰.

У ході соціалістичного змагання на честь XXII з'їзду КПРС на Чернівецьких промислових підприємствах робітники активно підтримали ініціативу про подання допомоги передових колективів відстаючим. Наприклад, трудівники меблевого комбінату організували допомогу трикотажникам фабрик № 1 і № 2. Колектив цегельного заводу № 3 подає допомогу деревообробному комбінату та іншим підприємствам¹¹.

В період виконання семирічного плану і руху бригад комуністичної праці на Україні народжується змагання за «українську годину». Воно дає свої благодіючі результати в досягненні виробничих успіхів. На Чернівецькому текстильному комбінаті в 1964 р. у змагання включились 7 колективів, які об'єднують 1247 працюючих. Висока продуктивність праці текстильників забезпечила випустити в 1964 р. в рахунок «української години» додатково 152,5 тис. м тканин¹².

Про масовість соціалістичного змагання колективів буковинських підприємств свідчать такі дані облпрофради. На 1 січня 1965 р. на підприємствах області в змаганні за комуністичну працю брало участь 75,6 тис. працівників, або понад 90% всіх працюючих. В області 14 813 ударників комуністичної праці, 894 бригади одержали звання комуністичних¹³. Характерним у сучасному змаганні є те, що велика частина соціалістичних зобов'язань порушує питання комуністичного виховання, підвищення загальноосвітнього і політичного рівня, участі у громадському житті підприємства, охороні громадського порядку і т. д., тобто питання повсякденного життя. Все це є наочним прикладом комуністичного ставлення до праці, про яку В. І. Ленін говорив: «...праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь... праця, як потреба здорового організму»¹⁴.

Слід сказати, що змагання загалом, у тому числі і за комуністичну працю, народжуючись у гуші народних мас, розвивалося не стихійно. Ним керували і його підтримували партійні, профспілкові і комсомольські організації. В організації соціалістичного змагання брали участь партійні і профспілкові організації, міськкоми і обком партії. 14 грудня 1960 р. питання про керівництво змаганням за звання комуністичної праці обговорювалося на розширеному пленумі Чернівецького міськкому КП України¹⁵. За постановами обласної і міської парторганізації в грудні 1958 р. в Чернівцях проведено звіт колективів і ударників, що борються за комуністичну працю. В серпні 1957 р. проведено день трудової слави, 8 і 9 жовтня 1960 р. — свято колективів і ударників комуністичної праці. В Чернівецькій області два рази на рік (до 1 Травня і до 7 листопада) на бюро обкому КПУ підводяться підсумки соціалістичного змагання. Тут же бюро рекомендує підприємства для занесення на обласну дошку пошани¹⁶. Партійні організації Чернівецької області ведуть велику

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 65.

⁹ Партархів Чернівецького обкому КПУ, ф. 1, оп. 23, од. зб. 98, арк. 33.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 14.

¹² Чернів. текст. комб., відділ праці і зарплати, довідка про соц. змагання в 1964 р.

¹³ Чернівецька облпрофрада, зведений статистичний звіт за формою 8.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469.

¹⁵ Партархів Чернівецького обкому КПУ, ф. 1, опис. 23, од. зб. 98, арк. 35.

¹⁶ Там же.

організаторську роботу серед робітників і робітниць, інженерів і техніків промислових підприємств, щоб забезпечити нові успіхи в соціалістичному змаганні.

Таким чином у роки Радянської влади на Буковині разом з розвитком соціалістичної промисловості сформувався великий загін радянського робітничого класу.

Робітники молодшої Радянської області виступають активними борцями за побудову в нашій країні комуністичного суспільства.

М. В. АРСЕНТЬЄВ

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ В БОЛГАРСЬКІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (вересень 1944 р.— грудень 1947 р.)

Перемога повстання 9 вересня 1944 р. знаменувала собою політичний крах капіталізму в Болгарії. Соціалістичній революції належало розв'язати не менш важливе завдання — перемогти капіталізм економічно.

Першим кроком на цьому шляху був контроль. Болгарські комуністи пам'ятали великі ленінські слова про те, що «робітничий контроль *може* стати всенародним, всеосяжним, повсюдним, найточнішим і найсумліннішим обліком виробництва і розподілу продуктів»¹.

Державний контроль над приватновласницькою промисловістю в Болгарії був встановлений відразу ж після перемоги повстання 9 вересня. Старі органи, що регулювали капіталістичну економіку, були замінені новими, відповідно до характеру народно-демократичної влади.

На початку свого існування ця влада використовувала деякі старі форми регулювання розвитку промисловості, перетворюючи їх з інструменту експлуатації мас в «інструмент знищення капіталізму, поступового визволення трудящих від усякої експлуатації»², в один із засобів народного контролю. Такими формами були, наприклад, розпорядження міністра торгівлі, промисловості і праці про ціни на овочі врожаю 1944 р., сушені фрукти, цукрові вироби, шовкові тканини, телячі та буйволіві шкіри і т. п., постанова Ради Міністрів від 27 вересня 1944 р. про поставку коноплі і льону³ та інші розпорядження, в основі яких лежали окремі статті старого законодавства.

Форми державного контролю та його мету чітко визначила історична декларація ЦК БРП(к) «Про господарську політику партії», опублікована у вересні 1945 р. Як зазначалося в декларації, державний контроль над промисловістю, торгівлею і кредитом має на меті забезпечити інтереси трудящих, підвищити продуктивність праці та збільшити національний доход⁴. Ці форми державного контролю були доповнені рядом дальших урядових постанов і розпоряджень і з успіхом використовувалися народною владою в зазначений період розвитку соціалістичної революції.

Однією з форм державного контролю була система державних замовлень-нарядів приватнокапіталістичним промисловим підприємствам, коли державні органи визначали, скільки, в якій строк і якого асортименту продукцію повинно випускати підприємство. Замовлення промисловим підприємствам мали право давати Рада Міністрів і окремі міністерства. Так, Рада Міністрів постановами від 27 листопада 1944 р., 21 березня і 3 квітня 1945 р. зобов'язала текстильні підприємства виготовити певну продукцію для потреб армії. Міністерство промисловості наказом від 3 лютого 1945 р. зобов'язало дванадцять фірм виготовити для потреб народної міліції 31 тис. м сукна різного асортименту, 3 тис. ковдр тощо⁵.

Замовлення приватним промисловим підприємствам надавалися і після закінчення війни, про що свідчать накази Міністерства промисловості від 6 серпня, 18 вересня, 16 жовтня, 18 листопада 1946 р., наказ Міністерства промисловості від 25 березня 1947 р. і т. ін.⁶ На підставі цих наказів текстильні підприємства випускали продукцію, необхідну для задоволення потреб населення.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 78.

² Г. Димитров. Съчинения, т. 14, София, 1955, стор. 272.

³ Газ. «Държавен вестник», 27 вересня, 3, 19, 21, 28 жовтня, 3 листопада 1944 р.

⁴ Българската Комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференците, пленумите и политбюро на ЦК, т. 4, София, 1955, стор. 31.

⁵ Централен държавен архив на Народна Република България (далі — ЦДА НРБ), ф. 92, оп. 1, спр. 572, арк. 93, 94, 161; спр. 577, арк. 80, 116.

⁶ Там же, ф. 92, оп. 1, спр. 179, арк. 134; ф. 4, оп. 1, спр. 170, арк. 73, 57, 33, 26; Софийски градски и окръжен държавен архив (далі — СГОДА), ф. 263-к, оп. 1, спр. 22, арк. 22, 25.

Накази Міністерства промисловості стосувалися не тільки підприємств легкої, а й важкої промисловості. Так, Міністерство торгівлі і ремесел у наказі від 31 серпня 1946 р. зобов'язало галузеву спілку металургійної промисловості випустити у третьому кварталі 1946 р. 140 т м'якого дроту і подвоїти його виробництво. На основі наказу цього ж міністерства від 24 січня 1947 р. Казанликський завод мав за два місяці випустити для потреб сільського господарства 15 насосів⁷. Коли в країні гостро відчувалася нестача кам'яного вугілля, Дирекція громадської мобілізації зобов'язала керівництво шахти «Хаджи Димитър» вжити всіх необхідних заходів, щоб у травні 1945 р. дати на-гора 900 т вугілля⁸.

Отже, системою замовлень-нарядів держава не тільки регулювала приватнокапіталістичне виробництво, але й максимально використовувала його для задоволення потреб населення.

Другою формою державного контролю була регламентація виробництва і розподіл сировини Міністерством промисловості. Для цього ввели нові форми регламентації виробництва, що відповідали завданням промисловості у Народній Республіці Болгарії. Так, замість «Закону про забезпечення постачання і регулювання цін» увійшов у силу «Декрет про постачання і ціни»⁹. Декрет давав право міністру промисловості визначати вид, якість і кількість продукції, що її мають випускати підприємства для якнайповнішого задоволення потреб населення, кому і скільки можна продавати товарів, які види промислових товарів можуть виготовлятися з певної кількості сировини та як розподіляти сировину між підприємствами.

Поступово держава переходить до контролю використання і розподілу засобів виробництва. Постанова Ради Міністрів від квітня 1946 р. зобов'язувала всі підприємства по переробці овочів, м'яса й риби повніше використовувати виробничі потужності і надавала право Міністерству промисловості переміщувати машини (з метою їх доцільнішого використання) з одного підприємства на друге.

У розподілі сировини, яке відбувалося під безпосереднім керівництвом державних органів, брали участь і представники громадськості. 19 січня 1945 р. Рада Міністрів спеціальною постановою зазначала, що при складанні планів розподілу сировини потрібно враховувати думку представника Національного Комітету Вітчизняного фронту.

Народно-демократична влада допомагала робітникам у їхній боротьбі за підвищення якості продукції. Спеціальне розпорядження Міністерства вимагало організації на взуттєвих фабриках контролю за якістю продукції як з боку Відділу промислового виробництва при Міністерстві промисловості, так і місцевих комісарів і господарських комітетів Вітчизняного фронту¹⁰.

Рух сировини, напівфабрикатів і готової продукції приватнокапіталістичних підприємств також відбувався під безпосереднім контролем держави. Органи влади наказували власникам підприємств постачати певним організаціям необхідну кількість сировини і готової продукції. Наприклад, текстильна фабрика «Фінтекс» наказами Міністерства промисловості, Дирекції внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання зобов'язувалась надавати в розпорядження Дирекції постачання і розподілу, коопераціям та багатьом фірмам різну кількість тканин по відповідних цінах¹¹.

З метою повнішого регулювання промислового виробництва і контролю над приватнокапіталістичними підприємствами було організовано Верховну Господарчу Раду (ВГР). У травні 1945 р. на основі рішення ЦК БРП(к)¹² народна влада видала «Декрет про утворення Верховної Господарчої Ради». Завданням ВГР було «...планування, погодження і контроль над господарською діяльністю державних господарських відомств і окремих галузей народного господарства, контроль над діяльністю приватних і усупільнених промислових підприємств і організацій»¹³. Вже в перші місяці свого існування ВГР виконала велику роботу. Разом з тим у її роботі були допущені помилки, вона недостатньо здійснювала всебічний контроль над господарським життям країни. Щоб поліпшити діяльність Верховної Господарчої Ради, ЦК БРП(к) 3 грудня 1945 р. виніс спеціальне рішення¹⁴, яке відіграло вирішальну роль у перетворенні Ради в справді всеосяжний орган планування і контролю народного господарства країни.

⁷ ЦДА НРБ, ф. 77, оп. 1, спр. 75, арк. 143; спр. 98, арк. 46.

⁸ Централен държавен исторически архив, ф. 231, оп. 1, спр. 135, арк. 10.

⁹ Газ. «Държавен вестник», 13 вересня 1945 р.

¹⁰ Газ. «Държавен вестник», 29 лютого 1947 р.

¹¹ СГОДА, ф. 238-к, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 10, 62, 64, 70, 76, 83, 89, 91, 120, 125, 130, 150, 155, 170, 209, 231.

¹² Централен партиен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА), ф. 1, оп. 9, од зб. 27, арк. 1, 3.

¹³ Газ. «Държавен вестник», 21 травня 1945 р.

¹⁴ ЦПА, ф. 1, оп. 28, од зб. 63, арк. 1.

В 1945 р. народна влада приступила до планового регулювання розвитку промисловості. Були вироблені й успішно втілені в життя плани розвитку промисловості 1945 і 1946 рр., а з квітня 1947 р. почалося виконання дворічного плану розвитку народного господарства. У план було включено більшість капіталістичних промислових підприємств, що централізовано постачалися сировиною і мали випускати продукцію визначених планом артикулів¹⁵. Так, Міністерство промисловості своїм розпорядженням від 25 березня 1947 р. визначило виробничий план на три місяці для фірми «Тіклян»¹⁶.

У випадку самовільного скорочення виробництва чи зупинки підприємств їх власники каралися за «Декретом про захист народної влади»¹⁷, що надавав державі право призначати на ці підприємства керівників чи директорів, які б користувалися правами власника. Багато власників підприємств, посиляючись на «терміновий» ремонт, самовільно припиняли виробництво, але Міністерство промисловості розпорядженням від 11 липня 1946 р. попередило Союз болгарських промисловців, що зупиняти підприємства на ремонт можна тільки з дозволу Міністерства, якщо керівництво підприємства попередить подати план ремонту¹⁸.

В дальшому, з утворенням у травні 1946 р. Фонду для раціоналізації, заохочення і контролю промисловості в Болгарії, народна влада більш глибоко втручається в капіталістичне виробництво. Завдяки Фонду, метою якого було не тільки сприяти раціоналізації виробництва шляхом технічних нововведень і надавати матеріальну допомогу професійній освіті, але й контролювати виробничий процес на підприємствах, народна влада активно протидіяла експлуататорським тенденціям буржуазії.

У 1946 р. народна влада переходить до централізованого керівництва всією промисловістю країни. Початок цьому поклав «Закон про централізацію промисловості під керівництвом Міністерства промисловості і ремесла»¹⁹. Підкреслюючи велику вагу цього закону народної влади для контролю над приватнокапіталістичними підприємствами, газета «Работническо дело» писала: «Вся промисловість, незалежно від того, якою вона є: державною, громадською, кооперативною чи приватною, повинна служити державі Вітчизняного фронту»²⁰.

Втручання держави в господарську діяльність капіталістів досягло найвищого рівня в 1947 р. Того року народний уряд запровадив у життя ряд важливих постанов. У травні було видано розпорядження Міністерства промисловості «Про напрямки і контроль над промисловим виробництвом», яке спрямовувало діяльність громадських і приватних промислових підприємств відповідно до державного господарського плану²¹. В жовтні 1947 р. виїшов наказ міністра промисловості, що стосувався технічних і якісних норм для промислових товарів і норм витрати сировини на одиницю продукції²². В промисловості створювалася цілісна система технічних норм, що свідчило про прагнення держави забезпечити повну регламентацію виробництва. І, нарешті, буквально за тижень до введення в життя закону про націоналізацію промисловості, був виданий наказ міністра промисловості, що забороняв продавати і дарувати промислові підприємства, златати їх внайма, демонтувати або вивозити з них устаткування²³. Крім того, власникам підприємств заборонялося витрачати на непродуктивні цілі кошти, одержані ними в кредит.

Однією з форм державного контролю над приватнокапіталістичними підприємствами був контроль, що здійснювався спеціальними представниками держави. Спочатку цей контроль охоплював незначну кількість промислових підприємств, головним чином, у таких галузях промисловості, як хутрова і вугільна. Спеціальні контролери Міністерства промисловості мали стежити за тим, скільки сировини надходить на підприємство, чи відповідає готова продукція передбаченим зразкам, чи зберігаються технічні норми в процесі виробництва. Вся кореспонденція підприємств також перебувала під їхнім наглядом²⁴.

Початок такому контролю дала постанова Ради Міністрів від 29 грудня 1944 р. 9 листопада 1945 р. Рада Міністрів затвердила «Устав про державний контроль над приватними кам'яновугільними шахтами». Контроль покладався на виконавчий комітет²⁵. Керівництво приватних шахт зобов'язане було щомісяця надсилати Міністерству промисловості відомості про роботу шахти, а в кінці року надавати повний звіт

¹⁵ Газ. «Държавен вестник», 24 квітня, 26 травня 1947 р.

¹⁶ СГОДА, ф. 342, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

¹⁷ Газ. «Държавен вестник», 17 березня 1945 р.

¹⁸ ЦДА НРБ, ф. 55, оп. 1, спр. 325, арк. 13.

¹⁹ Газ. «Държавен вестник», 19 жовтня 1946 р.

²⁰ Газ. «Работническо дело», 24 вересня 1946 р.

²¹ Газ. «Държавен вестник», 12 травня 1947 р.

²² Газ. «Държавен вестник», 17 жовтня 1947 р.

²³ Газ. «Народ», 17 грудня 1947 р.

²⁴ Газ. «Държавен вестник», 1 червня 1945 р.

²⁵ Газ. «Държавен вестник», 16 листопада 1945 р.

про виробництво і виробничі витрати згідно з розпорядженням виконавчого комітету. Останній при визначенні цін на вугілля мав право не затверджувати деяких недоцільних виробничих витрат. Слід відзначити, що шахти, які цілком належали державі або контролювалися нею, в 1947 р. видали 95,3% всього видобутого вугілля²⁶.

Державний контроль дедалі більше поширювався і на інші галузі промисловості, а 28 березня 1947 р. Рада Міністрів схвалила розпорядження про контроль виробництва на всіх промислових підприємствах²⁷. З метою здійснення найбільш повного контролю над приватними капіталістичними підприємствами при Міністерстві промисловості створили спеціальний контрольний відділ, який згідно з «Розпорядженням про контроль промислового виробництва» від 6 жовтня 1947 р. мав право всебічно контролювати виробництво всіх промислових і кустарних закладів незалежно від того, враховані вони народногосподарським планом чи ні²⁸.

Отже, держава перехопила до повного і загального контролю над приватнокапіталістичними підприємствами. Однією з головних форм державного контролю над приватнокапіталістичною промисловістю було регулювання цін. Спочатку воно здійснювалося на основі Закону про громадянську мобілізацію, Закону про забезпечення і постачання, а також на підставі розпоряджень і циркулярів, виданих у перші місяці існування народної влади. Ціни на окремі промислові товари встановлювалися Міністерством промисловості на основі калькуляційних норм. На товари, що не контролювалися державою, ціни визначалися самим підприємством за спеціальним наказом. Власники промислових підприємств мали право нараховувати до 20% прибутку²⁹.

У вересні ж 1945 р. набрав сили «Декрет про постачання й ціни»³⁰, на якому ґрунтувалося загальне регулювання цін. Ціни визначалися на основі калькуляційних норм. Було введено єдину калькуляційну схему для всієї промисловості³¹. Прибутки власників підприємств зменшувалися з 20 до 12%. Дуже важливу роль у регулюванні цін відіграв «Закон про зрівняльний фонд цін», метою якого було підтримувати відповідний рівень цін³².

Всупереч шаленому опору капіталістів, спекулянтів та інших ворожих елементів, спираючись на одностайну підтримку всього народу і на братерську допомогу Радянського Союзу, народна влада на кінець 1946 — початок 1947 рр. спромоглася не тільки зупинити даліше зростання цін, але й провести зниження цін на деякі промислові товари. На початку 1947 р. були проведені грошова реформа і обмін банкнот, що завдало сильного удару по спекуляції. 18 квітня 1947 р. Рада Міністрів видала постанову про зниження цін на промислові товари від 10 до 30%³³.

Отже, народно-демократична держава в перші роки соціалістичної революції твердо і послідовно здійснювала контроль над приватнокапіталістичним сектором у промисловості. Головною силою, що перетворювала державний контроль у могутню зброю проти капіталістів, був робітничий клас, керований Комуністичною партією. Тому поряд з організацією контролю зверху було організовано контроль знизу, що здійснювався робітничим класом та його масовими організаціями. Декрети і закони народної влади надавали великих прав робітничим комітетам на підприємствах, місцевим організаціям профспілок і місцевим комітетам Вітчизняного фронту у контролюванні здійснення урядової політики цін.

Значення державного контролю в болгарській промисловості в перші роки існування народно-демократичної влади велике. Це була форма боротьби з розрухою, і ця боротьба об'єктивно злилася з боротьбою за соціалізм. Державний контроль створив необхідні передумови для розвитку соціалістичних виробничих відносин, відіграв велику роль у підготовці умов для проведення повної націоналізації капіталістичної промисловості. Державний і робітничий контроль був одним з методів залучення мас до управління державою, виховував нові кадри, здатні керувати виробництвом в інтересах трудящих, служив школою комуністичного виховання народу.

А. І. ЧЕРНІЙ

²⁶ Журн. «Миньор», 1948, кн. 2—3, стор. 78.

²⁷ Газ. «Държавен вестник», 12 травня 1947 р.

²⁸ Там же, 1 листопада 1947 р.

²⁹ Газ. «Държавен вестник», 23 квітня 1945 р.

³⁰ Там же, 13 вересня 1945 р.

³¹ Там же, 30 квітня 1946 р.

³² Там же, 21 червня 1947 р.

³³ Газ. «Работническо дело», 19 квітня 1947 р.

КОЛГОСПНЕ СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ (1938—1941 рр.)

В історично короткі строки радянський народ під керівництвом Комуністичної партії вперше у світі побудував соціалістичне суспільство. Однією з яскравих сторінок створення нового суспільного ладу є соціалістична перебудова сільського господарства.

Вивчення і узагальнення досвіду партійних організацій України та виявленої ЦК КП(б)У ініціативи в розробці і впровадженні в життя важливих заходів по керівництву сільським господарством має велике історичне і практичне значення. Проте діяльність КП(б)У в передвоєнні роки у галузі сільського господарства мало досліджена. Ряд дисертацій з цього питання написані на матеріалах окремих областей і застарілі¹.

Серед друкованих праць, присвячених даній проблемі, слід відзначити роботу М. А. Бесарабова і В. М. Чуприна — Комуністична партія України в боротьбі за розвиток колгоспного виробництва в 1938—1941 рр. (Львів, 1959), в якій висвітлено організаторську і масово-політичну роботу партійних організацій серед колгоспників. Особливо цінна праця Г. А. Чигринова — Мероприяття партії по розвитку сільськогосподарського виробництва в передвоєнні роки (журн. «Вопросы истории КПСС» 1962, № 1), де показано, як у надзвичайно складній передвоєнній обстановці партія здійснювала політику піднесення колгоспного виробництва, вперше підкреслено ініціативу КП(б)У в розв'язанні завдань розвитку сільського господарства.

Перетворення Радянського Союзу в могутню індустріально-колгоспну державу відкрило можливості для могутнього розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. На базі соціалістичної індустріалізації на селі була створена міцна матеріально-технічна база соціалізму. 1 021 МТС стали в республіці провідною силою соціалістичної перебудови колгоспного села і докорінної технічної реконструкції всіх галузей його виробництва. Так, у 1938 р. на соціалістичних ланах України вже працювало 82,7 тис. тракторів, 28,9 тис. комбайнів, 11,4 тис. тракторних бурякопідіймачів і десятки тисяч інших сільськогосподарських машин. Тракторна оранка становила близько 82%, сіявка ярих культур — 44%, збирання зернових комбайнами — 51% до загального обсягу робіт. Механізація збирання цукрових буряків зростає до 85%².

На основі механізації сільськогосподарського виробництва, запровадження передової агротехніки, самовідданої праці колгоспного селянства Радянська Україна добилась серйозних успіхів у розвитку сільського господарства. Середній врожай зернових у колгоспах з 7,6 ц у 1928 р. зріс до 12,5 ц з га в 1937 р. Врожайність цукрових буряків за цей час зростає з 123 до 176,7 ц з га, а соняшника — з 4,4 до 10,3 ц з гектара³. Кількість тваринницьких ферм великої рогатої худоби з 1934 до 1938 р. збільшилась майже вдвоє, вівчарських — вчетверо, свинарських — у два з половиною рази. Зростає натуральні і грошові доходи колгоспників⁴.

Перемога колгоспного ладу створила найсприятливіші умови для зростання чужих кадрів організаторів і керівників соціалістичного життя на селі. В колгоспах України працювало понад 50 тисяч голів колгоспів та їх заступників. У колгоспах і МТС було 23 тисячі агрономів, зоотехніків і інженерно-технічних працівників. За період 1934—1937 рр. закінчили курси масових професій понад 600 тис. чол.⁵

Основним напрямом роботи сільських парторганізацій було завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Українську парторганізацію турбувала наявність великої кількості відсталих колгоспів, те, що партійні, радянські організації ряду областей і районів, земельні органи, керівники колгоспів і радгоспів часто випускали з-під свого впливу організацію ремонту сільськогосподарської техніки, збе-

¹ Г. І. Магдич. Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1938—1941 рр.), 1952; М. А. Бесарабов. Більшовики України в боротьбі за виконання рішень XVIII з'їзду ВКП(б) в галузі сільського господарства в передвоєнні роки, 1952; А. А. Руденко. Боротьба Комуністичної партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів на Півдні України (1938—червень 1941 р.), 1953; А. Т. Скоріна. Боротьба Комуністичної партії за дальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів Полісся Української РСР у роки третьої п'ятирічки, 1954.

² XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 171.

³ Газ. «Колгоспник України», 10 жовтня 1939 р.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13; од. зб. 490, арк. 39—40.

⁵ Журн. «За більшовицьку пропаганду та агітацію», вид. ЦК КП(б)У, 1938, № 19, стор. 4.

рігання і очистку насіння, підготовку і розстановку кадрів — від чого залежав успіх сільськогосподарських робіт.

Конкретну програму підготовки до весняної сівби 1939 року накреслив грудневий Пленум ЦК КП(б)У 1938 року. Він встановив строки весняних сільськогосподарських робіт, зобов'язав провести в січні — лютому пленуми обкомів і райкомів, обласні наради керівників земельних органів, МТС, радгоспів і колгоспів, районні наради спеціалістів, активу і передовиків соціалістичного сільського господарства.

Майже в усіх областях і районах України відбулись наради передовиків сільського господарства, на яких кращі хлібороби обмінювались своїм досвідом, обмірковували конкретні заходи в боротьбі за високі і сталі врожаї.

Сільські партійні організації широко розгорнули ідейно-виховну роботу, тісно пов'язуючи її з практичними завданнями колгоспу, бригади і ланки. В центрі виховної роботи стали питання суворого дотримування колгоспного статуту, боротьба з порушеннями трудової дисципліни, ледарями, неробами.

Велику роль у визначенні конкретних завдань і мобілізації на їх виконання колгоспного селянства відіграла республіканська нарада тваринників (25—28 січня 1939 р.). Учасники наради закликали тваринників, спеціалістів і працівників земельних органів розгорнути соціалістичне змагання за перевиконання державного плану розвитку тваринництва на 1939 рік.

27 січня було опубліковано рішення Пленуму ЦК ВКП(б) про скликання 10 березня 1939 р. чергового XVIII з'їзду партії. Авангардну роль у передз'їздівському змаганні відігравали комуністи. Вони докладали всіх зусиль, щоб повністю підготувати МТС, радгоспи і колгоспи до весняної сівби і забезпечити високий урожай в 1939 році. На зборах первинних партійних організацій комуністи висловлювали свою готовність боротися за успішне здійснення грандіозних завдань третьої п'ятирічки. Районні і обласні конференції КП(б)У пройшли під знаком ще більшого згуртування комуністів навколо ЦК ВКП(б), вони були демонстрацією політичного зростання і активності комуністів, їх безмежної відданості партії В. І. Леніна. Цифри і факти, яких наводили виступаючі, свідчили про історичні перемоги на шляху побудови соціалізму.

Партія і уряд високо оцінили роботу партійних і непартійних більшовиків, всіх колгоспників і працівників радгоспів України. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7 лютого 1939 року три колгоспи, один радгосп, одну МТС та 1155 колгоспників і працівників сільського господарства було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. В усіх районах України на честь XVIII з'їзду партії і у відповідь на нагородження передовиків сільського господарства розгорнувся масовий рух колгоспників і механізаторів, які брали нові соціалістичні зобов'язання на 1939 рік.

XVIII з'їзд Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) накреслив завдання по зміцненню перемігшого соціалізму. Резолюція з'їзду про третій п'ятирічний план націлювала партію і радянський народ на дальше піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва, зміцнення і розвитку колгоспного ладу, підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, посилення комуністичного виховання мас. Перед сільським господарством п'ятирічка ставила нові відповідальні завдання. В основу розв'язання цих завдань з'їзд вимагав покласти комплексну механізацію сільськогосподарських робіт, посилення агротехнічних заходів, поліпшення справи постачання мінеральними добривами і розвиток хімізації сільського господарства, перехід на правильні сівозміни.

Величні накреслення XVIII з'їзду партії викликали нове піднесення політичної і виробничої активності трудящих. По всій Україні відбулись збори партійного активу і багатолюдні мітинги, присвячені обговоренню рішень XVIII з'їзду ВКП(б). Десятки і сотні агітаторів популяризували ці рішення серед трудівників колгоспного села. Під керівництвом Яготинського райкому КП(б)У Полтавської області в 54 колгоспах району працювало 730 агітаторів, у Ніжинському районі, Чернігівській області — 480 агітаторів, в сільських районах Харківської області — понад 7 тис. агітаторів. Як показав досвід, сільські партійні організації України з честю виконали свій обов'язок. Широка політико-масова робота серед колгоспників відіграла вирішальну роль у мобілізації їх на самовіддану боротьбу за виконання виробничих планів.

Проте, обстановка передвоєнних років утруднила і значно уповільнила хід розв'язання Комуністичною партією корінних проблем зростання сільськогосподарського виробництва. В країні все ще залишалась нерозв'язаною зернова проблема, надто слабо було розвинуто громадське тваринництво колгоспів. Загроза війни примусила прискорити оснащення бойовою технікою Збройних Сил і значно скоротити виробництво сільськогосподарських машин. Якщо кількість тракторів у сільському господарстві у другій п'ятирічці зростала щорічно на 82,6 тис. (у 15-сильному обчисленні), то в період третьої п'ятирічки вона збільшувалась у середньому тільки

рігання і очистку насіння, підготовку і розстановку кадрів — від чого залежав успіх сільськогосподарських робіт.

Конкретну програму підготовки до весняної сівби 1939 року накреслив грудневий Пленум ЦК КП(б)У 1938 року. Він встановив строки весняних сільськогосподарських робіт, зобов'язав провести в січні — лютому пленуми обкомів і райкомів, обласні наради керівників земельних органів, МТС, радгоспів і колгоспів, районні наради спеціалістів, активу і передовиків соціалістичного сільського господарства.

Майже в усіх областях і районах України відбулись наради передовиків сільського господарства, на яких кращі хлібороби обмінювались своїм досвідом, обмірковували конкретні заходи в боротьбі за високі і сталі врожаї.

Сільські партійні організації широко розгорнули ідейно-виховну роботу, тісно пов'язуючи її з практичними завданнями колгоспу, бригади і ланки. В центрі виховної роботи стали питання суворого дотримання колгоспного статуту, боротьба з порушеннями трудової дисципліни, ледарями, неробами.

Велику роль у визначенні конкретних завдань і мобілізації на їх виконання колгоспного селянства відіграла республіканська нарада тваринників (25—28 січня 1939 р.). Учасники наради закликали тваринників, спеціалістів і працівників земельних органів розгорнути соціалістичне змагання за перевиконання державного плану розвитку тваринництва на 1939 рік.

27 січня було опубліковано рішення Пленуму ЦК ВКП(б) про скликання 10 березня 1939 р. чергового XVIII з'їзду партії. Авангардну роль у передз'їздовському змаганні відігравали комуністи. Вони докладали всіх зусиль, щоб повністю підготувати МТС, радгоспи і колгоспи до весняної сівби і забезпечити високий урожай в 1939 році. На зборах первинних партійних організацій комуністи висловлювали свою готовність боротися за успішне здійснення грандіозних завдань третьої п'ятирічки. Районні і обласні конференції КП(б)У пройшли під знаком ще більшого згуртування комуністів навколо ЦК ВКП(б), вони були демонстрацією політичного зростання і активності комуністів, їх безмежної відданості партії В. І. Леніна. Цифри і факти, яких наводили виступаючі, свідчили про історичні перемоги на шляху побудови соціалізму.

Партія і уряд високо оцінили роботу партійних і непартійних більшовиків, всіх колгоспників і працівників радгоспів України. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7 лютого 1939 року три колгоспи, один радгосп, одну МТС та 1155 колгоспників і працівників сільського господарства було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. В усіх районах України на честь XVIII з'їзду партії і у відповідь на нагородження передовиків сільського господарства розгорнувся масовий рух колгоспників і механізаторів, які брали нові соціалістичні зобов'язання на 1939 рік.

XVIII з'їзд Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) накреслив завдання по зміцненню перемігшого соціалізму. Резолюція з'їзду про третій п'ятирічний план націлювала партію і радянський народ на дальше піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва, зміцнення і розвиток колгоспного ладу, підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, посилення комуністичного виховання мас. Перед сільським господарством п'ятирічка ставила нові відповідальні завдання. В основу розв'язання цих завдань з'їзд вимагав покласти комплексну механізацію сільськогосподарських робіт, посилення агротехнічних заходів, поліпшення справи постачання мінеральними добривами і розвиток хімізації сільського господарства, перехід на правильні сівозміни.

Величні накреслення XVIII з'їзду партії викликали нове піднесення політичної і виробничої активності трудящих. По всій Україні відбулись збори партійного активу і багатолюдні мітинги, присвячені обговоренню рішень XVIII з'їзду ВКП(б). Десятки і сотні агітаторів популяризували ці рішення серед трудівників колгоспного села. Під керівництвом Яготинського райкому КП(б)У Полтавської області в 54 колгоспах району працювало 730 агітаторів, у Ніжинському районі, Чернігівській області — 480 агітаторів, в сільських районах Харківської області — понад 7 тис. агітаторів. Як показав досвід, сільські партійні організації України з честю виконали свій обов'язок. Широка політико-масова робота серед колгоспників відіграла вирішальну роль у мобілізації їх на самовіддану боротьбу за виконання виробничих планів.

Проте, обстановка передвоєнних років утруднила і значно уповільнила хід розв'язання Комуністичною партією корінних проблем зростання сільськогосподарського виробництва. В країні все ще залишалась нерозв'язаною зернова проблема, надто слабо було розвинуто громадське тваринництво колгоспів. Загроза війни примусила прискорити оснащення бойовою технікою Збройних Сил і значно скоротити виробництво сільськогосподарських машин. Якщо кількість тракторів у сільському господарстві у другій п'ятирічці зростала щорічно на 82,6 тис. (у 15-сильному обчисленні), то в період третьої п'ятирічки вона збільшувалась у середньому тільки

на 41 тис.⁶ Країна вимушена була розвивати сільське господарства при наявності великої кількості дрібних відсталих колгоспів. Непродуктивне використання техніки, розбухання управлінського апарату, розпорошення кадрів не створювали сприятливих передумов для успішного розвитку громадського господарства.

В таких умовах партія й уряд зосередили увагу на вдосконаленні сільськогосподарської техніки. Збільшенні її потужності і за рахунок цього створили кращі, ніж раніше, можливості для механізації польових робіт. Незважаючи на всі труднощі, матеріально-технічна база сільського господарства за роки третьої п'ятирічки значно зросла і зміцніла. Наявні в 1940 р. на Україні 1225 МТС мали 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів, 50 тис. автомашин. Тракторами виконувалось понад три чверті всіх робіт по обробці ґрунту, засівалось більше половини площ, комбайнами збирали 40% врожаю⁷.

Завдання механізації сільського господарства вимагало забезпечення його кваліфікованими кадрами механізаторів. На 1 липня 1940 р. в МТС країни працювало 1.158 тис. механізаторів, тобто на одну третину більш ніж у 1938 році⁸. Важливу роль у справі закріплення механізаторських кадрів на селі відіграли здійснені заходи щодо упорядкування оплати їх праці та поліпшення умов роботи. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку 1939 р. підвищили розміри гарантійного заробітку сільських механізаторів на трудовдень. Було наново переглянуто норми виробітку і впроваджено преміальну систему оплати. ЦК КП(б)У привернув увагу сільських партійних організацій до питань поліпшення умов роботи механізаторів у колгоспах, намітивши конкретні заходи.

Дуже важливою проблемою, над розв'язанням якої довелось працювати партійним організаціям, було залучення до активної участі у колгоспному виробництві всіх працездатних колгоспників. Адже в 1938 р. з числа дорослих колгоспників близько 8,7% зовсім не працювали в колгоспах, 22,6% виробляли за рік до 50 трудовднів, а 15,8% — від 51 до 100 трудовднів⁹. Деякі місцеві органи намагались покінчити з таким станом шляхом надмірного адміністрування і необгрунтованого виключення з колгоспів.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР своєю постановою від 19 квітня 1938 р. «Про заборону виключення колгоспників з колгоспу» засудили подібне формальне, бездушне-бюрократичне ставлення до членів колгоспів, яке завдавало великої шкоди справі. Одночасно було вжито заходів до поліпшення справи з розподілом колгоспних прибутків, до підвищення натуральної і грошової оплати трудовдя. До статті XII Статуту сільськогосподарської артілі було внесено зміни щодо порядку розподілу грошових доходів у колгоспах.

Соціалістична держава закріпила за колгоспами землю у вічне користування і цим створила міцну базу для розвитку соціалістичного землеробства. Але у багатьох районах колгоспне землекористування порушувалось, і за рахунок розбазарювання громадських земель колгоспів роздувалось особисте господарство колгоспників. За неповними даними по УРСР колгоспники мали в особистому користуванні близько 150 тис. га польової землі, понад 300 тис. колгоспних дворів мали присадибні ділянки значно вище розмірів передбачених Статутом сільськогосподарської артілі¹⁰.

Травневий (1939 р.) Пленум ЦК ВКП(б) схвалив постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» і вказав партійним і радянським органам на наявність серйозних перекуреннь політики партії в галузі колгоспного землекористування. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) широко обговорювались на загальних зборах колгоспників України і знайшли гарячу підтримку. Виступи хліборобів на цих зборах були свідченням глибокого розуміння мільйонами колгоспних мас того, що процвітання колгоспів, щасливе заможне їх життя ґрунтується на суспільному господарстві. Партійні організації на селі багато працювали над тим, щоб це усвідомлення спрямувати на найшвидше виправлення перекуреннь у землекористуванні, на організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Особливо важливе місце в активізації політичної і організаційної роботи сільських парторганізацій зайняв червневий (1939 р.) Пленум ЦК КП(б)У. Він накреслив конкретні заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі і зобов'язав партійні та радянські органи встановити неослабний контроль за недоторканістю громадських земель колгоспів та повести рішучу боротьбу проти проявів в колгоспах приватновласницьких тенденцій.

Затверджений Радянським урядом України план зселення у 1939 р. 165 тис..

⁶ Народное хозяйство СССР. Статистический сборник, 1956, № 9, стор. 144.

⁷ Журн. «Більшовик України», 1946, № 1—2, стор. 43; газ. «Колгоспник України», 18 жовтня 1953 р.

⁸ Достижения Советской власти за 40 лет, в цифрах, стор. 193.

⁹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4, стор. 169.

¹⁰ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб: 594, арк. 22—39.

а в 1940 р.— 46 тис. хуторських дворів у колгоспні селища викопувався незадовільно. Червневий Пленум ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми партії та облвиконкоми до 1 вересня 1940 р. повністю закінчити зселення всіх господарств, розташованих на хуторах. Ця велика і важлива робота в основному була закінчена на початку 1941 р. В колгоспні селища переселилось по Радянському Союзу понад 800 тис. колишніх хуторян¹¹. Велику роль у зміцненні колгоспного ладу відіграло також визначення і запровадження з 1939 р. обов'язкового мінімуму трудовнів для праездатних колгоспників.

Здійснення всіх цих організаційних заходів сприяло зміцненню громадського господарства колгоспів, налагодженню організації праці, піднесенню трудової дисципліни, підвищенню добробуту колгоспників.

Вже в перші роки Радянської влади В. І. Ленін указував на необхідність будівництва господарства «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості»¹². На жаль, хиби, помилки і перекручення в керівництві сільським господарством призвели до порушення ленінського принципу матеріальної заінтересованості, а, значить, і до зниження виробничої активності значної частини колгоспників. Ось чому в процесі боротьби за зростання сільськогосподарського виробництва саме життя вимагало від партійних організацій забезпечення правильного поєднання суспільних інтересів з особистою заінтересованістю колгоспників у результаті своєї праці.

Партійна організація України виявляла в цьому відношенні сміливу ініціативу і добивалась здійснення ряду ефективних заходів. Насамперед деякі зрушення були досягнуті в найвідсталішій галузі сільського господарства — у тваринництві. За п'ятиріччя між XVII і XVIII з'їздами партії поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах зросло на 125,2%, свиней — на 187,3%, овець — на 151,3 проц. Багато передових тваринників добились високих надойв молока, великого приплоду, повного вирощування молодняка, поліпшення породності худоби. 10 458 передовиків громадського колгоспного тваринництва, 3 921 тваринницька ферма України були затверджені кандидатами Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Але справі розвитку тваринництва перешкоджала, насамперед, діюча тоді система обов'язкових поставок м'яса державі колгоспами, яка обчислювала розміри їх за кількістю поголів'я худоби. Вона ставила в невідгідне становище передові колгоспи, позбавляла їх заінтересованості в розвитку громадського тваринництва.

Після глибокого вивчення справи на місцях, узагальнення побажань передовиків тваринництва і партійного та радянського активу, ЦК КП(б)У розробив пропозиції про запровадження обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва, в основу яких було покладено не поголів'я худоби, а кількість закріпленої за колгоспами землі. Проявлена Комуністичною партією України ініціатива знайшла свій відбиток у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 липня 1939 р. «Про заходи по розвитку громадського тваринництва в колгоспах».

З метою матеріальної заінтересованості постановою рекомендувала колгоспам, які виконали річний план розвитку тваринництва і державний план м'ясопоставок, додатково нараховувати головам колгоспів, працівникам і спеціалістам тваринницьких ферм за кожну корову на фермі зверх плана — 5 трудовнів, за свиноматку — 3 трудовні, за вівцю — чверть трудовня¹³. Одночасно були передбачені заходи щодо ліквідації відставання кормової бази. Реалізацію цієї постанови Комуністична партія України розпочала з мобілізації кадрів тваринництва, провівши 15—17 липня 1939 р. республіканську нараду. Учасники наради палко схвалили постанову партії і Радянського уряду, поділились багатим досвідом роботи і взяли на себе нові підвищені соціалістичні зобов'язання.

22—23 липня 1939 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який всебічно обговорив питання про хід реалізації постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи по розвитку громадського тваринництва в колгоспах» і визначив конкретні заходи для забезпечення дальшого розвитку тваринництва. Десятки тисяч агітаторів допомагали колгоспникам розібратися в суті прийнятих партією рішень і заходів, які треба здійснити. Конкретна агітація, підкріплена організаційними заходами, давала негайну віддачу. Вже у вересні 1939 р. багато районів України перевиконали встановлений мінімум поголів'я худоби.

Справу дальшого розвитку тваринництва взяли в свої руки сільські комуністи, вся партія, весь радянський народ. У цьому була запорука нових перемог. Саме цим пояснюється помітне піднесення громадського тваринництва республіки, яке вступило в нову смугу дальшого розвитку.

¹¹ Журн. «Социалистическое сельское хозяйство», 1941, № 1, стор. 28.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 34.

¹³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, Госполитиздат, 1957; Сборник документов, т. 2, стор. 597; журн. «Партробітник України», 1939, № 13, стор. 32—47.

Березневий (1940 р.) Пленум ЦК ВКП(б) схвалив постанову партії та Радянського уряду про зміни в політиці заготівель і закупок сільськогосподарських продуктів, яка поклала в основу обчислення державних поставок погоктарний принцип державних поставок з усієї площі закріпленої за колгоспами землі¹⁴. Нова система обов'язкових поставок сприяла збільшенню виробництва сільськогосподарських продуктів.

Серйозною причиною, яка заважала піднесенню продуктивності сільського господарства, була недосконала система оплати праці колгоспників. Розподіл наслідків господарювання за кількістю вироблених трудоднів не враховував врожайності і продуктивності тваринництва, ставив передовиків сільськогосподарського виробництва в невідгідні умови. Ось приклад двох бригад колгоспу ім. Кірова села В'язівка, району ім. Петровського, Київської області. Бригада Дениса Русіна на площі 53 га збрала середній врожай пшениці по 26,9 ц і одержала валового збору 1.426 ц при загальній витраті 2.819 трудоднів. Бригада Данила Сала на площі 51 га збрала врожай по 18,8 ц, одержала валового збору 959 ц і витратила 3.219 трудоднів. За тодішньої системи оплати бригада Д. Сала, яка збрала врожай менший, одержала на трудодні хліба значно більше, ніж бригада Д. Русіна¹⁵.

Такий порядок зрівняльної оплати не заохочував колгоспників до впровадження досягнень агрономічної і зоотехнічної науки, передової практики і був серйозною перешкодою на шляху дальшого розквіту соціалістичного сільського господарства. На прохання ЦК КП(б)У Союзний Уряд і ЦК ВКП(б) прийняли 31 грудня 1940 р. постанову «Про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва по Українській РСР». В ній рекомендувалось колгоспам, починаючи з 1941 р. видавати колгоспникам бригад і ланок додатково, зверх встановленої оплати трудоднів, частину продукції, одержаної ними понад план.

Ця постанова партії була зустрінута одностайним схваленням з боку колгоспного селянства і викликала нову хвилю соціалістичного змагання за високий урожай. Голова колгоспу ім. Леніна Синельниківського району, Дніпропетровської області тов. Кузнецов у промові на зборах артілі говорив: «Постанова партії й уряду радує нас. Ліквідація зрівнялівки в оплаті праці колгоспників — ключ до високої продуктивності праці, до небаченого піднесення соціалістичного сільського господарства»¹⁶.

«Аж самому дивно, — говорив голова колгоспу ім. Петровського, Рівнянського району, Кіровоградської області, З. Стоян, — як це ми допустили таку несправедливість в оплаті праці колгоспників. Зрівнялівка — то велике зло. Вона заважала нам рости і підніматися вгору».

Лютневий (1941 р.) Пленум ЦК КП(б)У, обговоривши підсумки 1940 сільськогосподарського року і про підготовку до сільськогосподарських робіт у 1941 р. зобов'язав керівні партійні і радянські органи довести плани врожайності і продуктивності тваринництва до всіх колгоспів, бригад, ланок і колгоспників, а сільські партійні організації розгорнути підготовку до весняної сівби, посилити політико-виховну роботу серед колгоспників.

Так крок за кроком Комуністична партія вела колгоспне селянство до завершення будівництва соціалістичного суспільства, мобілізуючи для цього матеріальні ресурси, зміцнюючи громадську колгоспну власність, озброюючи широкі колгоспні маси знаннями і волею до перемоги.

Л. Л. ГОРИШНЯ

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ВОЛИНИ ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ІНТЕРВЕНТІВ І ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРЕВОЛЮЦІЇ (друга половина 1919 р. — початок 1920 р.)

В цьому повідомленні робиться спроба висвітлити організацію більшовицького підпілля і показати основні форми боротьби трудящих Волині проти білополяків і петлюрівців у другій половині 1919 і на початку 1920 рр.

Польським інтервентам в силу ряду причин уже весною 1919 р. вдалося захопити частину Східної Галичини, а також Володимир-Волинський, Ковельський і Луцький повіти Волині¹. Влітку, після одержання військової і фінансової допомоги від імпе-

¹⁴ Директиви ЦК КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, стор. 624—628.

¹⁵ Журн. «Партробітник України», 1941, № 1, стор. 11.

¹⁶ Газ. «Колгоспник України», 4 січня 1941 р.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 6, арк. 176, 193, 203.

ріалістів США, Англії і Франції, білополяки разом з петлюрівцями і одночасно з наступом Денікіна розгорнули наступ на Київ. І вже в серпні 1919 р. війська Польщі захопили Дубнівський, Острозький, Ровенський повіти, а петлюрівці — Старокостянтинівський, частину Ізяславського, Новоград-Волинського і Житомирського повітів Волині.

На захопленій частині Волині польські інтервенти і петлюрівці встановили жорстокий окупаційний режим. Інтервенти запровадили свої адміністративні, поліцейські і судові органи (староста, комісаріати, гмінні управи, повітові управління жандармерії, окружний суд та ін.). Повсюди відновлювались приватна власність, збільшувався робочий день, зменшувалась зарплата, росли податки тощо. У 9 окупованих повітах Волині були запроваджені військово-польові суди, за допомогою яких інтервенти і петлюрівці жорстоко розправлялись з комуністами, комсомольцями, членами ревкомів і комбідів, з учасниками повстанського руху.

Дії інтервентів і петлюрівців викликали ненависть до них з боку трудового населення. В тилу ворога розгорнулася справжня революційна боротьба трудящих Волині за відновлення Радянської влади.

Натхненником і організатором цієї боротьби була Комуністична партія. Вже на початку липня 1919 р. у зв'язку з наступом Денікіна, білополяків і петлюрівців ЦК КП(б)У створив Зафронтбюро на чолі з С. В. Косіором, на яке було покладено обов'язки підбору і посилки відповідальних партійних і радянських працівників в тил ворога для організації більшовицького підпілля, керівництва боротьбою трудящих проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції². Для Правобережжя був створений обласний центр у Києві. 3 серпня Політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою зобов'язав партійні організації всю роботу в тилу ворога зосередити на організації партизанських загонів і дезорганізації ворожого тилу³.

В липні — серпні 1919 р. перед відступом Червоної Армії з Волині були залишені військовим відділом ЦК КП(б)У партійні комітети або окремі партійні працівники та члени ревкомів в Острозі, Новоград-Волинському, Ровно, Кременці та ряді інших міст і сіл⁴. ЦК КП(б)У з 1 липня по 1 листопада послав на Волинь Ю. Барського і ще 13 відповідальних партійних працівників⁵. Для зміцнення бойового складу і підвищення морального стану і боєздатності радянських військ XII армії ЦК РКП(б) в жовтні 1919 р. направив 1917 комуністів і 1642 співчуваючих їм. Зокрема, в 44-у дивізію, яка обороняла Коростенський плацдарм, було направлено 382 членів і 110 співчуваючих, в 58 дивізію — 929 членів і 831 співчуваючих⁶. Частина з них направлялась РВР XII армії в тил інтервентів і петлюрівців у всі повіти Волині, Поділля і Київщини.

Перед захопленням петлюрівцями губернського центру — Житомира Волинський губком партії виділив нелегальний губком КП(б)У і залишив його в підпіллі. Вже в серпні губком розгорнув роботу по налагодженню зв'язків з підпільними організаціями Дубно, Ізяслава, Новоград-Волинського, Ровно, Слаути, Шепетівки та ряду інших міст⁷.

В усі повіти окупованої частини Волині губком направив 40 комуністів-підпільників, зв'язківців, які встановлювали зв'язки між собою і вели організаційну і роз'яснювальну роботу серед населення і військ інтервентів та петлюрівців. Зокрема, в Ровно були послані член Волинського губкому КП(б)У Г. В. Григоренко і ревком з 3-х чоловік, які входили до складу Ровенського парткому, а також було переслано підпільну друкарню і вибухові засоби. При Ровенському парткомі працювала польська секція, яка підтримувала тісні зв'язки з секцією при РВР XII армії. Тоді ж був посланий партком і ревком в Старокостянтинів.

Підпільним більшовицьким осередкам Волинський губком КП(б)У постачав літературу, зокрема, газети, відозви, журнали тощо. За період з середини вересня до 27 жовтня 1919 р. в тил було направлено 5 тис. примірників першого номера журналу «Коммунист» і 1 тис. — другого, 8 тис. примірників звернення «Товариші селяни!», 8 тис. — звернення «Товариші галичани!», 4 тис. — «К галицьким стрільцям» (останнє звернення видавалось Галревкомом), сотні і тисячі примірників газет «Правда», «Известия ВЦИК», «Беднота», «Красная Армия», «Известия Волинского губернского комитета рабоче-крестьянской обороны» та ін.⁸

В перші місяці окупації 1919 р. більшовицьке підпілля Волині було ще слабим і малоорганізованим. Тому після визволення Червоною Армією Житомира з метою зміцнення зв'язків між окремими партійними організаціями, широкого розгортання

² Из истории гражданской войны в СССР. (Сборник документов и материалов в трех томах), т. II, М., 1961, стор. 612—613.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 369, арк. 44.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 12, арк. 5—6.

⁵ Там же, од. зб. 40, арк. 32.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 53, арк. 83.

⁷ Там же, оп. 3, од. зб. 6, арк. 274, 369.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 19, арк. 9—10, 25.

партизанського руху, а також з метою конспірації було створено 27 жовтня 1919 р. на спільному засіданні легального і нелегального губкомів КП(б)У Волинське зафронтбюро, яке взяло на себе всі функції нелегального губкому. Його діяльність поширювалась майже на все Правобережжя України. До складу Зафронтбюро Волині увійшли Б. Борисов, В. Бабич, Г. Михайлов та ін.⁹

Під керівництвом Волинського губкому КП(б)У і його Зафронтбюро велику організаторську і агітаційно-масову роботу розгортала партійна організація Ковеля, яку очолювали О. Пекарський, М. Лесневський і Б. Сильванський. Комуністами Ковеля були створені більшовицькі партійні осередки в Грубешеві, Маневничай, Поворську і Турійську.

Восени 1919 р. вже діяла сильна підпільна партійна організація і в м. Луцьку. На чолі її стояло партійне бюро, до якого входили Г. В. Григоренко, що переїхав з Ровно, С. С. Гаро, Г. А. Штенберг і Китаєв¹⁰. Тут була організована підпільна друкарня, де передруковувались листівки, газети і випускались звернення Луцької більшовицької партійної організації. Підпільники вели також агітаційну роботу серед польських військ і населення повіту¹¹.

Підпільна робота розгорталась в інших повітах. Сильний партизанський загін з штабом був створений більшовиками в с. Ляхівці. У жовтні сюди прибув і ревком. Послани Волинським Зафронтбюро в м. Староконстантинів партком і ревком проводили організаторську і агітаційну роботу в петлюрівському тилу і серед денікінців, що захопили південну частину повіту. В Ізяславському повіті основна увага була звернута на залізничників і інтервентів в Слауті і Шепетівці¹². В своїх спогадах колишній інструктор Кременецького ревкому 1919 р., а в 20—30 рр. член КПЗУ, П. П. Ясинчак згадує, що з приходом інтервентів в села Пішатинці, Підгайці, Катербург та ін. залишились члени сільських ревкомів, які очолили боротьбу трудящих аж до визволення повіту Червоною Армією в липні 1920 р. Комуністи-підпільники розповсюджували газети, листівки, вели агітаційно-масову роботу¹³. Тут були створені сильні партизанські загони з селян повіту, штаб яких підтримував зв'язок із Волинським підпільним губкомом КП(б)У, а пізніше — із Зафронтбюро¹⁴. Чималу роботу провадили й комуністи-підпільники Дубно, Володимир-Волинського, Сарн та ряду інших міст і сіл Волині.

Волинське Зафронтбюро працювало в тісному зв'язку з Зафронтбюро при РВР XII армії, яке також посилало на Волинь, як і Київщину та Поділля, комуністів-підпільників для організації партизанських загонів і керівництва революційної боротьбою трудящих мас, пересилало літературу і підтримувало зв'язки з підпільними організаціями.

Таким чином, на кінець 1919 р. вся окупована Волинь вкрилась густою сіткою підпільних більшовицьких організацій і ревкомів, які очолили боротьбу трудящих проти інтервентів і українських буржуазних націоналістів.

З визволенням значної частини України від Денікіна Тимчасовим бюро (партійним центром) 10 грудня було ліквідовано Зафронтбюро і створено Секретаріат ЦК КП(б)У. У грудні 1919 р. постановою Волинського губкому КП(б)У було ліквідовано і Волинське Зафронтбюро. Для об'єднання всіх партійних організацій на окупованій Волині 5 січня 1920 р. була скликана в Ровно районна конференція представників цих організацій. Був обраний Ровенський райком КП(б)У, при якому продовжувала працювати польська секція¹⁵.

Отже, з січня 1920 р. всім партизансько-повстанським рухом на Волині безпосередньо керували Волинський губком КП(б)У, а в тилу — Ровенський підпільний райком, які тримали тісний зв'язок з ЦК КП(б)У, РВР XII армії.

Революційна боротьба трудящих Волині проти інтервентів і петлюрівців під керівництвом підпільних більшовицьких організацій почала розгортатись вже з перших тижнів окупації. У відповідь на встановлення кривавого військового режиму, переслідування і пограбування першими піднімались робітники. Вже восени 1919 р. сільськогосподарські робітники відмовлялися працювати на поміщицьких цукрових плантаціях, оголошували страйки за підвищення заробітної плати, залишали цукрові заводи¹⁶. Їх підтримали залізничники. Проте, слід відмітити, що рух робітників був ще слабким. Це пояснювалося, насамперед, малочисельністю і недостатньою його ор-

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 19, арк. 11.

¹⁰ Там же, од. зб. 13, арк. 2; Партархів Волинського обкому КП України, ф. 597, од. зб. 1, спр. 4, арк. 39—40.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 12, арк. 7; од. зб. 13, арк. 3—4.

¹² Там же, арк. 2, 5, 6.

¹³ КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України. Львів, 1958, стор. 37—39.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 12, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 3; Боротьба трудящих Волині за владу Советов, стор. 347. Волині за владу Советов, стор. 347.

¹⁶ Газ. «Вперед», 9 вересня 1919 р.

ганізований. Занепад промисловості Волині за роки першої світової і громадянської війн призвів до розпорошеності його і переходу значної частини робітників до сільськогосподарського і кустарного виробництва, до залишення міст. Проте й тут, на селі, робітники ставали ядром партизанських загонів у боротьбі проти інтервентів. Слідом за робітниками на боротьбу піднімалися і селяни. Вони відмовлялися здавати хліб, фураж, сплачувати податки, контрибуції, накладені на села, повертати поміщицькі землі, луги тощо¹⁷.

Основною формою боротьби трудящих був партизансько-повстанський рух, що почав розгортатися вже в серпні — вересні 1919 р. в тилу ворога. Під керівництвом більшовиків у містах і селах створювалися партизанські загопи. Особливого розмаху партизансько-повстанський рух набув в Дубнівському, Кременецькому, Острозькому і Ровенському повітах. Так, партизани Ровенського повіту в жовтні пустили під укіс військовий ешелон біля Сарн, висадили мости і повітря мости, залізниці, знищували телефонний зв'язок¹⁸. У жовтні 1919 р. проти інтервентів повстали трудящі м. Ковеля¹⁹ і селяни Кременецького повіту. Уже в серпні — вересні майже в усіх селах і волостях Кременецького повіту виникли численні партизанські загопи Білокриницької, Борецької, Вишневецької, Дедекальської, Староолексинецької і Шумської волостей повіту налічували тисячі повстанців. Був створений підпільний повстанський штаб, що перебував у лісі неподалік від с. Жолобки. Повстанці в своєму розпорядженні мали кулемети і гранати²⁰.

Для придушення повстання селян Кременецького повіту польське командування з Острога, Кривина, Дубно, Збаража і Тернопіля кинуло кілька військових частин, які оточили повіт і почали бомбардування населених пунктів в районі повстання. Між повстанцями і польськими військами протягом 3-х днів точилися бої, в яких з обох боків були великі втрати. Тільки в боях під Шумськом інтервенти втратили близько 600 чоловік вбитими²¹. Лише через тиждень їм вдалося розгромити основні сили повстанців. Волинське Зафронтбюро доповідало в ЦК КП(б)У: «У жовтні було масове повстання селянства. Причому місто (Шумськ) переходило з рук в руки 2 рази. Повстанцями були розгромлені значні польські сили. Після придушення повстання почався нещадний білий терор, що ще більше обурило селянство. Вся мова повіту була поляками відправлена в концтабори. Багато перейшло до Червоної Армії...»²².

Проте, незважаючи на стихійність і малоорганізованість, повстання мало велике значення. Воно носило масовий характер і основне вістря його було спрямоване проти інтервентів. Цим самим були відтягнуті значні сили з польсько-радянського фронту, чим полегшувалося становище радянських військ на фронті.

Успішні дії радянських військ по розгрому Денікіна і визволенню України посилювали повстанські виступи трудящих Волині в листопаді — грудні 1919 р. Вся Волинь горіла вогнем партизанських виступів.

З кожним днем росло число партизанських загонів, яким допомагали хлібом, взуттям українським та польським селяни. 27 грудня ровенський повітовий староста, характеризуючи політичне становище повіту, доповідав, що «найбільш неспокійні цього повіту під впливом більшовиків є гміни: Висоцька, Домбровицька, Ровенська і Степанська. Багато переходується в повіті більшовицьких агітаторів. Однак вловити їх дуже важко, бо польське населення не допомагає органам безпеки, веде себе стримано, а навіть, що є дивно, коли останні зловлять якогось в минулому більшовика, то зразу ж знаходяться захисники серед місцевих поляків...»²³.

Польське командування змушене було весь час знімати з фронту цілі дивізії, бригади і полки проти партизанів і повстанців для їх придушення. Проте їм було не легко справлятися з партизанами. Партизанські загопи, в яких налічувалося по 60—100 чоловік, завдавали відчутних ударів інтервентам.

Підпільникам-комуністам доводилось працювати в дуже важких умовах, перебуваючи завжди під загрозою провалу, арештів і розстрілу. Особливо посилили підцифікації (Втихомирення.— П. М.) польські інтервенти на початку весни 1920 р., під час підготовки імперіалістами Антанті нового походу на країну Рад. Їм вдалося напасти на сліди повстанців в районі Домбровиці Ровенського повіту і арештувати велику кількість їх. 13—14 січня 1920 р. до військово-польового суду в Домбровиці було віддано 34 повстанців і селян. Після цього інтервенти арештували ще 300 се-

¹⁷ Державний архів Ровенської області, ф. 30, оп. 18, спр. 14, арк. 45—47; ф. 36, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁸ Там же, оп. 19, спр. 4, арк. 1—8; оп. 18, спр. 14, арк. 3, 4—8, 14—15, 29.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 32, арк. 10.

²⁰ Державний архів Ровенської області, ф. 33, оп. 1, спр. 1093, арк. 22—28.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, спр. 372, арк. 6.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 12, арк. 6.

²³ Державний архів Ровенської області, ф. 30, оп. 18, спр. 14, арк. 41—42.

лян²⁴. В цей час було завдано удару і по більшовицькому підпіллю Новоград-Волинського, Шепетівки і Ровно. Таємна поліція в районі Ровно—Шепетівка у березні 1920 р. арештувала 60 чоловік і кинула в тюрми²⁵. Арештовані безстрашні підпільники Ю. Барський, І. Сергеев, І. Павловський, С. Кудлаєв з Ровно, І. Нісенсон з Острога, Н. Розенблаг з Шепетівки, І. Демчук з Цвітохи та ряд інших за вироком військово-польового суду 13 польської дивізії від 29 березня 1920 р. були розстріляні. Решта була засуджена на тривалі строки в'язниці²⁶. Щоб залажати трулящі маси, кожне рішення польових судів доводилось до відома населення шляхом оголошення в газетах або в листівках.

Проте репресії та залажування не зламали волі трулящих Волині до боротьби. Характеризуючи політичне становище на Волині, газета «Правда» писала: «Поляки послали на Волинь каральну експедицію для придушення антипольських селянських повстань, які там виникли. Ватажки були розстріляні, їх хати спалені, а майно ревізоване. Однак селяни відмовляються визнати польський режим»²⁷. Робітники і селяни Волині з нетерпінням чекали приходу Червоної Армії і відновлення Радянської влади.

Отже, загарбання польськими інтервентами і петлюрівцями повітів Волинської губернії під час наступу Денікіна, встановлення жорстокого і кривавого режиму викликали в робітників і селян в тилу ворога обурення і ненависть. Трулящі Волині як і весь український народ піднялись на священну боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за відновлення влади Рад.

П. У. МЕЛЬНИЧУК

ДО ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ В 1919 Р.

Кінець 1918—початок 1919 рр. на Україні був періодом величезної активності робітників і селян. Робітничий клас і селянська біднота, ведучи рішучу боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Директорії, білогвардійської контрреволюції та інтервентів, ще тісніше згуртовувалися навколо Комуністичної партії. Середне селянство, зазнавши на собі гніту австро-німецьких та англо-французьких окупантів, зневірившись у солодких обіцянках буржуазних націоналістів, теж підтримувало Радянську владу.

З відновленням Радянської влади широкі трулящі маси з небаченим ентузіазмом приступили до будівництва нового радянського державного апарату, який відбивав інтереси робітників і трулящих селян, був дійсно народним державним апаратом. «Вперше в світі,—говорив у березні 1919 р. В. І. Ленін у промові «Що таке Радянська влада?»—влада держави побудована у нас в Росії таким чином, що тільки робітники, тільки трулящі селяни, виключаючи експлуататорів, складають масові організації—Ради, і цим Радам передається вся державна влада»¹.

Широкі перспективи радянського будівництва намітили у своїх рішеннях VIII з'їзд РКП(б) і III з'їзд КП(б)У, які відбулися у березні 1919 р. Здійснюючи ці рішення, партійні організації та трулящі України активізували свою діяльність по відновленню й зміцненню радянських органів державної влади, по розгортанню соціалістичного будівництва.

Важливим заходом у зміцненні радянського державного апарату на Україні в цей час, зокрема, у справі зміцнення зв'язків центру з місцями, було скликання Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів². Цей з'їзд відбувався 31 травня—6 червня 1919 р. у Києві. За даними мандатної комісії, в роботі з'їзду брали участь 1298 делегатів, з них 1224 з ухвальним і 72 з дорадчим голосом. Абсолютну більшість делегатів—874 чоловіка—становили комуністи та їм співчуваючі, українських есерів-боротьбистів було 232, «лівих» есерів «меншості»—121, представ-

²⁴ Державний архів Ровенської області, ф. 30, оп. 17, спр. 1, арк. 16.

²⁵ Там же, арк. 70.

²⁶ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 249, арк. 250; газ. «Українська беднота», 15 квітня 1920 р.

²⁷ Газ. «Правда», 4 травня 1920 р.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 216.

² Діяльність Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів не знайшла належного висвітлення в нашій історичній літературі. З цього приводу є лише окремі побіжні зауваження в загальних працях, таких, як М. І. Супруненко, Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951, Б. М. Бабія, Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., К., 1956 та ін. Тимчасом це був один з важливих етапів радянського державного будівництва в період громадянської війни, і він заслуговує на окреме дослідження.

ників інших організацій і партій — 14, безпартійних — 67³. З'їзд заслухав доповіді ВУЦВК, Раднаркому УРСР, Наркоматів землеробства, продовольства, військових справ, фінансів, освіти та ін., а також доповіді про хід радянського будівництва на місцях. Обравши В. І. Леніна своїм почесним головою, з'їзд послав йому вітальну телеграму. В ній говорилося: «З'їзд волосних виконкомів України, приступаючи до своєї праці для закріплення Радянської влади, влади робітників та селян на цій землі, де раніше панували дідичі та капіталісти, шле від усього серця привіт завзятому та непохитному керівникові робітників та селян усього світу товаришу Леніну. Його справа — наша справа, його сили — наші сили. Робітники та селяни України вірять, що незабаром настане час знищення капіталістичного устрою, проти якого товариш Ленін веде на штурм робітничі та селянські маси. Хай живе перемога праці над капіталом!»⁴.

У прийнятих рішеннях Всеукраїнський з'їзд волвиконкомів намітив заходи по створенню міцної регулярної Червоної Армії і викоріненню партизанщини, по мобілізації сил для захисту Радянської України від наступаючих білогвардійських військ Денікіна, по розгортанню радянського будівництва на місцях і зміцненню союзу робітничого класу з усім трудящим у тому числі й середнім селянством⁵.

У резолюції на доповідь ВУЦВКу з'їзд, схваливши його діяльність, закликав усіх робітників і селян об'єднатися навколо органів Радянської влади, бо, як говорилося у резолюції, «тільки спільною працею всіх робітників та селян вилічиться наша держава від тих ран, які перешкоджають збудуватись нашому робітничо-селянському ладові»⁶. З'їзд волвиконкомів вважав, що для встановлення непорушеного зв'язку між селом та містом, між українською центральною владою й місцевими виконкомами потрібно якомога частіше скликати повітові й губернські з'їзди Рад і просив ВУЦВК у найближчий час скликати IV Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд підкреслив необхідність широкого залучення до творчого будівництва як на місцях, так і в центрі місцевих працівників, відзначивши, що для виховання пролетарських мас села на ідеях комунізму слід «якомога ширше розвинути пропаганду на селі в формах, зрозумілих для населення». З'їзд вказав також на необхідність рішучої боротьби зі всіма тими, хто, прикриваючись радянськими гаслами, протиснувся у виконкомі та радянські установи й своїми вчинками провокував та дискредитував Радянську владу⁷.

У резолюції на доповідь Народного Комісара військових справ делегати з'їзду волвиконкомів висловили волю трудящих всерірно підтримувати Робітничо-Селянський уряд України і докласти всіх сил, щоб створити «єдину, міцну, свідому і проникнуту революційним поривом Червону Армію з робітників і селян...»⁸ Для встановлення тісного зв'язку військових частин з трудящими селянами з'їзд постановив протягом червня в рахунок майбутніх мобілізацій відрядити з кожної волості одного на кожні 500 чоловік населення для служби в Червоній Армії, з числа осіб найвідданіших Радянській владі. Вирішено було також мобілізувати від кожної волості 20—30 коней, беручи їх виключно від багатих хазяїв⁹. З'їзд ухвалив з 15 по 21 червня 1919 р. оголосити Тиждень постачання Червоної Армії і протягом цього часу доставити по твердих цінах в рахунок майбутнього збору від кожної волості борошна 800—900 пудів, крупи 130—150 пудів, м'яса 270—290 пудів, овочів 600 пудів, сала або масла 65—75 пудів. Крім того, з'їзд постановив дати від кожної волості для червоного Петрограда по твердих цінах борошна 700—800 пудів, сала та масла 130—150 пудів і для Донецького басейну борошна 350—400 пудів та сала і масла 60—80 пудів. Було вирішено також оголосити червень місяцем здачі населенням зброї Червоній Армії¹⁰.

У резолюції по земельному питанню, схваленій, як і інші рішення, на пропозицію комуністичної фракції, з'їзд на перше місце поставив завдання збільшення селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу частини земель, відібраних у поміщиків, постачання селян поліпшеним насінням та задоволення інших потреб трудящого селянства. Це усувало помилки, допущені в розв'язанні земельного питання на Україні, сприяло зміцненню союзу робітничого класу з більшим і середнім селянством.

Схваливши продовольчу політику Радянського уряду, жадавши нещадної бо-

³ Газ. «Известия ВУЦВК», 5 червня 1919 р.

⁴ Газ. «Більшовик» — орган ЦК КП(б)У, 1 червня 1919 р.

⁵ Резолюції з'їзду волвиконкомів див. в газеті «Известия ВУЦИК», 1—7 червня 1919 р., а також у журналі «Вестник НКВД УССР», 1 липня 1919 р., № 9, стор. 1—13.

⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 138.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, стор. 138.

⁸ Журн. «Вестник НКВД УССР», 1 липня 1919 р., № 9, стор. 4.

⁹ Там же, стор. 5.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 33, арк. 42.

ротьби з спекуляцією й мішочництвом, висловившись за повсюдне створення комітетів бідноти і об'єднання навколо них усіх революційних елементів села для участі в продовольчій роботі, з'їзд волвиконкомів закликав «усе трудове селянство України до всемірної підтримки на місцях продовольчих органів і до активної участі в їх роботі»¹¹.

Для посилення зв'язків між центральними та місцевими органами влади і для роботи при Наркоматах та інших центральних установах по виявленню і усуненню хиб і зловживань, Всеукраїнський з'їзд волвиконкомів з числа делегатів обрав спеціальну комісію з 50 чоловік («комісія 50-ти»), яка існувала при президії ВУЦВКУ¹² і розпочала свою діяльність зразу ж після з'їзду.

Всеукраїнський з'їзд волвиконкомів відіграв позитивну роль у розгортанні радянського будівництва на Україні. Делегати, роз'їхавшись на місця, понесли палке слово Комуністичної партії в гущу селянських мас. Рішення з'їзду були спрямовані на дальшу мобілізацію сил українського народу на боротьбу проти військ білогвардійсько-денікінської та петлюрівської контрреволюції, які в цей час посилили наступ на Радянську Україну.

І. К. РИБАЛКА

СОЦІАЛЬНИЙ ЛАД АНТІВ

Вивчення історії антського суспільства має велике значення для дослідження соціального розвитку східного слов'янства за декілька століть перед виникненням древньоруської держави.

Перші відомості про антів припадають на III—IV ст. Цілком імовірно, що слов'яни-анти входили до складу комплексу племен, які створили черняхівську культуру. Готський історик Йордан повідомляє, що незадовго перед вторгненням гуннів у Європу анти деякий час були під владою готів¹. А втім, це повідомлення Йордана не підтверджується іншими джерелами, а його твір містить цілий ряд недостовірних відомостей. Що б там не було, але анти залишилися на старому місці, пізніше навіть розширили свою територію, а готи під натиском гуннів змушені були залишити межі нашої країни. Навала гуннів майже на сторіччя відвернула увагу сучасників від антів, і відомості про них з'являються уже в пам'ятках VI ст.

Зважаючи на дещо загальне повідомлення Менандра про те, що земля слов'ян до кінця VI ст. не спустошувалась іншим народом, можна гадати, що анти належали до тієї частини слов'янських племен, які не дуже потерпіли від навали гуннів². В усякому разі, племінне об'єднання антів приблизно на 150 років пережило ефемерну державу гуннів.

Що ж являло собою об'єднання антів? Тільки племінний союз часів «воєнної демократії» чи вже державу?

В радянській історіографії це питання вирішувалося по-різному. Одні дослідники вважали, що анти навіть у VI ст. мали родоплемінний лад, що замість держави у них існувала племінна організація типу «воєнної демократії»³. О. В. Мишулін, публікуючи уривки грецьких, римських і візантійських письменників про стародавніх слов'ян, мусів визнати, що ці джерела не дають можливості відтворити картину «воєнної демократії» у слов'ян, аналогічну тій, яка була у греків, римлян і германців⁴. П. М. Третьяков на основі археологічних матеріалів дійшов до висновку, що первіснообщинний лад у антів досягнув «тих кінцевих меж», коли органи влади із зняття народної волі стали перетворюватися на державні органи для пригноблення власного народу⁵, і вказував, що в суспільстві антів VI ст. створювався «первинний поділ на класи»⁶. Б. Д. Греков визнавав, що антське суспільство «вже знає особисту власність, чудово знайоме з рабством»⁷, і припустив, що у східнослов'янському суспільстві ще до створення Київської держави стали виникати феодальні відносини⁸.

¹¹ Газ. «Известия ВУЦИК», 7 червня 1919 р.

¹² Журн. «Вестник НКВД», 1 липня 1919 р., № 9, стор. 13.

¹ Йордан. О происхождении и деяниях готы, М., 1960, стор. 115—170.

² Журн. «Вестник древней истории» (далі — ВДИ), 1941, № 1, стор. 248.

³ В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства, Л., 1945, стор. 47, 48, 55, 175.

⁴ ВДИ, 1941, № 1, стор. 229.

⁵ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 89.

⁶ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 153; його ж. Обществeнный и политический строй восточнославянских племен в первой половине I тысячелетия, Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, стор. 90.

⁷ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1949, стор. 423.

⁸ Журн. «Вопросы истории», 1946, № 8—9, стор. 7.

В зв'язку з цим під час проведення дискусії щодо періодизації феодальної епохи пропонувалося розглядати антське суспільство VI ст. як суспільство, де на зміну первіснообщинному ладу стали виникати феодальні відносини⁹.

Таким чином, у трактуванні антського суспільства намітилося три рішення: а) родовий лад і «воєнна демократія»; б) виникнення первинного поділу на класи; в) зародження феодальних відносин.

Перекопливість двох з цих гіпотез — першої і третьої — дуже хистка. Візантійські письменники VI — початку VII ст. нічого не говорять про родовий лад антів, хоч і зазначають наявність у них племен¹⁰. Повідомлення Прокопія Кесарійського про те, що анти «живуть у демократії», дуже туманне і не може ще служити доказом збереження «воєнної демократії» в антів VI ст.

Ще менш переконливою є аргументація прихильників третього рішення, запропонованого після того, як Б. Д. Греков припустив, що східні слов'яни стали переходити до феодалізму ще задовго перед IX ст. Важливо нагадати, що Б. Д. Грекову своє припущення довести не вдалося, але прихильники цього вбачали доказ переходу антів до феодальних відносин у повідомленні Псевдо-Мавркія про те, ніби тих рабів, які не могли викупитися на волю, анти залишали у себе як «вільних і друзів»¹¹. Аналізуючи це повідомлення, вони вважають, що полонений (раб), який не міг сплатити за себе викуп, не ставав вільним, а потрапляв у феодальну форму залежності¹². Це тлумачення слід визнати цілком довільним.

Доцільніше приєднатися до тих дослідників, які вважають, що анти в VI ст. вже стали на шлях розвитку класових відносин, хоч і не переживали ще процесу феодалізації. Ця думка спирається на численні свідчення візантійських авторів про те, що анти і південні слов'яни в VI ст. добре знали рабоволодіння. Виторгаючись у візантійські землі, вони виводили звідти десятки тисяч полонених, перетворюючи їх у рабів. У VI ст. раб у антів був предметом купівлі і продажу¹³. Отже, є всі підстави стверджувати, що в суспільстві антів були умови для застосування праці рабів у господарстві. К. Маркс зазначав, що під час війни «В особі раба викрадається безпосередньо знаряддя виробництва. Однак потім виробництво тієї країни, для якої він викрадається, повинно бути організоване так, щоб допускалось застосування рабської праці...»¹⁴. Це положення К. Маркса тим більш придатне для тих випадків, коли раба не викрадала під час війни, а купували. Хазяї перетворювали полонених на рабів, купували рабів, щоб використовувати їхню працю у своєму господарстві. Цілком ясно, що за таких обставин не могло бути безвідплатного відпуску рабів на волю. Раб мав можливість повернути собі свободу тільки за викуп і тільки тоді, коли він мав якийсь особисте господарство — пекулій. Наділення раба пекулієм — явище, добре відоме рабовласницькому суспільству на різних етапах його розвитку, в різних країнах. Старогерманські раби в часи Таціта мали власні будинки, садибу, а господарі брали з них оброк хлібом і дрібною худобою¹⁵. Ю. В. Кухаренко припускає, що старослов'янських рабів так само визискували ще за часів черняхівської культури, тобто до великого переселення народів¹⁶. Якщо це так, то пекулій аж ніяк не був новим явищем у суспільстві антів VI ст.

Всі історики, які вивчали соціальний устрій антів, згодні з тим, що у них не було розвинутого рабовласницького суспільства, тобто не було таких відносин, де б праця рабів становила основу виробництва. Але заперечення розвинутих рабовласницьких відносин в антському суспільстві дуже туманно визначає характер рабоволодіння. В. В. Мавродін стверджував, що рабство в антів мало патріархальний характер, але тут же робив застереження, що воно вже починало переростати патріархальну форму¹⁷. П. М. Третяков спершу вважав, що антське суспільство «дуже недалеко відійшло від патріархального рабства»¹⁸, а в наступних своїх працях взяв уже під сумнів патріархальний характер рабства в антів¹⁹. Визнаючи, що в антів складався «первинний поділ суспільства на класи», П. М. Третяков не наважувався

⁹ Журн. «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 60—77.

¹⁰ Прокопий из Кесарии. Война с готами, М., 1950, стор. 210, 296, 297, 384.

¹¹ ВДИ, 1941, № 1, стор. 253.

¹² Журн. «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 74.

¹³ Прокопий из Кесарии. Назв. праця, стор. 294—296, 337, 366, 373; ВДИ, 1941, № 1, стор. 236, 239—244.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 681.

¹⁵ К. Тацит. Соч., СПб., 1886, ч. 1, стор. 53.

¹⁶ Очерки истории СССР. III—IX вв., стор. 78—80.

¹⁷ В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 45.

¹⁸ П. Н. Третяков. Восточнославянские племена, 1948, стор. 84.

¹⁹ П. Н. Третяков. Восточнославянские племена, 1953, стор. 175; Очерки истории СССР. III—IX вв., стор. 92.

назвати це суспільство ранньорабовласницьким²⁰. Між тим, подібне визначення соціального устрою антив ми вважаємо найбільш вдалим.

Запропоноване зараз трактування антського суспільства VI ст. як суспільства **ранньорабовласницького** стає цілком зрозумілим, коли розглянути питання про ті соціальні уклади, що існували в антив. Як відомо, С. В. Юшков знаходив у Київській Русі часів дофеодалного періоду три уклади: первіснообщинний, рабовласницький феодальний²¹. Пізніше їх виявили В. Й. Довженко і М. Ю. Брайчевський у антив VI ст.²² Подібне уявлення про структуру антського суспільства слід визнати помилковим. В основі його — невірне трактування всього періоду VI—VIII ст. як перехідного від первісної, докласової формації до феодалізму в історії східного слов'янства. Основним заняттям антив було орне землеробство і скотарство²³. Як показує вивчення археологічних матеріалів, первіснообщинний лад у давніх слов'ян став розкладався ще в перші сторіччя н.е., і в VI ст. анти вже давно вели індивідуальне господарство. Індивідуальне господарство, приватна власність, суспільна нерівність і рабовласництво як найбільш виразне виявлення приватної власності — всі ці соціальні явища зовсім несумісні з первіснообщинним ладом.

Таким чином, з трьох укладів у антив VI ст. існував тільки один — рабовласницький, але він не був єдиним. Основну масу трудящого населення серед антив складала не раба, а вільні общинники — селяни. Хоч візантійські автори нічого не повідомляють про наявність сільської общини в антив, однак це ніколи не викликало сумніву в радянських учених. Сільська община у слов'ян, як і в інших народів, виникла в процесі індивідуалізації виробництва, тобто в процесі розкладу первіснообщинної формації. За визначенням Ф. Енгельса, вона була уламком родового ладу²⁴. У всіх слов'янських країнах сільська община існувала протягом багатьох століть феодальної епохи. Общинне володіння землею передувало утворенню приватної власності, яка виникла і розвинулася на основі спочатку рабовласництва, а потім феодалізму. Анти VI ст. перебували на тій стадії соціального розвитку, коли первинний поділ суспільства на класи ще не спричинився до зруйнування общинного землеволодіння.

Як резюме слід сказати, що візантійські автори зафіксували ту стадію соціального розвитку антив, яка відділяє минулі часи первіснообщинного ладу від пізньої пори феодалізму. Анти VI ст. були на стадії раннього рабовласницького суспільства.

Цей висновок дає підстави вирішити питання про природу антського об'єднання. Якщо анти в VI ст. знаходилися на стадії раннього рабовласницького суспільства, то можна припустити, що вони мали тоді державу. За повідомленням Йордана, напередодні великого переселення народів в IV ст. антив очолював «гех» Бож²⁵. Звертає увагу на себе те, що Йордан називає Божа «гех» (цар, король), а не «дик» (вождь). Терміном «гех» Йордан називає єгипетського фараона, царів мідянських, перських і парфянських, королів готських, аланських, вандалських, володарів гуннів і т. д. Можна припустити, що Бож був не племінним вождем, як його часто зображують, а главою держави подібно до стародавніх східних царів і «варварських» західних королів. Звичайно, це не вирішує остаточно питання про характер влади глави антив IV ст. Адже Йордан писав свою працю десь через два століття після Божа і міг характеризувати його владу такими рисами, яких насправді не було. Цілком імовірно, що спочатку, може, навіть і в IV ст., об'єднання антив було племінним союзом. Згодом же воно набуло властивих державі рис. Як розповідали візантійські письменники VI ст., анти здійснювали часті вторгнення в межі Візантійської імперії. Отже, об'єднання антив тієї пори були зручними для грабежу та гноблення сусідньої країни. Відзначена авторами VI ст. агресивність антив відбивала виродження народної демократії: органи народної волі відривалися від народу і перетворювалися на знаряддя гноблення трудящих з боку рабовласницької знаті. В VI ст. держава антив найскоріше була федерацією князівств. Князівство полян, розташоване в межах Середньої Наддніпрянщини, можливо, було тоді одним з князівств цієї федерації. У «Повісті временних літ» князівство полян і деякі інші східнослов'янські князівства згадуються ще до повідомлення про навалу «обрів» (авар). Як відомо, авари переселилися на територію сучасної Угорщини в 569 р. На цій підставі наші історики справедливо вважають, що князівство полян існувало ще до вказаних подій, тобто в той самий час, коли анти разом із своїми родичами — південними слов'янами — вторгалися у візантійські володіння на Балканському півострові.

О. П. П'ЯНКОВ

²⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, 1953, стор. 176.

²¹ С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, т. 1. М., 1949, стор. 74, 85.

²² Журн. «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 74.

²³ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, 1953, стор. 165; ВДИ, 1941, № 1, стор. 253.

²⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 149.

²⁵ Йордан. Назв. праця, стор. 115, 170.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

РОЗВИТОК В УЧНІВ ІНТЕРЕСУ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Перед учителями історії стоїть відповідальне завдання — добиватись не лише того, щоб учні засвоїли певні знання, а й навчилися їх застосовувати на практиці, розвинули здібності творчої діяльності. На наш погляд, для цього корисно за допомогою різних логічних задач і активізації учнів розкривати практичну необхідність у вивченні науки історії. Звичайно, вчителі на уроках показують, що відкриті класиками марксизму-ленінізму закономірності розвитку суспільного життя допомагають людству прискореними кроками йти до великої мети. Але цього недостатньо! На уроці хімії, наприклад, учитель розповідає, для чого необхідні мінеральні добрива, як їх використовують у сільському господарстві, як нові матеріали замінюють метал. Під час проведення дослідів та на екскурсіях учні в цьому переконуються і починають розуміти цінність нових знань. Хімія, фізика, математика та інші природознавчі науки допомагають створювати матеріально-технічну базу комунізму.

Так само слід роз'яснити і показати зв'язок вивчення історії з насущними проблемами розвитку суспільства, боротьби за світле майбутнє всього людства.

Про досвід середньої школи № 79 м. Одеси в цій справі ми і розповімо. Разом з учителем тов. Бужевич ми розробили плани ряду уроків у VIII класі, на яких вирішили приділити в процесі викладання значну увагу розкриттю значення історії як науки про розвиток суспільства, яка сприяє правильному рішенням насущних проблем нашого часу. Для цього ми використовуємо логічні прийоми зіставлення та протиставлення. Наприклад, учні мали вивчити події Великої Жовтневої соціалістичної революції. Щоб розкрити її характер, особливості, звичайно порівнюють цю революцію з її «генеральною репетицією» 1905 р. Упор у цьому протиставленні робиться на соціалістичний характер однієї революції і буржуазно-демократичний — другої. З точки зору розширення знань, розуміння суті цих явищ — такі протиставлення корисні, необхідні. Але, на наш погляд, — недостатні. Це показав наш експеримент. У VIII класі «а» викладання нового матеріалу велось так, як про це йшла мова вище, а у VIII «б» ми вирішили зіставити події Жовтневої революції ще і з подіями Паризької Комуні. Учніам запропонували порівняти питання підготовки та організації завоювання влади, створення держави нового типу у двох революціях, а також з'ясувати причини успіхів та невдач Паризької Комуні.

Учениця Ф. з VIII «б» класу зробила це так: «Паризьку Комуну ніхто свідомо і планомерно не готував. Жовтнева революція, з урахуванням помилок Комуні, готувалася довгий час, був розроблений докладний план захоплення влади пролетаріатом і найбільшим селянством. У комунарів не було загартованої партії, подібної тій, яка очолила російський пролетаріат. Комунари лише оборонялися. А оборона — смерть збройного повстання. Комунари дозволили буржуазному урядові ввійти з Парижа. Цю помилку також урахували російські комуністи під керівництвом В. І. Леніна. Вони не допустили, щоб Царське село стало російським Версалем, не дали змогу Керенському закріпитися і підготувати контрреволюційний переворот. Комунари не взяли у свої руки банк з грошовими запасами. Цей урок врахували у Жовтневі дні». Така ґрунтівна для восьмикласниці відповідь, у якій відчувається добре вміння зіставляти факти, правда, поки що без глибокого аналізу, результат того, що вчитель кожного уроку практикує форму порівняння у вивченні нового матеріалу.

Під час бесіди учні зіставляли окремі факти, події, про які читали в художній літературі, або в науково-популярних брошурах, піддавали їх аналізу, з допомогою вчителя знаходили спільні риси і особливості кожної з соціалістичних революцій. При письмовій перевірці 28 з 36 учнів VIII «б» класу докладно і глибоко розкрили питання: Яких помилок комунарів запобігли у Жовтні? Решта упустила окремі моменти. Але головне полягає в тому, що всі зрозуміли, що без знання історії, без знання подій минулого не можна боротися за майбутнє.

Самостійність роботи, логічний аналіз і зіставлення фактів, вивчених на уроці, сприяють розвитку інтересу дітей до знання історії. Те, що школярі самі прийшли

до висновку, переконалися у правильності його, було джерелом прагнення глибше пізнати минуле, щоб краще орієнтуватися в сучасному і майбутньому.

Звичайно, одного такого уроку для розвитку мотивів до знань недостатньо. Необхідно час від часу з допомогою зіставлень та інших засобів показати важливість одержання нових знань з історії.

Багато викладачів, зіставляючи різні явища, з'ясовуючи спільні їх ознаки і відмінності, звичайно подають докладну загальну характеристику одного явища, а потім другого і роблять висновки. Досвід свідчить, що учні, зокрема восьмикласники, глибше усвідомлюють вивчений матеріал, якщо зіставляти явища не в цілому, а по окремих однорідних елементах, особливостях, звичайно, найбільш істотних (як було показано на прикладі зіставлення подій Паризької Комуні і Жовтневої соціалістичної революції). Це допомагає школярам глибше проаналізувати явища, придбати навички самостійного усвідомлення сприйнятого матеріалу.

У VIII «б» класі, де провадилася експериментальна робота, події Великої Жовтневої соціалістичної революції були засвоєні набагато глибше, ніж у контрольному VIII «а» класі. Відповіді учнів були справедливо високо оцінені: «5» — 26 чоловік, «4» — 10 чоловік.

Здатність учнів розуміти зв'язок здобутих знань з життям, використовувати їх для поліпшення життя людей — цінна якість майбутнього будівника комуністичного суспільства. Вона дає змогу школярам самостійно розібратися у сучасній дійсності, у правильності ідей, висунутих Програмою КПРС.

В цьому історичному документі стверджується можливість відвернути війни. Багато вчителів пропонують учням завчати відповідне положення програми, лише побіжно пояснюють, чому можливе запобігання війн, посилаючись тільки на могутність і силу нашої держави та боротьбу народів за мир. Це, на наш погляд, мало-ефективний шлях. Треба допомогти учням, використовуючи знання історії, самостійно зрозуміти, як Комуністична партія підійшла до такого важливого висновку.

Перед вивченням відповідного питання, за завданням вчителя, учні повторили події російсько-японської війни, першої світової війни, причини їх виникнення та висновки. В бесіді їх зіставили з причинами та висновками другої світової війни. Учениця Л. звернула увагу на те, що війни виникали внаслідок намагань агресорів захопити чужі землі й багатства. «І напавши на Радянський Союз, — продовжувала вона, — гітлерівці хотіли пожитися за рахунок нашої території, перетворивши наш народ на рабів». Учениця посилається на факти і цифри, на прочитані книги, на бачені кінофільми. Інших думок не було. На основі вивченого матеріалу, з допомогою зіставлення, учні правильно визначили причини війн.

Водночас вони чітко відзначили відмінність сучасної обстановки — зростаючу могутність соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних держав, міжнародного робітничого класу і всіх сил, які відстоюють справу миру, страшний руйнівний характер атомної та термоядерної зброї. На підставі проведеного зіставлення навчального матеріалу учні переконувались у вірності висновку Програми КПРС про можливість відвернення світової війни.

Так під час занять учні дедалі глибше усвідомлюють, як важливо мати знання з історії для вірної орієнтації в житті, розуміння завдань боротьби за мир і соціалізм.

С. І. ВЕКЛЕР

ЗВ'ЯЗОК НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ НОВОЇ ІСТОРІЇ

За останні роки немало зроблено щодо підвищення якості навчання. В цій справі велике значення має гармонійне поєднання навчання і виховання в єдиному процесі. Досвід кращих вчителів республіки свідчить про те, що ключ до розв'язання цього питання — партійність і науковість викладання.

Хочу розповісти про власний досвід здійснення зв'язку навчання і виховання на уроках нової історії в середній школі № 2 м. Алушти (Крим).

Курс нової історії особливо сприяє виконанню цього завдання. Адже учні знайомляться з законами розвитку капіталізму і його суперечностями, з роллю пролетаріату в класовій боротьбі, вивчають закономірності переростання капіталізму у найвищу і останню стадію свого розвитку — імперіалізм, усвідомлюють неминучість пролетарської революції тощо. Вивчення подібних питань має велике виховне значення, сприяє формуванню в учнів марксистсько-ленінського світогляду.

На початку шкільного курсу нової історії вивчаються буржуазні революції в Англії і Франції. Це має велике ідейно-виховне значення. Учні підводяться до розуміння революції як закономірного явища при переході суспільства від феодального ладу до капіталістичного. Розкривається значення революції для розвитку продуктивних сил.

Досвід показує, що учні, розпочинаючи вивчення нової історії, не можуть ясно й чітко сформулювати, що таке революція. Тому перед тим як приступити до розкриття причин англійської буржуазної революції XVII ст., наводжу визначення даного терміну: революція — це вища форма класової боротьби, яка приводить до повалення віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного ладу і передає владу з рук одного, звичайно реакційного класу, в руки другого — прогресивного класу.

Далі нагадую учням, що є багато різних проявів класової боротьби пригноблених класів: втечі рабів і кріпаків, щоб позбавитися важкого гноблення, повстання, страйки і т. ін. Історія всіх суспільств, починаючи від рабовласницького, була історією боротьби класів. В ході бесіди учні пригадують про такі прояви класової боротьби, як повстання Спартак в стародавньому Римі, Жакерія у Франції, повстання Уота Тайлера в Англії, селянська війна в Німеччині. Учні відзначають, що всі ці виступи народних мас закінчилися поразкою повсталих, не привели до корінних змін у політичному житті країни, і через це революціями їх назвати не можна.

Робота над засвоєнням поняття «революція» створює багатющі можливості для формування марксистсько-ленінського світогляду.

Велике виховне значення має вивчення на уроках нової історії матеріалів XXII з'їзду КПРС, особливо Програми партії, прийнятої цим з'їздом.

Так, при переході до вивчення теми «Паризька комуна» зачитую учням такі слова з Програми КПРС: «Мужня і беззавітна боротьба пролетарів усіх країн наблизила людство до комунізму. Спочатку десятки і сотні, потім тисячі і мільйони людей, заpalених ідеалами комунізму, йшли на штурм старого світу»¹.

В ході бесіди учні згадують найвидатніші події робітничого руху, вивчені ними на уроках нової історії — ліонські повстання 1831 і 1834 рр., Чартистський рух та ін. Говорячи про історичне значення і уроки Комуни, звертаю увагу учнів на таке місце Програми КПРС: «Паризька Комуна, Жовтнева революція, соціалістичні революції в Китаї і в ряді інших країн Європи і Азії — такі найважливіші історичні рубежі героїчних битв міжнародного робітничого класу за перемогу комунізму» (стор. 3). Після цього запитую учнів: «Яку оцінку дає Паризькій Комуні Програма КПРС?» Учні відповідають, що Паризька Комуна мала велике значення в історії революційного руху робітничого класу. Не випадково в Програмі КПРС Комуна згадується як перший історичний рубіж у боротьбі робітничого класу за перемогу комунізму. Підбиваючи підсумок відповідям учнів, підкреслюю, що тепер, коли наш народ під керівництвом Комуністичної партії успішно будує комунізм, нам особливо дорога пам'ять героїв Паризької Комуни.

Закінчуючи вивчення історії розвитку капіталізму в Німеччині, Англії, Франції і США, звертаю увагу учнів на такі слова Програми КПРС: «Хоч би яка була своєрідність виникнення і розвитку капіталізму в тій чи іншій країні, скрізь цей лад має спільні риси й закономірності» (стор. 6). Підкреслюю, що на фоні окремих особливостей буржуазного розвитку у вивчених найголовніших капіталістичних країнах особливо чітко проступають спільні загальні риси світового капіталізму. Цим самим підводжу учнів до поняття про закономірності історичного процесу. Пізнаючи закони суспільного розвитку, можна передбачити напрям дальшого поступу людства. Виходячи з цих законів, класики марксизму-ленізму виробили вчення про побудову безкласового суспільства — комунізму, світлого майбутнього всього людства.

Характеризуючи економічний розвиток капіталізму, пропоную учням по абзацах зачитати блискуче узагальнення цього питання з Програми КПРС.

В ході наступної бесіди розв'язуються такі питання: Кому належать при капіталізмі основні засоби виробництва? До яких це приводить наслідків для трудящих? До чого веде розвиток великого капіталістичного виробництва? Якою є основна суперечність капіталізму?

В підсумку бесіди з'ясовуємо, які основні особливості розвитку капіталізму характерні всім капіталістичним країнам.

Саме під час вивчення цих загальних особливостей розвитку капіталізму учні підходять до наукового розуміння неминучої загибелі капіталістичного ладу. Одночасно учні добре засвоюють характерні особливості капіталістичного розвитку в окремих країнах. Так, я відзначаю, що наприкінці XIX ст. США в економічному відношенні випередили всі найбільш розвинуті капіталістичні країни. Цю першість вони утримують в капіталістичному світі й досі. Внаслідок цього «економічний, а слідом за ним політичний і воєнний центр імперіалізму перемістився з Європи в США. Американський монополістичний капітал, що розбух на дріжджах воєнних прибутків і гонки озброєнь, захопив найважливіші джерела сировини, ринки збуту і сфери прикладення капіталу, створив своєрідну колоніальну імперію, став найбільшим світовим експлуататором...

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 3 (далі посилання на це видання в тексті).

Монополістична буржуазія США — головний оплот міжнародної реакції. Вона взяла на себе роль «рятівника» капіталізму. Фінансові магнати США сколочують «священний союз» імперіалістів, створюють агресивні військові блоки. Американські війська і військові бази розміщуються в найбільш важливих пунктах капіталістичного світу.

Але життя показує цілковиту неспроможність силкувань імперіалізму США здобути світове панування» (стор. 27).

Розповідаючи про іспано-американську війну і перетворення Куби внаслідок цієї війни фактично в колонію США, я торкаюся сучасного становища острова Свободи. Перемога кубинської революції в 1959 р. має величезне історичне значення. Вона стала чудовим прикладом для народів Латинської Америки.

Велике виховне значення має використання матеріалів XXII з'їзду партії під час вивчення різноманітних видів реакційної буржуазної ідеології. Так, розповідаючи про виховання народу в Німецькій імперії в реакційному дусі, наводжу такий уривок з Програми партії: «Імперіалістична реакція широко використовує шовінізм і расизм для розпалювання націоналістичних і расових конфліктів, цькування цілих національностей і рас (антисемітизм, расова дискримінація негрів, народів слаборозвинутих країн), для затемнення класової свідомості трудящих, відвернення пролетаріату та його союзників від класової боротьби» (стор. 46).

Учні пригадують, що тепер шовінізм і расизм особливо процвітають в США і Південно-Африканській Республіці, де негри поставлені в безправне становище. Учні самостійно підходять до висновку про те, що німецький шовінізм кінця XIX — початку XX ст. був сприятливим ґрунтом для розвитку в Німеччині найреакційнішої, звірчої ідеології імперіалізму — фашизму.

Пристаючи до з'ясування причин посилення опортунізму в німецькій соціал-демократичній партії, посиляючись на такий текст з Програми КПРС: «Прагнучи зберегти свою владу, фінансова олігархія, поряд з методами придушення, використовує різні прийоми для обману і розкладу робітничого класу та його організацій, розколу профспілкового руху в національному і міжнародному масштабі. Вона вдається до підкупу верхівки профспілкових, кооперативних та інших організацій, збільшує робітничу бюрократію, даючи їй дохідні місяці в промисловості, муніципальних органах, державному апараті» (стор. 31).

Пояснюючи це питання, необхідно провести роботу над засвоєнням учнями понять. У підручнику говориться про робітничу аристократію, а в Програмі КПРС — про робітничу бюрократію. Учні плутають ці поняття. Робітнича аристократія — це порівняно невеликий прошарок найбільш кваліфікованих робітників, що одержують високу оплату за рахунок надприбутків капіталістичних монополій, і тим самим відокремлений від основної маси трудящих. Робітнича аристократія є головною опорою опортунізму серед пролетаріату. Робітнича бюрократія — це керівники різних робітничих організацій, головним чином, професійних, підкуплені буржуазією. Робітнича бюрократія також є опорою опортунізму й агентурою буржуазії.

Складною є робота над поняттям «опортунізм». Тому до цього питання я повертаюся не раз, особливо під час вивчення розвитку робітничого руху у Франції, Англії і США, постійно використовуючи відповідні матеріали XXII з'їзду КПРС.

Значне місце у виванні марксистсько-ленінського світогляду в учнів має вивчення теми «Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал». Розповідаючи про передову роль російського пролетаріату в міжнародному робітничому русі, розбираю з учнями такі місця з Програми КПРС: «Центр міжнародного революційного руху на початку XX століття перемістився в Росію. Героїчний робітничий клас Росії під керівництвом партії більшовиків на чолі з Володимиром Іллічем Леніним став авангардом цього руху. Комуністична партія виступила натхненником і вождем соціалістичної революції, організатором і керівником першої в історії держави робітників і селян. Світлий геній великого учителя трудящих усього світу Леніна, чие ім'я житиме вічно, освітлює людству шлях до комунізму.

Вийшовши на арену політичної боротьби, ленінська партія комуністів високо піднесла над світом прапор революційного марксизму. Марксизм-ленінізм став могутньою ідейною зброєю революційного перетворення суспільства» (стор. 3—4).

Однією з найважливіх у курсі нової історії є тема «Імперіалізм як найвища і остання стадія капіталізму». Тут піднімається багато теоретичних питань, що потребують відповідної підготовки учнів. Від засвоєння цієї теми залежить дальша освіченість учнів з історії, зв'язана з поглибленням вивчення питань про імперіалізм.

Велику допомогу у вивченні цієї складної і відповідальної теми в минулому навчальному році мені подала нова Програма КПРС. Паралельно з вивченням основних ознак імперіалізму за підручником я задав учням простудіювати увесь розділ I частини першої Програми.

Таке завдання сприяє свідомому вивченню матеріалу.

Так у курсі нової історії я використовую матеріали XXII з'їзду КПРС з метою гармонійного поєднання навчання і виховання на уроках у школі.

До історії міст і сіл Радянської України

ДО ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ПОБУЖЖЯ (БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО 1769—1817 рр.)

Початок освоєння території Побужжя припадає на 1775 р., коли за вказівкою новоросійського генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна на щойно звільненій від турок землі біля Південного Бугу було поселено Нововербований козацький полк так званих арнаутів¹.

Нововербований козацький полк був сформований генералом О. О. Прозоровським у 1769 р. з козаків Правобережної України і брав активну участь у воєнних діях протягом майже всієї російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Арнаути, або волонтери переважно з молдаван, валахів і болгар, під час цієї війни перебували на службі у російського командування у вигляді невеликих загонів — арнаутських команд, які створювалися на визволеній від турок території².

Після закінчення війни козаків Нововербованого полку і арнаутів, заохочені великими пільгами, які обіцяв їм царський уряд, згодились поселитися на прикордонних землях Південного Бугу. 7 вересня 1775 р. генерал-майор Муромцев, якому було доручено влаштування їх поселень, доносив Потьомкіну, що вони на «першій випадок викопали землянки» і «в економії своїй та хліборобстві працювати почали»³. З доданої до рапорту карти видно, що саме в цей час козаками і арнаутами між Мертвоводом і Ігулом були засновані населені пункти Соколи, Раківця, Новогригорівська, Арнаутівка, Скаржинка, Михайлівка, Троїцьке, Федорівське, Перовка, Новопетровське, Себіно, Гурьєво, Костянтипове, Баловнене, Матвіївка⁴. Виключенням може бути лише поселення Соколи, на місці якого за деякими відомостями раніше існував запорізький зимовник під тією ж назвою⁵. Згадані поселення збереглися до нашого часу під тими самими назвами за винятком Соколів, на місці яких в 1789 р. було засноване місто Вознесенськ, Скаржинки, яка з 1803 р. дістала назву Білоусівки, Федорівського, переіменованого в другій половині XIX ст. в Нову Одесу та Арнаутівки, яку в радянський час було названо Дорошевкаю.

Прямих відомостей про кількісний склад Нововербованого козацького полку і арнаутів не збереглося. Проте, наявні матеріали дають змогу порівняно точно визначити кількість перших поселенців між Мертвоводом та Ігулом. На вищезгаданій карті зазначено, що «арнаутам і козакам надано землі 37 407 дес.», а «арнаутським офіцерам і козацьким старшинам — 72 000 дес.». Згідно діючого тоді «Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель під заселення», козакам та арнаутам виділялося по 26—30 дес., а офіцерам та старшинам в середньому по 1 440 дес.⁶

Освоєння пустинних земель Побужжя проходило надзвичайно повільно і з великими труднощами. Багато хто з поселенців, особливо арнаутів, не витримавши тяжких умов, повернулися за турецькі кордони⁷. Інші, у зв'язку з безперервними ворожими діями Туреччини, були знову притягнуті російським урядом до несення військової служби. Ордером від 12 лютого 1785 р. Потьомкін наказав правителю Катеринославського намісництва генерал-майору Синельникову «сформувати знову з поселен на кордоні при річці Буг вербованих козаків і арнаутів один на засадах донських козаків полк». 15 липня наступного року Синельников уже рапортував Потьомкіну, що «бузькими козаками прикордонна сторожа зайнята, починаючи від

¹ Сборник военно-исторических материалов, вип. VI, СПб, 1893, стор. 37—38.

² А. Петров. Война России с Турцией и польскими конфедератами, т. I, СПб, 1866, стор. 139; П. А. Румянцев, сборник документов, М., 1953, т. II, стор. 123, 159, 173.

³ Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 68.

⁴ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 52, оп. 1/194, 1775, спр. 79, арк. 375.

⁵ А. Шмидт. Херсонская губерния, ч. II, СПб, 1863, стор. 793.

⁶ Полное собрание законов (далі — ПСЗ), т. XVI, № 12099.

⁷ В. Лобачевский. Бугское казачество и военные поселения, журн. «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 43.

⁸ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 41.

Мертвих Вод до гирла Інгулу, і утримується з двох козацьких полків». Першим полком у складі 500 чол. командував підполковник Іван Касперов, другим у складі 214 чол.— майор Петро Скаржинський⁸.

Напередодні війни з Туреччиною бузькі козаки разом з зарахованими до них 3179 українськими селянами з Красносільських маєтків Єлісаветградського повіту, придбаних Потьомкіним за рахунок казни в різних поміщиків «для помноження військ на кордоні», були включені до складу щойно створеного Катеринославського козацького війська⁹. Новим місцем поселення бузьких козаків Потьомкін обрав Красносілля, куди козаки, незважаючи на їх протидію, були переселені восени 1787 р.¹⁰ Сваюля з боку царської адміністрації і величезні матеріальні збитки, яких зазнавали бузькі козаки внаслідок цього переселення, викликали серед них масове невдоволення. Це виявилось, насамперед, у втечах значної кількості козаків за дністровський кордон¹¹. Потьомкін змушений був змінити своє рішення і дозволити козакам повернутися в їх бузькі поселення¹².

Після повернення на Буг обидва козацькі полки були об'єднані в один під командуванням полковника Петра Скаржинського¹³. Восени і зимою 1788 р. Бузький козацький полк брав участь у штурмі Очакова¹⁴, а весною 1789 р., разом з частинами Донського та Чорноморського козацьких військ, виступив у похід на Бендери¹⁵. У складі 1500 чоловік Бузький козацький полк (або Бузьке козацьке військо, як його з цього часу часто іменують) під командуванням П. М. Скаржинського, а з осені 1789 р.— підполковника О. П. Орлова, брав участь у військових діях проти турецьких військ та польських конфедератів, активно діяв під Бендерами. Аккерманом, Кілією, відзначився у штурмі Ізмаїлу та інших битвах¹⁶. Після закінчення війни бузькі козаки «тримали кордон з Молдавією і Бессарабією від Ягорлика до Очакова»¹⁷. У зв'язку з ліквідацією у 1796 р. Катеринославського козацького війська Бузький козацький полк був підпорядкований Чорноморському адміралтейському правлінню, в 1797 р. за наказом Павла I розформований, а козаки переведені на становище державних селян¹⁸.

З приходом до влади Олександра I і активізацією зовнішньополітичного курсу в країні створилася атмосфера військових приготувань. Незважаючи на союзну угоду з Туреччиною, особливу увагу було приділено укріпленню південних прикордонних районів. Військова влада знову знайшла за доцільне притягти на службу колишніх бузьких козаків. З ініціативи новоросійського військового губернатора І. І. Міхельсона у серпні 1801 р. від бузьких козаків була направлена делегація до Петербургу з проханням «про повернення їх на службу».

Тоді бузькі козаки нараховували 2322 дворів з населенням понад 12 тис. чоловік¹⁹. А за станицями воно розподілялось: Новогригорівка — 471 чоловік, Ракова — 202, Соколовська (Вознесенська) — 517, Арнаутівка — 384, Михайлівка — 93, Скаржинка — 293, Троїцька — 359, Новопетрівська — 455, Касперівка — 389, Федерівська — 513, Себіно — 400, Гур'ївка — 217, Костянтинівка — 86, Баловневе — 154, Матвіївка — 319, Красносілля — 1293, Михайлівка — 2304, Григор'ївка — 438, Кучерові Байраки — 364, Лагеря — 493, Воляна — 399, Ухівка — 77, Руда — 144, Гутницька — 541, Лозоватка — 502, Сердешна — 144, Перина — 309.

Указом 8 травня 1803 р.²⁰ Бузьке козацьке військо було відновлене в складі трьох п'ятисотених полків на чолі з наказним отаманом і військовою канцелярією. До його складу увійшли всі бузькі і красносільські станиці, а також болгарські села Щербани (Вознесенський район) та Димовська (с. Диміно Ново-Одеського району)²¹.

Бузьке козацьке військо викликало великий потяг до себе селян-втікачів, ко-

⁹ Сборник военно-исторических материалов, вып. VII, СПб, 1894, стор. 116; ПСЗ, I, т. XXII, № 16552.

¹⁰ ЦДВІА, ф. 9, л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 388.

¹¹ А. С. Гросул. Разложение феодально-крепостнических и формирование капиталистических отношений в Молдавии в первой половине XIX ст., сб. Феодальные отношения в Молдавии в период XIV—XIX веков, Кишинев, 1950, стор. 200.

¹² Сборник военно-исторических материалов, в. VI, стор. 222—223.

¹³ Там же, стор. 263—264.

¹⁴ А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1836, стор. 225.

¹⁵ ЦДВІА, ф. I л, оп. I, спр. 240, арк. 13 зв.; Сборник военно-исторических материалов, в. VII, 1894, стор. 136, 166.

¹⁶ Там же, арк. 14.

¹⁷ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 43.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 386.

¹⁹ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 8—29.

²⁰ ПСЗ, I, т. XXVII, № 20754.

²¹ ЦДВІА, ф. 9 л, оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 418 зв.

лишніх запорізьких козаків та інших категорій незаможного нащелення. Припискою до війська вони намагалися позбутися закріпачення.

Тимчасом комплектування бузьких козацьких полків проходило досить повільно. Справа в тому, що з метою збереження поміщицьких привілеїв право зарахування до бузьких козаків надавалося лише особам іноземного походження. Приймати ж «природних поселен у козаки» суворо заборонялося²². В силу цих обставин селяни-втікачі, які потрапляли на території Бузького війська, частково осідали в бузьких станицях, наймаючись до старшин та заможних козаків²³, частково подавалися за кордон, сподіваючись придбати іноземне підданство і після повернення приписатися до бузьких козаків²⁴. Комплектування війська ускладнювалося також і тим, що багато козаків, перебуваючи в стані державних селян, під тягарем податків та всіляких повинностей, змушені були йти на заробітки до місцевих поміщиків або в міста і не поверталися до війська. Деяких з них утримували господарі за борги, інші опинилися в кріпаках. Так, поміщик Ольвіопольського повіту майор Веселинов продовжував утримувати «у підданстві козаків Бузького війська: Стояненко, Качура і Шевця з родинами»²⁵.

В міру назрівання війни з Туреччиною, і особливо в ході воєнних дій, умови комплектування Бузького козацького війська були значно полегшені. Військове губернське начальство, зацікавлене в поповненні бузьких козацьких полків, змушено було дивитися крізь пальці на походження і соціальний стан осіб, які бажали приписатися до бузьких козаків. На 32 рапорти, які були подані окремими особами і групами осіб різних соціальних категорій на ім'я херсонського військового губернатора Рішельє в 1806 р. з проханням зарахувати їх до бузьких козаків, не було жодної відмови. Показово є також скарга поміщика Ольвіопольського повіту капітана Андрія Жаховського на ім'я Рішельє з проханням повернути його кріпосного селянина Костянтина Василяного, який втік у 1804 р. і під ім'ям шляхтича Костянтина Бряггина служив урядником в Бузькому козацькому війську. Костянтин Василяний поміщику повернений не був²⁶.

Всі три бузьких козацьких полки у складі Молдавської армії брали участь у російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. Після закінчення війни бузькі козаки продовжували нести кордонну службу, а в 1812 р. брали участь у боротьбі з чумою, яка поширилася в Одесі. За самовідданість багато козаків і старшин були відзначені нагородами²⁷. Окремі частини Бузького війська брали активну участь у боротьбі з французьким нашествям, виявляючи зразки мужності і відваги. Відомий герой війни 1812 р., командир партизанського загону Денис Давидов у рапорті до генерала Коновніцина просив «письменного благоволення его светлости Буському казачьему полку, отлично во время моего командования во всех делах подвизавшемуся»²⁸.

Указом від 8 жовтня 1817 р. Бузьке козацьке військо було ліквідоване, а козаки перетворені на військових поселенців. Всі їх станиці разом з деякими іншими селами Ольвіопольського повіту склали військове поселення Бузької уланської дивізії²⁹. Такими є головні віхи історії Бузького війська та його поселень.

Соціально-економічна історія війська розвивалася в гострій класовій боротьбі, найяскравішим проявом якої було повстання 1817 р. Близько трьох місяців полум'я боротьби обіймало станиці Бузького козацького війська. Лише в середині вересня уряду вдалося придушити повстання. 97 найактивніших учасників повстання було притягнуто до військового суду. Керівники повстання козаки Бабиченко і Гетманченко були заслані «на службу рядовими в Сибірський отдельний корпус, с тем, чтобы не были никогда уволены ни в отставку, ни в домовой отпуск»³⁰.

У травні 1818 р., під час проїзду Олександра I через поселення Бузької уланської дивізії, в колишніх бузьких станицях Федорівці і Себино знову спалахнули хвилювання, які, однак, жорстоко були придушені. З тринадцяти чоловік, засуджених військовим судом, дев'ять були покарані шпцирутенами і троє заслані на службу до Сибірського окремого корпусу³¹.

Так закінчило своє існування Бузьке козацьке військо, яке поклато початок ряду населених пунктів Побужжя і вписало в їх історію яскраві сторінки визвольної боротьби проти феодального гніту і сваволі царського самодержавства.

І. О. ХІОНІ

²² Там же, арк. 393.

²³ Там же, арк. 627 зв.

²⁴ С. М. Ковбасюк. Бузьке козацьке військо, УРЕ, т. 2, стор. 138.

²⁵ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 218, спр. 3, арк. 132.

²⁶ Там же, ф. 1, оп. 218, спр. 3, арк. 132.

²⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 23, арк. 266 зв.

²⁸ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р., К., 1948, стор. 98.

²⁹ ПСЗ, т. XXIV, № 27081.

³⁰ Граф Аракчеев и военные поселения. 1890—1831, СПб, 1871, стор. 239—240.

³¹ Там же, стор. 243—244.

ТРИДЦЯТЬ РОКІВ З ПОЧАТКУ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ

Вся велична історія переможного будівництва комунізму в Радянському Союзі характеризується великим ентузіазмом, творчою активністю трудящих, вихованих і керованих Комуністичною партією. Найбільш яскравим проявом виробничої активності радянського народу є соціалістичне змагання. Однією з славних сторінок в історії соціалістичного змагання є стахановський рух, що виник за почином донецьких гірників 30 років тому.

В ніч з 31 серпня 1935 р. молодий вибійник О. Г. Стаханов з шахти «Центральна — Ірміно» Кадіївського району за зміну видобув 102 т вугілля, перекривши тодішню норму в чотирнадцять разів. Через два дні там же парторг дільниці вибійник М. Д. Дюканов видобув 115 т вугілля. Щодня радіо і газети відомляли про нові всесоюзні рекорди вуглевидобутку. Згодом на всю країну пролунало ім'я знатного шахтаря М. О. Ізотова, який за зміну видобув 241 т, тобто 16 залізничних вагонів вугілля¹, а через деякий час — 640 т вугілля². Такої продуктивності на відбійний молоток не досягав тоді жоден шахтар у світі.

Стахановський рух ширився і розповсюджувався з небаченою силою по всій країні. В Донбас ознайомилися з новими методами праці приїжджали метробудівники, нафтовики, металурги, машинобудівники, текстильники. Новатори виробництва з'являлись в усіх галузях народного господарства.

До кінця вересня рух новаторів охопив усі шахти Донбасу. Тільки в трестах «Донецьквугілля», «Артемвугілля», «Кадіїввугілля» і «Чистяковантрацит» на нові методи роботи перейшли колективи 350 дільниць³. Уже перші кроки організації роботи по-новому ознаменувались скороченням штатів і підвищенням продуктивності праці. В тресті «Донецьквугілля» на 17 дільницях число робітників скоротилось на 30%, а вуглевидобуток підвищився на 27%, в тресті «Лисичанськвугілля» у 33 бригадах шахти зменшились на 18%, вуглевидобуток виріс на 30%⁴. На пленумі Донецького обкому партії (вересень 1935 р.) вказувалося, що метод Стаханова застосовується на шахтах кількома тисячами кваліфікованих робітників і багатьма спеціалістами в бригадах, лавах, на дільницях. Пленум підкреслив, що дані про роботу новаторів свідчать, що стахановський метод є найпередовішим і може бути застосованим на всіх шахтах і в усіх ланках вуглевидобування⁵. У зв'язку з тим, що новий патріотичний рух поставив ряд серйозних організаційних питань, вимагав раціоналізації і удосконалення машин і механізмів, пленум зобов'язав партійні організації надати конкретну допомогу новаторам і спеціалістам у розв'язанні організаційних і технічних питань, в розповсюдженні передових методів роботи.

Комуністична партія підтримала почин новаторів виробництва, високо оцінила цей рух і очолила його. У листопаді 1935 р. відбулася Всесоюзна нарада стахановців промисловості і транспорту. Нарада підвела підсумки перших двох місяців стахановського руху. Його учасники розповіли про свій досвід використання нової техніки, виконання високих технічних норм. Стахановський рух являв собою організацію праці по-новому, раціоналізацію технологічних процесів, правильний розподіл праці на виробництві, звільнення кваліфікованих працівників від другорядної підготовчої роботи, кращу організацію робочого місяця, забезпечення швидкого зростання продуктивності праці і значного підвищення заробітної плати робітників і службовців⁶.

Рух новаторів за високу продуктивність праці означав новий, вищий етап соціалістичного змагання. На відміну від попередніх форм змагання воно спиралось на нову, першокласну техніку і кадри, що оволоділи нею. Заходи партії і уряду по механізації шахт Донбасу, введення обов'язкового держтехекзамену для більшості вугільних професій і т. д. створили сприятливі умови для зростання культурно-технічного рівня гірників.

Вищі форми соціалістичної праці нерозривно пов'язані з утвердженням соціалі-

¹ Етапи більшого пути, Донецьк, 1957, стор. 30.

² Газ. «За індустріалізацію», 2 лютого 1936 р.

³ Партархів Донецького обкому КП України. ф. 24, оп. 1, од. зб. 40, арк. 48, 172; од. зб. 472, арк. 37.

⁴ Там же, од. зб. 40, арк. 47.

⁵ Там же, арк. 430.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4526, арк. 162.

лістичних виробничих відносин в усіх галузях народного господарства країни, які були підготовлені всією попередньою діяльністю партії. Вони були закономірним результатом вступу Радянського Союзу в соціалізм, ліквідації експлуаторських класів, підвищення матеріального добробуту трудящих мас, корінних змін у поглядях людей на працю, соціалістичного ставлення до праці. Все це створило об'єктивні економічні і суб'єктивні передумови для виникнення нових форм соціалістичного змагання.

Вирішальне значення в підтримці ініціативи новаторів виробництва мали грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б) і січневий та травневий (1936 р.) пленуми ЦК КП(б)У. Рішення пленумів визначали конкретну програму розвитку стахановського руху в кожній галузі промисловості, поліпшення керівництва змаганням. Особлива увага приділялась питанням технічної підготовки робітників і підвищення рівня політмасової роботи серед трудящих.

Виконуючи рішення пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, шахтні партійні організації удосконалювали форми і методи своєї роботи. На шахтах і в трестах скликали виробничо-технічні конференції, проводили переклички по обміну досвідом, організували шефство передових робітників над відстаючими, кадрових — над молодими робітниками. Організовувались і працювали школи досвіду новаторів, був створений інститут інструкторів прогресивних методів праці, який об'єднував 205 чоловік⁷.

З ініціативи самих новаторів виникали різні нові форми передачі досвіду: інструктивні робітничі карти по професіях; відрядження на передові підприємства; технічні фільми; лекції новаторів; популярні нариси і брошури і т. д. Все це знаходило активну підтримку громадських і господарських організацій і було дієвим засобом розповсюдження стахановського руху. Широкого розмаху набуло технічне навчання гірників. За 1936 р. тільки курси технімуму першого ступеня та стахановські курси закінчили 127 675 і навчалось на них 12 432 чоловіка⁸.

На основі рішень грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) переглянули і збільшили норми виробітку. Це посилило вплив на дальше зростання продуктивності праці. Шахтарі уже в липні 1936 р. в середньому перевиконали нові норми на 25, а передовики — на 45%. Тільки 14% робітників, що мали невеликий стаж роботи, не освоїли доти нові норми⁹. До першої річниці стахановського руху в Донбасі понад 18,5 тис. гірників виконували по дві і більше норм¹⁰.

Стахановський рух сприяв успішному виконанню плану другої п'ятирічки. Виробуток вугілля виріс до 77 542 тис. т, зріс більше, ніж до першої світової війни. Приріст видобутку вугілля на одного робітника в місяць становив 9,2 т, або збільшився на 63%. Отже, за один рік другої п'ятирічки приріст видобутку вугілля на одного робітника збільшився в середньому майже на стільки, скільки було видобуто за всю першу п'ятирічку¹¹.

В роки третьої п'ятирічки тривав дальший розвиток руху новаторів. На початку 1938 р. близько 28 тис. шахтарів Донбасу виконали по дві і більше норми¹², а ударників, що виконували виробничі завдання від 120 до 180%, було 80 тис.¹³ На початку 1939 р. у вугільній промисловості тільки Донецької області працювало близько 42 тис. новаторів¹⁴.

Батьківщина високо оцінила доблесну працю гірників. Колективи 14 шахт були нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу, серед них орден Леніна одержали шахти «Олександр — Захід» тресту «Артемвугілля», № 9, і № 18 тресту «Сніжнянтрацит»¹⁵. За зразкову працю у 1938 і 1939 рр. 450 гірників були відзначені значком «Відмінник соціалістичного змагання важкої промисловості» і «Похвальними грамотами»¹⁶. Високої нагороди — орденів і медалей були удостоєні тільки в 1939 р. 692 новатори Донецької і Луганської областей¹⁷.

З рядів учасників стахановського руху вийшли визначні організатори соціалістичної промисловості. Багато з них вчилися в Промакадемії, потім очолювали окремі

⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 7, од. зб. 38, арк. 23.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1252, оп. 1, од. зб. 109, арк. 4.

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 7, од. зб. 90, арк. 2, 34, 35.

¹⁰ Там же, од. зб. 492, арк. 149.

¹¹ Г. Д. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 326, 327, 573.

¹² Газ. «Социалистический Донбасс», 6 січня 1938 р.

¹³ Газ. «Социалистический Донбасс», 10 січня 1938 р.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 5065, арк. 6.

¹⁵ Там же, оп. 21, од. зб. 5064, арк. 40.

¹⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 7297, оп. 1, спр. 278, арк. 102—114, 113—128; газ. «Луганская правда», 29 січня 1939 р.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5064, арк. 41; газ. «Луганская правда», 29 квітня 1939 р.

підприємства і трести. Наприклад, М. О. Ізотов, О. Г. Стаханов, М. Д. Дюканов очолювали комбінати.

Творча ініціатива новаторів висувала все нові й нові форми і методи соціалістичної праці. У 1938 р. Донбас став батьківщиною швидкісних методів будівництва. Вперше в історії вугільної промисловості за рік побудували чотири механізовані шахти продуктивністю в 1 тис. т вугілля на добу кожна. Досі на це потрібно було 5—6 років¹⁸. Тоді ж вперше почали застосовувати графіки циклічності роботи й суцільності професій.

Виключно важливе значення мало змагання машиністів врубових машин. Все-донецький рекорд продуктивності врубової машини встановив тов. Губайдулін з шахти № 18 тресту «Сніжнянтрацит», вирубавши у серпні 1939 р. 22 260 т вугілля. Середньомісячна продуктивність врубмашини по Донбасу становила 3200—3500 т вугілля¹⁹. Змагаючись за досягнення продуктивності врубмашини до 10 тис. т на місяць, у січні 1940 р. у Донбасі 20 врубмашиністів стали десятитисячниками, а у вересні ряди їх зросли до 70 чоловік²⁰. Змагання врубмашиністів докорінно змінило технологію вуглевидобутку, організацію праці і виробництва.

В роки Великої Вітчизняної війни багато донецьких шахтарів брали активну участь у змаганні гірників східних вугільних басейнів країни, передавали свій досвід, допомагали молодим робітникам освоювати виробничі операції.

Нове піднесення соціалістичного змагання шахтарів Донбасу пов'язане з післявоєнною відбудовою і дальшим розвитком народного господарства країни. За починком донецьких гірників розгорнувся рух швидкісників у вугільній промисловості. Двічі Герої Соціалістичної Праці І. І. Бридько став ініціатором впровадження графіку циклічності в шахтах. В Донбасі народився рух за дострокове освоєння проектних потужностей підприємств і даліше їх нарощування, за організацію роботи по колективному плану використання резервів. Тут виник мамайський рух за щоденне перевиконання змінних норм кожним робітником. Цей рух дістав дальший розвиток у бригаді О. О. Кольчика, яка запропонувала не тільки боротися за перевиконання змінних норм, а й економити кошти на кожну одиницю продукції, що випускається.

Перетворюючи в життя заповіді В. І. Леніна, партійні організації постійно розвивали творчу ініціативу гірників, поширювали передовий досвід новаторів — золотий фонд соціалістичної держави. Велику роль у цьому відігравали виробничі наради, масові громадські огляди й рейди, виробничо-технічна пропаганда, використання радіо і телебачення, школа передового досвіду, семінари-практикуми, економічні конференції, наочна агітація, велика масова-політична робота партійних організацій.

На сучасному етапі вищою формою соціалістичного змагання є рух колективів і ударників комуністичної праці, що виник напередодні XXI з'їзду КПРС. Учасники цього змагання не тільки зібрали все цінне, нагромаджене в розвитку змагання, а й збагатили його новим змістом. Головною передумовою виникнення руху за комуністичну працю був вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. Рух за комуністичну працю приносить прекрасні результати. Про це яскраво свідчать успіхи донецьких гірників. За станом на 1 червня 1965 р. в рядах розвідників майбутнього налічується 96 900 шахтарів, а змагається за це високе звання 231 564 чоловік²¹.

Отже, соціалістичне змагання з часу стахановського руху показало чудеса соціалістичної праці, стало однією з вирішальних умов дострокового виконання планів народного господарства і зараз вступило у вищий етап, що проявився в русі за комуністичну працю, охопивши в наші дні мільйони трудящих.

М. В. АРАМБАЛИК, Ф. Р. ЗИМОГЛЯДОВ

ГЕРОЙ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ

(до 70-річчя з дня народження П. Ф. Слинька)

Коротке, але яскраве життя прожив Петро Федорович Слинько (партійна кличка «Петро», «Сидоренко»). Народився він 7 липня (25 червня) 1895 р. в с. Оржиці Лубенського повіту Полтавської губернії в сім'ї селянина-бідняка¹. У 1908 р.

¹⁸ П. А. Мальцев, Н. М. Хайкин, М. Е. Шехтер. Донбасс — родина стахановського движения, М., 1950, стор. 50.

¹⁹ Обобщение стахановских методов работы, М., 1950, стор. 6, 13.

²⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 9, арк. 19; од. зб. 670, арк. 28.

²¹ Поточний архів Донецького обкому КП України. Довідка Донецького обкому спілки робітників вугільної промисловості від 12 червня 1965 р.

¹ Петр Слинько. Материалы к биографии, журн. «Летопись революции»,

закінчив сільську школу, але продовжувати навчання не зміг через тяжкий матеріальний стан сім'ї. З 13 років почалося його трудове життя. В 1911 р. після смерті батька на плечі 16-річного юнака, який, до того ж, уже зазнав каліцтва у наймах, лягли турботи по господарству, про хвору матір, молодших двох братів і сестру. Але, незважаючи на це, П. Ф. Слинько прагнув до навчання. З відкриттям у селі вищого навчального чотирикласного училища почав навчатись у ньому. В 1915 р. після закінчення училища П. Ф. Слинько залишає село і йде на заробітки спочатку в Полтаву, а потім до Катеринослава. Згодом він влаштовується на дослідну сільськогосподарську станцію поблизу Синельникова.

Двадцятирічним юнаком Слинько включився у революційний рух. Проте, перш ніж стати членом більшовицької партії, він пройшов складний шлях шукань. У 1915 р. він став членом української соціал-демократичної робітничої партії (групи лівих). 27 листопада 1915 р. за революційну діяльність П. Ф. Слинько був заарештований і кинутий до Катеринославської тюрми, а 21 лютого 1916 р. висланий в с. Баяндуй Верхоянського повіту Іркутської губернії. Тут він почав ретельно вивчати марксистську літературу й історію революційного руху в Росії та Європі.

Лютий буржуазно-демократична революція звільнила П. Ф. Слинька із заслання, і навесні 1917 р. він приїжджає в м. Лубни Полтавської губернії, де відразу включається в активну революційну роботу. Петро Федорович, володіючи природним талантом народного трибуна, глибоко знаючи життя українського трудового народу, веде агітаційну роботу серед селян Лубенського повіту. Переходячи з села в село, він збирає сходи, мітинги і роз'яснює селянам хід революційних подій, закликає їх захоплювати поміщицькі землі, викривляє антинародну політику Центральної Ради.

У 1917 р. П. Ф. Слинько кілька місяців був членом лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)².

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції П. Ф. Слинько бере активну участь у встановленні Радянської влади в Лубнах. Згодом він переїхав до Харкова, а потім до Києва, де працював у редакції першої радянської української газети «Вісник УНР».

З наступом німецьких окупантів П. Ф. Слинько разом з редакцією переїжджає у Полтаву, а згодом у Таганрог. В 1918 р. Петро Федорович бере участь у Таганрозькій нараді як член групи лівих УСДРП. На I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. він з іншими членами групи лівих УСДРП був прийнятий в КП(б)У й обирається кандидатом у члени ЦК КП(б)У³, а у вересні цього ж року за рішенням Пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся в м. Орлі, затверджується членом ЦК КП(б)У⁴.

Після I з'їзду КП(б)У П. Ф. Слинько йде на підпільну роботу на Україну, зв'язану з великою небезпекою для життя. В Києві, куди він прибув у кінці липня 1918 р., його вводять до складу підпільного обкому КП(б)У⁵. На цей час він був уже досвідченим партійним працівником-більшовиком. Як член обкому він роз'яснює по районах і селах, керує повстанськими загонами й інструктує їх.

У жовтні 1918 р. Петро Федорович був делегатом II з'їзду КП(б)У і брав активну участь в його роботі. На з'їзді Слинько був обраний членом ЦК КП(б)У⁶. Після з'їзду Петро Федорович знову повернувся до Києва на підпільну роботу.

Після відновлення Радянської влади на Україні з лютого по серпень 1919 р. П. Ф. Слинько працював на керівній партійній і радянській роботі. На III Всеукраїнському з'їзді Рад він був обраний членом ВУЦВКа, входив до складу Київського губревкому, губкому КП(б)У та президії губвиконкому. Деякий час П. Ф. Слинько займав посаду голови губревтрибуналу⁷.

Влітку 1919 р. над Радянською країною знову нависла загроза. Білогвардійська армія Денікіна, організована та озброєна на кошти і з допомогою імперіалістів США і Антанти, повела наступ на Москву. Під натиском переважаючих сил противника Червона Армія змушена була залишити майже всю територію України.

Український народ під керівництвом Комуністичної партії піднявся на боротьбу з денікінцями. З метою більш оперативного керівництва підпільними організаціями Оргбюро ЦК КП(б)У 13 серпня 1919 р. створило у Харкові, як один із органів Зафронтбюро ЦК, нелегальний центр для території Лівобережної України

1925, № 3, стор. 82; Пам'ятник борцям пролетарської революції, погібшим в 1917—1921 гг., М.—Л., 1926, стор. 524—525.

² Журн. «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 86.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2, арк. 2, 3.

⁴ Там же, од. зб. 8, арк. 1.

⁵ Під гнітом німецького імперіалізму. 1918 рік на Київщині, Харків, 1927, стор. 49.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 4, арк. 35 зв., 219.

⁷ Там же, оп. 4, од. зб. 40, арк. 16, 19, 31, 35; журн. «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 88.

«Центральне бюро ЦК КПУ Східної України»⁸. Щоб очолити його роботу, Зафронт-бюро направило сюди випробуваних більшовиків М. Чорного і П. Слинька. Проте у Харкові Петро Федорович першого ж дня був заарештований денкінцями, які піддали його нелюдським катуванням. Через деякий час було арештовано і М. Чорного. Всі героїчні спроби Харківського підпільного губкому і його Червоного Хреста звільнити П. Слинька і М. Чорного не вдалися. В ніч на 31 жовтня (за старим стилем) 1919 р. вони були розстріляні в Григорівському бору.

Так загинув у розквіті сил славний син українського народу Петро Федорович Слинько, який віддав усі свої сили і життя боротьбі за Радянську Україну, за щастя народу.

4 січня 1920 р. в числі інших товаришів, які загинули від рук білогвардійців, П. Ф. Слинька було поховано в братській могилі у Харкові⁹.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

70 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. В. ОДИНЦОВА

Олександр Васильович Одинцов народився 2 серпня (за старим стилем) 1895 р. в с. Виползово Остерського повіту Чернігівської губернії в родині священника. Початкову освіту він здобув у духовному закладі — бурсі, згодом навчався в семінарії м. Чернігова, де в ті роки панував революційний дух: тут організовувалися таємні збори семінаристів, вивчалась революційна література, були налагоджені зв'язки з прогресивними вихованцями Київської та Петербурзької семінарій. Все це сприяло розвитку революційного світогляду юнака, примушувало його пильніше придивлятися до жорстокої російської дійсності, що його оточувала.

Після закінчення чотирьох загальноосвітніх класів семінарії, які давали право вступу до вищого учбового закладу, Олександр Васильович поступив до Київського комерційного інституту, а згодом на юридичний факультет Київського університету. Будучи студентом, О. В. Одинцов включився в студентський революційний рух: був членом підпільного гуртка, брав участь у демонстраціях і страйках.

14 квітня 1917 р. О. В. Одинцов вступив у більшовицьку партію і взяв активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Чернігівщині і Київщині. Він був одним з керівників організаційного з'їзду Рад робітничих депутатів Остерського повіту в листопаді 1917 р. О. В. Одинцов увійшов до складу військово-революційного комітету, обраного з'їздом.

З січня 1918 р. Олександр Васильович працював комісаром внутрішніх справ Остерської повітової Ради робітничих і селянських депутатів, проводячи в життя ленінський декрет про землю.

Після окупації України німецькими загарбниками О. В. Одинцов був кинутий до Остерської тюрми. Тільки прихід радянських військ врятував його від смерті. Олександр Васильович добровільно вступив у Червону Армію і як політпрацівник кавалерійського полку взяв участь у боях з петлюрівцями.

У червні 1919 р. на третій губернській партійній конференції він був обраний до складу Чернігівського губкому партії, а в серпні того ж року призначений головою Надзвичайного революційного трибуналу. В цей період, період боротьби з денкінськими полчищами, Чернігівщина була стратегічно важливим тилом. О. В. Одинцов проводив велику роботу по зміцненню партійної дисципліни, посиленню політичної роботи в військах Червоної Армії, по боротьбі з куркульством.

Під час наступу білополяків О. В. Одинцов був керівником однієї з бойових ділянок фронту. Згодом О. В. Одинцова відкликали на партійну роботу. У серпні 1920 р. Олександр Васильович став першим секретарем Київського губкому партії. Під його керівництвом губернська партійна організація спрямувала всі свої сили на розгром Врангеля, боротьбу з голодом, ліквідацію бандитизму, зміцнення союзу робітничого класу й селянства. У грудні 1920 р. була оголошена кампанія по переведенні із партійних та радянських органів на заводи 50 комуністів. Серед мобілізованих на підприємства членів партії був і Олександр Васильович.

В 1921—1922 рр. О. В. Одинцов працював секретарем Одеського губкому партії. Це був тяжкий період. В січні 1922 р. посилювся голод, зросла дорожечка. Потрібно було створювати продовольчі запаси, регулювати ринок, зміцнювати кооперацію. Своїми ресурсами губернія могла забезпечити напівголодним пайком лише половину свого населення. Бюро Одеського губкому партії звернуло особливу увагу на стягнення продподатку. Не допускалось перевитрати жодного фунта хліба, винні в цьому притягувались до суворой відповідальності. Велика увага приділялась посівній кампа-

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 1, арк. 8.

⁹ Памятник борцам пролетарської революції, погибшим в 1917—1921 гг., М.—Л., 1926, стор. 527.

нії. Проводилась робота по ліквідації агрономічної неписьменності. В Одеській губернії було зареєстровано велику кількість безробітних. Бюро губкому створило фон, допомоги безробітним, організовувало їдальні, громадські роботи, допомагало безробітним вийти на батьківщину.

При безпосередній участі Олександра Васильовича губком партії провів велику роботу по марксистському вихованню комуністів, боротьбі з перекрученнями політики партії, зміцненню її авторитету. В передовій статті «Хто веде робітників до перемоги» * О. В. Одинцов відмічав виняткову роль Комуністичної партії, як вождя пролетаріату в боротьбі за владу Рад і підкреслював авангардну роль партії в період переходу до мирного будівництва.

Велику увагу приділяв Одинцов справі політичного виховання червоноармійців поліпшенню соціального складу Червоної Армії. Під його керівництвом, у губернії успішно був проведений «Тиждень допомоги Червоній Армії».

З кінця 1923 р. О. В. Одинцов перейшов на роботу в радянські органи. На протязі одинадцяти років він працював головою «Сільського господаря», заступником наркома землеробства УРСР та СРСР, членом колегії наркомзему СРСР, наркомом землеробства УРСР.

Рішенням ЦК ВКП(б) у 1934 р. О. В. Одинцов був відраджений в Азово-Чорноморський край на посаду начальника крайового земельного управління. Тоді ж він був обраний членом Азово-Чорноморського крайкому партії.

За час роботи в системі сільськогосподарських органів О. В. Одинцов написав близько 30 брошур і багато газетних та журнальних статей. Проводячи ленінську лінію побудови соціалізму в нашій країні, він в своїх працях висвітлював питання розвитку сільського господарства в соціалістичних умовах, роз'яснював завдання кооперації в соціалістичній перебудові села, говорив про державні плани розвитку тваринництва тощо.

Олександр Васильович був вірним солдатом партії. Чуйний товариш, хороший організатор, він віддавав всі сили справі перемоги соціалізму в нашій країні. «Я знала Олександра Васильовича Одинцова як визначного партійного і радянського працівника на Україні,— згадувала академік Г. М. Панкратова.— В ті роки, коли я особисто з ним зустрічалася (приблизно з 1928 по 1935 рр.) О. В. Одинцов енергійно боровся за лінію партії в галузі колективізації сільського господарства і в особистих бесідах зі мною висловлював переконання, що шлях колективізації та соціалізму — єдино правильний шлях для нашої країни».

О. В. Одинцов брав участь в роботах X, XVII з'їздів КПРС і X з'їзду КП(б)У. В жовтні 1932 р. він був кооптований до складу членів ЦК КП(б)У.

Необгрунтовані звинувачення в часи культу особи трагічно обірвали життя Одинцова в розквіті творчих сил. Його ім'я було реабілітоване після XX з'їзду партії.

Н. А. ОДИНЦОВА

ОЛЕКСА ДОВБУШ — БОРЕЦЬ ПРОТИ ГНОБЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ МАС ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

(220-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАГИБЕЛІ)

Українські землі в епоху феодалізму стали ареною грандіозних народних рухів від Дніпра до Карпат. Якщо на Наддніпрянській Україні селяни втікали створили козацтво, то в західноукраїнських землях розорене селянство відступало в Карпати і тут організовувало загони повстанців, які звалися опришками. Опришки брали в руки зброю і, застосовуючи тактику партизанської боротьби, користуючись підтримкою поневолених селян, загонами виступали проти феодалів Галичини, Буковини і Закарпаття.

В історії опришківського руху першої половини XVIII ст. прославився улюблениць народних мас Олекса Довбуш, з іменем якого трудящі західноукраїнських земель зв'язали свої кращі традиції народно-визвольної боротьби.

Олекса Довбуш народився на початку XVIII ст. в сім'ї бідного комірника с. Печеніжнина Коломийського повіту. Спочатку він пас громадські вівці на полонинах, але не витримавши феодального гніту і за прикладом інших легенів (юнаків), вступив у загони «чорних хлопців»¹. Сміливість, завзятість, організаторські здібності висунули його в керівники опришківського загону.

* Газ. «Одесские известия», 14 лютого 1922 р.

¹ Львівська державна наукова бібліотека (далі — ЛДНБ), відділ рукописів, ф. Осолінських № 1351/II (судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр.), стор. 62—65.

Перший період діяльності Довбуша охоплює 1738—1743 рр. Він з своїм загonom починає боротьбу з шляхтою у Коломийському повіті, нищить багатіїв у Чорних Ославах, Лючках і, нарешті, в 1739 р. на Свірській солеварні вбиває ненависного народові ляхваря Лошака, а всі його папери, де були записані селянські борги, спалює². Пізніше відбулися напади Довбуша на шляхетські маєтки в Печеніжині, Уторопах, Товмачику, Вербіжі тощо.

Спочатку Олекса діє із своїм братом Іваном, який згодом відійшов на Західне Прикарпаття, де організував загін і боровся з шляхтою. Олекса отаборився в Чорногорі і розгорнув свої антифеодальні дії на Покутті, Буковині і Закарпатті. Перелякани орендарі із-за страху перед Довбушем боялися орендувати шляхетські маєтки, проживати в горах, а тому ходили з подарунками до «батька» Олекси, і просили заступитися за них³.

Караючи шляхту, орендарів за гніт над селянами та роздаючи останнім захоплене у панів майно, Довбуш здобув собі заслужену повагу серед народу. «Дай йому здоров'я,—говорили селяни,—та прибуток добрий, що він за нас заступається та нас боронить від всякої біди, та нам бідним гроші дає». Гетьман Йосип Потоцький змушений був заявити в універсалі: «Широко відома в цілому Покутському і Підгірському краї злість і зухвалість хлопа Довбушука, який від 3-х років з купою зібраних опришків нападає на шляхту»⁴.

Ім'я народного месника Довбуша поширилося на всіх західноукраїнських землях, бо він прихильно ставився до убогих і слабих, виявляючи виключно гуманні почуття. В 1741 р. при нападі на шляхтича Карпінського в Голоскові ватажок не вчинив нічого злого з немовлятком — майбутнім поетом Ф. Карпінським, дав бабі повнутус гроші для дитини⁵. В 1742 р. на Буковецькій полонині Довбуш заборонив стріляти у військо, яке його атакувало, тільки тому, що залишилися б сиротами жінки і діти⁶.

До загону Довбуша входили селяни різних околиць України, а також представники бідноти Польщі, Молдавії і Угорщини⁷. Сила Довбуша була не в кількісному складі його загону, а в бойовому дусі, оперативному керівництві. Партизанська тактика боротьби — несподіваність, конспіративність і блискавичність наступів — була запорукою успіхів опришків і в гірських умовах, при наявності польсько-угорсько-молдавської прикордонної варті робила Довбуша невловимим і грізним противником шляхти.

Головною опорною силою Довбуша було селянство, яке його всебічно підтримувало, давало споживок, зброю, притулок. Він мав міцні зв'язки з селянами Печеніжина, Стопчатово, Зеленої, Космача, Ясеня. Гетьман Потоцький змушений був визнати, що знищити загін Довбуша важко тому, що він «з опришками своїми по різних селах має сховища і притулки»⁸. Захищаючи свої маєтки в Галичині та з метою захисту шляхти перед наступами опришків, гетьман Потоцький видає проти Довбуша у 1742 р. універсал⁹ і очолює 3-тисячну шляхетську армію для боротьби з загонами прославленого народного героя.

Обравши своїм центром гору Стіг у Чорногорі, Довбуш робить далекі походи. В травні 1744 р. народний герой сходить з Чорногори і підходить під м. Борщів на Поділлі, щоб розправитися з полковником Костянтиним Золотницьким. Останній за наказом Потоцького мучив повсталих селян по селах і містах Галицької землі, а в своїх маєтках в Борщові став справжнім катом для кріпаків. Спіймавши Золотницького, Довбуш піддав його мукам за народні кривди. Коли пан просив пощади і давав викуп за себе, народний месник відповів йому: «Не по гроші я тут прийшов, але по твою душу, щоб ти більше людей не мучив». Після цього маєток пана був spalений, а він з усією родиною знищений¹⁰.

Влітку 1744 р. Довбуш захопив шляхетську фортецю у Богородчанах, де розгромив сторожу, захопив багаті шляхетські маєтки, а різні скрині з шляхетськими па-

² ЛДНБ, відділ рукописів, ф. Осолінських, № 135/II (судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр.), стор. 126; Архів Бурштинського замку, № 4, арк. 12—13.

³ Ів. Сосенко. Олекса Довбуш и брат Иван, Львів, 1931, стор. 17; А. Петрушевич. Сводная Галицко-русская летопись (1700—1772 рр.), Львів, 1887, стор.

⁴ ЦДІА у Львові, ф. 5, т. 247, стор. 1363—1364.

⁵ Ф. Карпінські. Pamiętniki, Krakov, 1844, стор. 1—2. 266; Судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр., стор. 62—64.

⁶ Судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр., стор. 130.

⁷ Там же, стор. 156—157.

⁸ ЦДІА у Львові, ф. 5, т. 247, стор. 1363—1364.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦДІА у Львові, ф. 5, т. 243, стор. 1573—1574; т. 250, стор. 148—149; А. Петрушевич. Назв. праця, стор. 165.

¹¹ Ю. Целевич. Опришки, Руська історична бібліотека, т. XIX, Львів, 1897, стор. 205—206; ЦДІА у Львові, ф. 5, т. 250, стор. 1585—1587.

перами та економічними книгами порубав і спалив¹¹. Після богородчанського наступу Олекса Довбуш «перейшов у Перемишльські гори», обложив м. Турку і вимагав письмово від шляхтича Калиновського дати окуп від міських патриційів і лихварів¹².

Довбуш діяв на великій території. Він проходив із своїми загонами не лише в Галичині, але в Закарпатті і Буковині. В 1742 р. шляхетський уряд Речі Посполитої вимагав від молдавських властей спіймати на їх території Довбуша, який був тоді на Буковині. За свідченням сучасників, у 1743—1744 рр. Довбуш заходив аж до Трансильванії¹³; його бойових соратників судили феодала в Угорщині.

Крім письмових відозв «карток», Довбуш писав «маніфести проти князів», які підносять його до рівня видатного керівника народно-визвольного руху. Дії загонів Довбуша в 1744 рр. впливали на розвиток селянського руху загалом. Селяни, зрушені успішними виступами Довбуша проти феодално-кріпосницького гніту, відмовлялись виконувати державні податки, тікали в опришки. В одному з шляхетських листів 28.VIII 1744 р. прямо писалося: «Тамгешні (прикарпатські) піддані, збуджені такими революціями, відмовляються віддавати податки, а, ще гірше, погрожують втечею і покиненням своїх осідостей»¹⁴.

Переслідований польськими військами на Прикарпатті, угорськими — на Закарпатті, Довбуш перебув зиму в горах, а весною 1745 р. перейшов Дністер і діяв біля Рогатина. В травні 1745 р. в містах Надвірній і Солотвині шляхта готувалася до оборони від опришків Довбуша, який переходив ці околиці¹⁵. Як видно, Довбуш готувався до нових походів. Проте в серпні 1745 р. його спіткала трагедія.

В ніч з 23 на 24 серпня 1745 р. в с. Космачі підкуплений панами сільський глитай Степан Дзвінчук, влаштувавши засідку, смертельно поранив Довбуша — легендарного ватажка селянських мас західноукраїнських земель. Ранком 24.VIII 1745 р. Довбуша виявили вороги.

Великої уваги заслуговують останні мужні слова Довбуша, який на пропозицію священника висповідатися, відповів: «Уже я сповідався і причащався в той час, коли став на цей шлях»¹⁶.

Після смерті Довбуша пани публічно демонстрували його тіло по селах і містах, а потім за наказом гетьмана Потоцького жорстоко почетвертували на 12 кусків і розвішали на палях в 11 селах і містах Прикарпаття¹⁷ на пострах селянам. Феодала раділи загибелі Довбуша, нагородили вбивцю і були переконані, що опришківський рух припиниться. Але антифеодалну боротьбу продовжували його соратники.

З того часу минуло 220 років, але відважний Довбуш — безстрашний борець за інтереси пригноблених став улюбленцем народу, який склав про нього легенди, оповідання, пісні, що переходять від покоління до покоління. Світлий образ Довбуша відтворено в багатьох художніх літературних творах, а також в образотворчому мистецтві і музиці. Високу і заслужену оцінку діяльності Довбуша дали кращі представники українського народу, класики української, польської і чеської літератури, революційно-демократична інтелігенція.

Трудящі України пишаються своїм славним лицарем боротьби проти кріпосництва. Іменем Довбуша названо вулиці, площі міст. Письменники, поети, композитори, художники, кінорежисери створили понад 200 творів про нього. На батьківщині народного героя створюється його музей і ведеться підготовка по встановленню пам'ятника легендарному борцеві Карпат.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

¹² ЛДНБ, Архів Бурштинського замку, № 4/III, арк. 12—13.

¹³ Ф. Кагрінські. Вказані мемуари, стор. 6—7.

¹⁴ ЛДНБ, Архів Бурштинського замку, № 1/VI, арк. 10.

¹⁵ Там же, № 2/VI, арк. 22.

¹⁶ Судова книга міста Станіслава 1738—1751 рр., стор. 222—224.

¹⁷ ЛДНБ, Архів Бурштинського замку, № 5/III, стор. 12—13.

*В. ЮРЧУК. БОРОТЬБА КП УКРАЇНИ
ЗА ВІДБУДОВУ І РОЗВИТОК НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА (1945—1952 рр.).
Політвидав України, К., 1965, 256 с.*

Період 1945—1953 рр. займає особливе місце в історії нашої країни. Це був час, коли після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни радянський народ, що здійснив героїчний подвиг у боротьбі з фашизмом, за небувало короткий історичний строк відбудував і далі розвивав народне господарство. Запорукою як бойових, так і трудових подвигів радянського народу було керівництво Комуністичної партії Радянського Союзу.

Діяльності Комуністичної партії в період відбудови та розвитку народного господарства (1945—1953 рр.) присвячено чимало праць, в тому числі й на Україні. Проте ряд важливих проблем, зокрема аналіз кількісних і якісних змін у складі КП України, джерела зростання партійних організацій, перебудова роботи партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, форми і методи партійного керівництва відбудовою і розвитком народного господарства в період переходу від війни до мирного соціалістичного будівництва на Україні ще мало досліджені. Не було й ґрунтовних узагальнюючих праць про діяльність Комуністичної партії у цей період.

Тому слід всіляко вітати вихід у світ оригінальної праці В. І. Юрчука, яка заповнює прогалину у дослідженні важливого періоду історії партії.

Книга написана на основі праць В. І. Леніна, рішень з'їздів КПРС і КП України, пленумів їх ЦК. Широко використані матеріали партійних і державних архівів, опублікована література і періодична преса. Цінним є те, що значна кількість матеріалів автором введена у науковий обіг вперше.

Монографія написана на високому ідейно-теоретичному рівні. Великий фактичний матеріал книги вдало поєднується з науковим його аналізом, узагальненнями, аргументованими висновками. Автор вірно розв'язав складні питання теми, зумів переконливо показати, що незважаючи на труднощі післявоєнного періоду, Комуністична партія, робітничий клас, колгоспне селянство і радянська інтелігенція під прапором ідей і заповітів В. І. Леніна самовіддано будували соціалізм, розвивали економіку, науку, культуру, проявляли високу свідомість і масовий героїзм. В монографії охоплені і в основному вірно висвітлені

всі питання багатогранної діяльності КПРС і її одного з передових загонів КП України. Автор добре висвітлює зовнішньополітичну діяльність КП України і Української радянської держави, партійно-організаційну та ідеологічну роботу КП України, діяльність КП України по відбудові народного господарства, роботу Комуністичної партії України по дальшому розвитку народного господарства республіки. Прикро лише, що в такій фундаментальній праці не знайшлося місця для історіографії питання, де був би зроблений критичний аналіз літератури по темі. Це значно б підвищило науковий рівень книги. Хоча інші праці В. І. Юрчука свідчать, що він плідно працює над історіографією Компартії України в досліджуваній період¹.

Книга відкривається хоча і стислим, але цікавим параграфом про зовнішньополітичну діяльність Компартії України та Української радянської держави. Тут показується активна участь Української РСР у роботі міжнародних організацій, конференцій, комісій, покликаних відстоювати справу миру, розвивати співробітництво між народами. Українська РСР була одним із засновників Організації Об'єднаних Націй, і в кінці висвітлюється велика діяльність УРСР в роботі цієї міжнародної організації, успішне співробітництво з країнами, що ставали на шлях соціалізму. Проте слід було б показати також розвиток економічних і культурних зв'язків з капіталістичними країнами, з країнами, що в результаті другої світової війни визволилися від політичної залежності імперіалістичних держав.

Велике місце в книзі відведено питанням перебудови партійних організацій України після закінчення Великої Вітчизняної війни. Цей, другий розділ книги, який присвячений партійному будівництву в республіці, є одним з цікавіших розділів. Він містить велику кількість нових матеріалів. Показуються кількісні та якісні зміни в складі КП України, джерела поповнення рядів КП(б)У, особливо за рахунок демобілізованих воїнів Радянської Армії. Тільки за період з 1945 по 1948 рік в партійні організації України прибуло з Радянської Армії по демобілізації 460 835 членів і кан-

¹ В. І. Юрчук. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине в 1945—1953 годах. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6, стор. 75; В. І. Юрчук. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду. «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 123—130.

дидатів партії, що становило більше двох третин всього складу КП України (стор. 33).

В книзі показано, як переборюючи труднощі, Комуністична партія України ліквідувала обмеження внутріпартійної демократії, зумовлені воєнним часом, зміцнювала партійні організації, насамперед районні та первинні, посилювала контроль і перевірку виконання партійних рішень, забезпечувала правильне поєднання партійно-політичної і господарської роботи, поліпшувала розстановку партійних сил на різних ділянках господарського і культурного будівництва, удосконалювала керівництво масовими партійними організаціями. Значне місце цієї частини книги присвячено діяльності КП України по добору, розстановці і вихованню своїх кадрів.

Цікаво, на великому фактичному матеріалі написаний третій розділ книги, який показує діяльність КП України по відбудові промисловості, сільського господарства. Значна увага приділена висвітленню роботи партії по поповненню рядів робітничого класу, кадри яких після визволення республіки становили лише 17% довоєнної кількості. В монографії на великому фактичному матеріалі показуються різноманітні форми і методи, які використовувались партійними, профспілковими та комсомольськими організаціями для розвитку трудової і політичної активності робітників та інженерно-технічних працівників, залучення їх до управління виробництвом.

Важливою проблемою, що постала після визволення республіки перед КП України, як і всією партією, була відбудова сільського господарства, коли в колгоспах і радгоспах доводилось по суті заново створювати господарство. Автор показує діяльність союзу робітничого класу і колгоспного селянства, що виявилось у постачанні машин сільському господарству, у відрядженні на постійну і тимчасову роботу в колгоспи і МТС представників робітничого класу, в організації шефської допомоги робітничого класу колгоспному селянству. Позитивною рисою цього розділу є те, що тут показується робота вихованих партією передовиків і новаторів промисловості і сільського господарства.

Важливою формою розвитку політичної й трудової активності робітничого класу, колгоспного селянства було збільшення партійного про шарку на промислових підприємствах, будовах і транспорті, в колгоспах і радгоспах. Проте в монографії недостатньо показано діяльність партійних організацій по розстановці комуністів на вирішальних ділянках виробництва. В книзі (стор. 81) наводяться дані про збільшення кількості комуністів-робітників і службовців з 1946 по 1949 роки. Тут бажано було б показати окремо зростання кількості комуністів — робітників, безпосередніх виробничників, їх розстановку. На стор. 102 наводяться дані про кількість комуністів у колгоспних партійних організа-

ціях, проте невідомо скільки комуністів, що були на обліку в цих організаціях, працювало безпосередньо в рільництві, тваринництві й на інших важливих ділянках колгоспного виробництва.

Окремий параграф розділу присвячений соціалістичним перетворенням у західних областях України. Незважаючи на велику кількість літератури з цього питання, автору вдалось на основі залучення нових матеріалів глибше висвітлити окремі питання, зокрема про розвиток і зміцнення соціалістичної державності, форми і методи залучення трудящих мас цих областей до управління державою, питання партійного будівництва.

Поряд з відбудовою народного господарства Компартія України велику увагу приділяла культурному будівництву, комуністичному вихованню трудящих. В книзі показуються причини, які викликали необхідність посилення ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих, і висвітлюється діяльність партійних організацій по політичній освіті комуністів і безпартійних, розгортанню масово-політичної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції.

Останній, четвертий, розділ присвячений діяльності КП України по завершенню відбудови і дальшому розвитку народного господарства республіки в 1949—1952 рр. Тут висвітлюється робота XVI і XVII з'їздів КП(б)У, XIX з'їзду КПРС і діяльність партійних організацій по здійсненню їх рішень.

Повному і всебічному висвітленню питань теми сприяла структура і логічно виправдана структура книги. Хотілось би тільки відзначити, що першу частину параграфа четвертого у другому розділі (поєднання партійно-політичної і господарської діяльності) можна було б опустити, бо це питання висвітлюється у третьому і четвертому розділах, присвячених діяльності КП України по відбудові і дальшому розвитку народного господарства республіки.

Цінним книги є те, що, написана в історико-партійному плані, вона всебічно висвітлює діяльність партійних організацій республіки від Центрального Комітету Компартії України до первинних партійних організацій включно.

В усіх розділах книги на конкретному фактичному матеріалі показується дружба народів, допомога російського та інших народів СРСР у відбудові й розвитку народного господарства. Водночас відзначається, як робітничий клас і всі трудящі України, самі переборюючи великі труднощі, подавали допомогу кадрами, робочою силою, технікою іншим радянським республікам.

Характеризуючи позитивно книгу, слід висловити, крім вище зазначених, ще окремі зауваження. Автор не завжди показує труднощі, які заважали успішно відбудувати й розвивати народне господарство, культуру. Зокрема, це стосується відбудови

ви й розвитку сільського господарства. На стор. 59 вказується, що на початок 1948 р. порівняно з доведеним часом кількість секретарів обласних, окружних, міських та районних комітетів КП(б)У з вищою освітою зростає більш ніж удвоє. Проте це порівняння зроблено невдало, бо невідомо, скільки ж було цих працівників з вищою освітою до війни. У примітці на стор. 118 вказується, що Іркліівський район пізніше ввійшов до складу Чернобаївського району Черкаської області. Проте до інших райо-

нів республіки, що були укрупнені, таких приміток не подається. Однак ці окремі зауваження не можуть знизити високої оцінки книги В. І. Юрчука. Вона є важливим вкладом в дослідження історії КППРС взагалі і його бойового загону КП України, зокрема, періоду відбудови й розвитку народного господарства (1945—1953 рр.).

І. П. КОЖУКАЛО, П. Г. СІТКО

В. С. КОВАЛЬ. ОНИ ХОТЕЛИ УКРАСТЬ У НАС ПОБЕДУ. ОЧЕРКИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (1939—VI.1943), изд-во «Наукова думка», К., 1964, 404 с.

В усій неосязній літературі про другу світову війну досі не було праці, присвяченої докладному марксистському аналізу воєнно-політичної стратегії США. Цю прогалину значною мірою заповнює рецензована монографія В. С. Ковалю. Автор звернувся до широкого кола джерел-документів, опублікованих у різних збірниках, мемуарах і щоденниках американських керівників та в численних офіційних американських виданнях, автори яких мали доступ до секретних архівів Білого дому, державного департаменту, військового міністерства та генерального штабу США. Відкинувши тлумачення буржуазних істориків з усіма їхніми «концепціями», В. С. Коваль самостійно і вдумливо вивчив і проаналізував величезний за обсягом матеріал. Це дало змогу прийти до багатьох нових важливих висновків.

Книга відкривається розділом про плани США у другій світовій війні. Не буде зайвим вказати, що це питання досі лишалося нез'ясованим. Здійснивши складну роботу по зіставленню та аналізу розрізнених даних, автор тим самим уперше створив єдину правильну основу для розуміння й дослідження політики США, що впливала з загальних планів американського імперіалізму у війні і була спрямована на їх реалізацію.

В. С. Коваль послідовно розглядає вузлові питання воєнно-політичної стратегії США, простежує етапи її еволюції. Уважне вивчення першоджерел дозволило цілком по-новому висвітлити роль США у розробці і здійсненні союзницької стратегії на Європейському театрі — головній арені воєнних дій у другій світовій війні. Вже давно під впливом фальсифікаторських писань таких авторів, як Р. Інгерсолл, та інших поширився погляд, ніби головними винуватцями саботажу другого фронту були правлячі кола Англії. В. С. Коваль показує хибність цього погляду. Наведені в книзі документи незаперечно свідчать, що саме уряд і командування США визнавали загальну антирадянську лінію союзни-

цької політики у питанні про другий фронт.

У праці показано, як у період оборони Сталінграда, вважаючи неминучою близьку поразку Радянського Союзу, керівники США ухвалили рішення про перехід до стратегічної оборони у війні з Німеччиною і почали концентрувати головні сили своїх діючих військ проти Японії. Після тривалої боротьби поглядів було вирішено зайняти Північно-Західну Африку, щоб зміцнити оборонні позиції США і Англії на Європейському театрі воєнних дій. Досі десант американських військ у Північно-Західній Африці без посилань на документи пояснювався виключно прагненням правлячих кіл США загарбати французькі колонії. Нове, широко документоване пояснення цієї акції в книзі В. С. Ковалю становить великий науковий інтерес. Воно нарешті дає змогу зрозуміти чи не найскладніший епізод в історії союзницької стратегії.

Перелом у ході Великої Вітчизняної війни на користь Радянського Союзу, як свідчать наведені в книзі документи, був цілковито несподіванкою для штабів та уряду США. Доти вони були переконані, що Німеччина сильніша за Радянський Союз і відповідно до цієї оцінки ситуації будували свої плани й політику. Тоді керівники США вважали Німеччину головною перешкодою на шляху до американського панування над світом, і їхня політика була спрямована на безкомпромісну боротьбу проти Німеччини. Перелом у ході Вітчизняної війни докорінно змінив становище. Тепер керівники США стали вбачати головну перешкоду на шляху до здійснення своїх імперіалістичних планів у Радянському Союзі. Це викликало крутий антирадянський поворот, перенацілювання американської політики. В. С. Коваль перший серед істориків виявив докорінну різницю між її напрямками у періоди до і після перелому в ході війни, і в цьому одна з найцінніших рис його дослідження.

У монографії докладно показано гостру кризу воєнно-політичної стратегії американського імперіалізму, спричинену переломом у ході Вітчизняної війни на користь Радянського Союзу; крах усіх попередніх американських планів, націлених на завоювання світової гегемонії в результаті вій-

ни; вимушений перегляд цих планів і всієї політики США, розробку нової лінії політичної та військової стратегії американського імперіалізму відповідно до нових умов. Всі ці заходи було здійснено в першій половині 1943 р.; новий напрям американської політики було визначено до кінця війни. Тому цілком виправданим є вибір автором хронологічних рамок дослідження: 1939 р.— червень 1943 р.

Самостійний підхід В. С. Ковалю до предмета дослідження виявився і в тому, що він уперше простежує взаємодію усіх основних факторів, що визначали напрям американської політики і військової стратегії: 1) загальні плани американського імперіалізму у війні та наявність матеріальних засобів для їх реалізації; 2) оцінки перспектив радянсько-німецької війни, що на всіх етапах були в основі американських стратегічних рішень; 3) німецький фактор — гітлерівські плани до перелому в ході війни і діяльність верхівкової антигітлерівської опозиції в Німеччині після перелому, коли долю Гітлера було вирішено; 4) взаємозалежність зусиль збройних сил США на Європейському та Тихоокеанському театрах воєнних дій; 5) англо-американські суперечності й гострі конфлікти серед американського керівництва з питань політичної та військової стратегії; 6) напружена боротьба в США з питань зовнішньої політики як у середовищі правлячих кіл, так і між прогресивними й реакційними силами загалом, та ін.

В. І. Ленін вказував, що неправильно відривати внутрішню політику від зовнішньої або протиставляти їх. Керуючись цією методологічною вказівкою, В. С. Коваль послідовно розглядає події внутрішнього життя США не як фон, а в органічному поєднанні з висвітленням зовнішньополітичних проблем.

У книзі на основі американських джерел глибоко аналізується політичне становище в США. У перший період війни прогресивні сили Сполучених Штатів Америки боролися за активізацію бойових сил країни, за відкриття другого фронту. В ході і внаслідок цієї боротьби, показує автор, вони згуртувалися в могутній антимонополістичний табір, очолюваний комуністами. Після перелому в ході війни, коли найреакційніші кола США змінили курс зовнішньої політики до антирадянського сепаратного миру з Німеччиною, прогресивний табір успішно зривав усі спроби реакції повернути США проти Радянського Союзу.

Автор докладно розглядає особливості кожного з етапів розвитку внутрішнього становища в США, розкриває величезну історичну заслугу Комуністичної партії, яка зуміла спрямувати прогресивні сили

країни на боротьбу проти авантюристичної зовнішньої політики реакції, за зміцнення бойового співробітництва з Радянським Союзом.

Слід відзначити ретельність дослідження. Автор не ілюструє задані положення, а робить об'єктивні висновки лише на основі незаперечних фактів. Спираючись тільки на абсолютно вірогідні матеріали, він старанно шукає всі дані, які, здавалося б, ідуть врозрід з його концепціями, пояснює їх, переконливо обгрутовуючи свої висновки. Тому критичні зауваження можуть торкатися тільки дрізгорядних питань, того, що не показано в книзі або зачеплено лише побіжно.

Так, у праці випало питання про розподіл зон оперативної відповідальності збройних сил США і Англії. Про нього слід було згадати, тому що тоді стало б зрозуміло, чому можливий обмежений десант на Балканах покладався тільки на англійців.

Автор характеризує ленд-ліз на стор. 47, але тільки на стор. 153 згадує, що він був знаряддям, за допомогою якого США підпорядковували собі капіталістичних союзників у війні.

У березні 1941 р., говориться у книзі, «Японія вже вела підготовку до нападу не лише на Сінгапур, а й на головну базу американського Тихоокеанського флоту в Піrl-Харборі. Подібно до Ріббентропа японський міністр не розкривав свої карти» (стор. 60). Справа в тому, що Мацуока, можливо, й не знав про згадану підготовку, яка в глибокій таємниці велася японським флотом під керівництвом адмірала Ямамото з січня 1941 р.

На стор. 69 меморандум державного департаменту від 14 червня 1941 р. помилково датовано 14 липня. Телеграма Рузвельта американським делегатам на конференції в Лондоні у липні 1942 р. викладається на стор. 155, а дату її вказано лише на стор. 163.

Автор дає нову трактовку ряду питань, багато проблем ставить і розв'язує вперше, але необізнаному читачеві все це невідомо, бо в книзі немає історіографічного огляду.

Не зовсім вдало обрано назву книги. Навряд чи слід було такій серйозній праці давати сенсаційну назву, хоч вона відповідає суті описуваних подій.

Нова книга В. С. Ковалю заслуговує високої оцінки. Це глибоко оригінальне наукове дослідження однієї з головних проблем історії другої світової війни. Основні його висновки міцно увійдуть в арсенал радянської історіографії.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
А. К. МАРТИНЕНКО

Ю. О. КУРНОСОВ, А. Г. БОНДАР.
У НАВЧАННІ ТА ПРАЦІ, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 343 с.

Вивчення і теоретичне осмислення шляхів розвитку системи освіти як головного каналу формування армії радянської інтелігенції має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення в період розгорнутого будівництва комунізму, оскільки освіта, тісно пов'язана з багатьма іншими суспільними явищами, становить одну з найістотніших сторін формування комуністичних суспільних відносин. Успішне розв'язання завдань, поставлених перед освітою об'єктивними економічними потребами будівництва комунізму,— необхідна умова науково-технічного, соціального і культурного прогресу.

Виходячи з цих положень, Ю. О. Курносов і А. Г. Бондар — автори книги «У навчанні та праці» — на підставі багатого документального матеріалу дослідили історію створення кадрів робітничо-селянської інтелігенції, розвитку системи народної освіти в Україні в роки побудови соціалізму і в період розгорнутого будівництва комунізму.

У книзі переконливо доведено, що, розпочинаючи титанічну роботу по здійсненню грандіозних планів перетворення відсталі країни, відкинутої на кілька десятиріч назад імперіалістичною та громадянською війнами, з надзвичайно низьким рівнем освіченості населення, Комуністична партія правильно розуміла, що необхідно готувати кадри своєї, радянської інтелігенції, здатної використати досягнення науки, техніки, матеріальні ресурси країни для того, щоб поставити їх на службу радянському суспільству. І з перших же днів свого існування, незважаючи на величезні економічні й політичні труднощі, Радянська влада вишукувала всі можливості, щоб виділяти необхідні капіталовкладення на освіту. То був щедрий посів, що дав багатий урожай і добре послужив збагаченню й всебічному прогресу радянського народу. Все це докладно проаналізували автори рецензованої праці.

В. І. Ленін вчив, що робітничий клас не повинен чекати, поки він матиме достатню кількість своїх кадрів, і тільки тоді братися за здійснення революційних перетворень; йому необхідно спочатку повалити владу експлуататорських класів, встановити диктатуру пролетаріату, а вже потім підняти культурний рівень трудящих мас, створювати кадри власної інтелігенції. Цінність праці Ю. О. Курносова і А. Г. Бондар саме в тому і полягає, що в ній дається розгорнута картина створення і формування системи наукової й ідеологічної підготовки радянської інтелігенції. Цей процес показано складовою і невід'ємною частиною загального процесу розвитку нашої республіки, української національної культури. Авторі яскраво відобразили такі сторінки історії, як творчий шлях передо-

вих учених України — Є. О. Патона, В. І. Вернадського, О. О. Богомольця, І. П. Бардіна, О. І. Білецького, Л. А. Булаховського та ін. (стор. 26—30). Наведені в праці документи про ставлення Радянського уряду України до провідних учених, спеціалістів, турботу про їх матеріальне забезпечення, створення максимально сприятливих за тих часів побутових умов і можливостей для наукової праці свідчать не тільки про гуманність Радянської влади, а й про боротьбу її за прогрес науки, суспільства.

Безперечний інтерес становить дослідження процесу закладки фундаменту передової радянської науки. Політичну зацікавленість праці надає розгляд цього питання з точки зору поєднання передової ідеології з науковими знаннями, показ створення радянської інтелігенції як своєрідного відбиття класової боротьби в період соціалістичного будівництва. В. І. Ленін, особисто займаючись питанням викладання суспільних наук у вузах, розглядав його як один з найважливіших елементів соціалістичного будівництва. Питання ідеологічного формування інтелігенції не зняте з порядку денного і сьогодні, воно зливається з процесом формування молодого покоління. Авторі праці дають великий фактичний матеріал про це в четвертому розділі своєї книги. Проте необхідно було дати більше практичних порад щодо цього.

Книга документально розкриває не тільки хід і політичний зміст перетворень, здійснюваних партією в галузі освіти, але й показує беззавітне прагнення до науки трудящих мас, готових подолати всі труднощі. Адже тепер зовсім забуті ті часи, коли на обід студент одержував кілька ложок ячної каші і один фунт чорного недопеченого хліба, коли в одній кімнаті гуртожитку жили 176 дівчат-студенток (стор. 65), коли, як зазначалося у доповіді Центральному бюро комуністичного студентства про становище київських студентів (початок 1923 р.), «гуртожитків нема і з стипендіями справа стоїть слабо» (стор. 53). Авторі зуміли знайти переконливі, зворушливі факти цього безприкладного подвигу робочої людини у типовому образі робітфаківця: сухий, блідий, майже без одягу і взуття, з книжкою і зошитом йшов він у храм науки (стор. 46). Але, сильний духом, він знав, що прийшов сюди як пролетарський боєць, щоб перемогти і на фронті наукової боротьби з привілейованими класами. Цей дух боротьби й оптимізму, підкреслений у книзі, відбиває наступальний характер нової трудової інтелігенції і має велике виховне значення для нинішнього покоління радянської інтелігенції.

Заслугою авторів слід вважати детальне документальне відображення стану і специфіки системи підготовки кадрів на Україні. Ю. О. Курносов і А. Г. Бондар істотно доповнили картину розвитку радянської вищої школи, дали глибокий аналіз і уза-

гальнення тих труднощів і перепон, що їх було подолано на різних етапах розвитку вузів: відставання рівня і темпів підготовки широких кадрів інтелігенції, насамперед технічної, в період першої п'ятирічки (стор. 76), недостатня увага до підготовки спеціалістів нових галузей науки в п'ятій п'ятирічці, вкрай незадовільна виробнича практика студентів. Те, що в книзі наведено факти повної відсутності машин на кафедрі механізації Білоцерківського сільськогосподарського інституту, виконання трудовітких робіт вручну на тваринницьких фермах студентами Дніпропетровського сільськогосподарського інституту і багато іншого, допомагає виявити одну з причин наших прогалин у розвитку народного господарства. Адже такий стан означав завідоме роззброєння молодих спеціалістів, виховання примиренського ставлення до старого, віджитого і тому шкідливого. На жаль, у книзі цю думку проведено дещо побіжно. Автори обмежились досить загальним висновком, показавши поліпшення і вдосконалення підготовки кадрів виключно через постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. А праця б виграла, якби детальніше і глибше з'ясувала причини подібних недоліків у кожному з наведених випадків, якби показувала заходи на місцях до поліпшення становища. Великий інтерес мало б висвітлення правильних і помилкових точок зору, які мали місце серед викладачів, з питань удосконалення, реорганізації вищої школи тощо. Таке поглиблення аналізу системи вищої спеціальної освіти, особливо в період розгорнутого будівництва комунізму, було б дуже важливим з точки зору оцінки проведених серйозних перетворень.

Нам хотілося б висловити думку про необхідність більш диференційованого підходу до питання зв'язку навчання студентів з працею на підприємствах. Виробнича практика студентів має максимально зближатися з виробничою діяльністю: щоб студент повністю виконував певну ділянку роботи, відповідав за неї, вникав у всі тон-

кощі виробничого процесу. В тій формі, в якій виробнича практика існує сьогодні, вона призводить до легковажного, поверхового, безвідповідального ставлення до справи, яка нібито не є основною, а тому виконується недбало, як щось штучно при-тягнуте.

Деякі претензії можна пред'явити до методики побудови дослідження. На наш погляд, доцільнішим був би не просто хронологічний добір документів, а використання порівняльного методу. Якби поряд з фактом про 100 стипендіатів Харківського технологічного інституту (1922 р.) було б сказано, скільки студентів забезпечено стипендією сьогодні в цьому інституті, обидві цифри багато б сказали. Динаміку розвитку різних елементів вищої школи можна було б наочніше подати в діаграмах і таблицях, що, в свою чергу, дозволило б поглибити дослідження і зробити нові висновки по ряду питань.

Книга «У навчанні та праці» може служити джерелом дальшого дослідження питань розвитку радянської інтелігенції, спеціальної освіти в СРСР. Заслугою Ю. О. Курносова і А. Г. Бондар є створення загальної картини формування інтелігенції, розвитку вищої спеціальної школи на прикладі такої великої і розвинutoї в культурному відношенні республіки, як Українська РСР. Питання про шляхи становлення радянської вищої школи на Україні важливе не тільки для історії минулого, а насамперед, як досвід для поліпшення вищої освіти на майбутнє. Тому, незважаючи на певні недоліки, книга, безперечно, зможе бути використана практичними працівниками для дальшої роботи по вдосконаленню системи підготовки кадрів інтелігенції. Хочеться сподіватися, що автори книги продовжать свою роботу і внесуть ще істотніший вклад не тільки в розробку історії розвитку радянської інтелігенції і вищої школи, але й у справу дальшого її вдосконалення.

В. В. МРИГА, Є. І. НЕДРІТ

Н. А. МОХОВ. МОЛДАВІЯ ЕПОХИ ФЕОДАЛІЗМА. Кишинів, 1964, 435 с.

В рецензованій праці всебічно розглядається проблема розвитку феодальних відносин у Молдавії в XIV—XVIII ст. Висвітлюючи розвиток продуктивних сил, автор присвячує чимало сторінок з'ясуванню питання про співвідношення питомої ваги землеробства і тваринництва в економіці Молдавії XV—XVIII ст., яке було предметом жвавої і тривалої полеміки як у радянській, так і в румунській історичній літературі. Використовуючи, крім даних документальних джерел, аналіз форм класової боротьби, дані етнографії і фольклору, права тощо, М. А. Мохов приходять до висновку про провідну роль скотар-

ства в господарстві феодальної Молдавії, про тісні його зв'язки з ринком.

Докладно у книзі розглядається процес закріпачення селянства Молдавії. Численними даними автор доводить, що повне перетворення селян у кріпаків сталося в середині XVI ст. Відводячи велике місце соціальним проблемам, М. А. Мохов дає характеристику всім суспільним класам і соціальним групам Молдавії, показуючи зміну їх становища з розвитком феодальних відносин. Заслугує високої оцінки його характеристика категорій молдавських селян. При цьому автор не ухиляється від участі в полеміці, яка виникла і триває в зв'язку з визначенням ряду категорій селян, наприклад, такої, як «резеші».

Класова боротьба на різних етапах та-

кож знайшла на сторінках книги широке висвітлення. Показуючи різні форми класової боротьби, автор приділяє велику увагу характеристиці гайдуцького руху і дає правильне визначення його соціальної суті, кваліфікуючи гайдуцтво за його ідеологією, як одну з відсталіших форм класової боротьби. Докладно описується селянське повстання під проводом Мухи.

Висвітлюючи історію Молдавії у складі Туреччини, автор приходить до висновку, що турецькі побори і податки іноді перевищували розміри додаткового продукту, що вироблявся в країні. Цей висновок надзвичайно важливий, бо навіть у нашій літературі висловлювалась думка про порівняно слабку економічну і національну залежність молдавського селянства від турецьких феодалів і султанського уряду. А націоналістичні історики намагалися за допомогою цієї хибної тези виправдати турецький васалітет українського гетьмана Петра Дорошенка.

У книзі дається правильна оцінка національно-визвольної боротьби в Молдавії, успішно розв'язується проблема розстановки соціальних сил у цій боротьбі, показується роль бояр, реакційне угруповання яких примирялося з турецьким ігом, йшло на службу до султана і виступало в ролі боярсько-султанської агентури. Водночас М. А. Мохов відзначає, що боротьба господарів з боярською олігархією не завжди мала прогресивний характер, навпаки виступи проти господарів — агентів і ставленників султанської Туреччини, які слухняно виконували волю поневолювачів, часом були корисними, хоч господар був виразником централістських тенденцій, і являв собою не представника місцевої державної влади, а ставленника турецького султана в Молдавії.

М. А. Мохов багато займався вивченням питань зародження і розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків молдавського народу з російським і українським народами. Важливе місце, зокрема, автор відводить розвитку молдавського козацького бойового союзу, по-новому розглядає слабо вивчене в історіографії питання про козацькі походи в Молдавію. М. А. Мохов рішуче виступає проти оцінки буржуазною історіографією козацьких походів у Молдавію як грабінницьких, авантюристичних експедицій, що нібито не мали підтримки у корінного населення. Автор високо оцінює роль і значення козаків у боротьбі

молдавського народу проти турецького іга, вважаючи, що українські козаки в ряді моментів виступали головною силою антитурецької боротьби в Молдавії. Для характеристики спільної антифеодальної боротьби особливо цікаві встановлені автором зв'язки і активна участь молдаван у гайдамацькому русі та в русі опришків.

Позитивною якістю рецензованої книги є хороша літературна мова, чітке формулювання думок. Автор прагне нічого не залишати не з'ясованим.

Однак праця М. А. Мохова не позбавлена недоліків. Насамперед слід відмітити нерівномірність у висвітленні різних хронологічних етапів. На нашу думку недостатньо глибоко висвітлене докласове суспільство і історія першої половини XVIII ст., хоч автор багато уваги приділив вивченню молдаво-українських зв'язків, що мали, переважно, політичний характер. Зв'язки Молдавії з Україною були більш різноманітними і охоплюють великий хронологічний період. Показавши вплив українського козацтва на політичне життя Молдавії, зокрема на зовнішньополітичні відносини, автор майже не висвітлює економічні зв'язки Молдавії з Україною. Тимчасом відомо, що протягом тривалого часу споживачами продуктів молдавського тваринництва була Україна. Немала заслуга Молдавії належить у перетворенні України в транзитний пункт східної торгівлі Росії та інших країн Європи.

Недостатньо переконлива аргументація автора в суперечці з Грекуллом з приводу памфлетної літератури та її значення як ідеологічної форми класової боротьби. Суперечливий автор і в оцінці історика Богдана Петровичеяку Хешдеу. На початку абзаца він зараховує Хешдеу до табору істориків з консервативно-реакційними ідеалістичними поглядами, а в кінці абзаца говрить про «своєрідний радикалізм» його світогляду. Неправильно перекладено з польської мови назву архівного фонду (Akta grodzkie i ziemskie) — «Акти сільські і міські»), яку, власне, і не треба перекладати.

Однак зазначені недоліки не знижують загального високого наукового рівня книги М. А. Мохова, яка являє собою помітний вклад у молдавську радянську історіографію.

О. М. АПАНОВИЧ

А. Я. ПОРІЦЬКИЙ. ПОБУТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 139 с.

Праця молодого здібного передчасно померлого радянського дослідника А. Я. Поріцького привернула увагу не тільки етнографів, а й істориків. Автор висвітлив по-

бут і матеріальну культуру сільськогосподарських робітників Південної України за доби капіталізму, що має важливе значення для дослідження історичного процесу формування, розвитку та становлення на Україні найреволюційнішого класу суспільства — пролетаріату. Якщо його передова частина — промисловий робітничий клас значною мірою досліджена радянськими

вченими, то історія інших загонів пролетаріату — сільськогосподарських, будівельних робітників поки що не знайшла глибокого висвітлення. В радянській історіографії досі нема чіткої уяви, що собою являли сільськогосподарські робітники кінця XIX — початку XX ст., не визначено, чи існували грані, що відмежовували сільськогосподарських робітників від усієї строкатої маси пролетарських прошарків села, і якщо вони мали місце, то в чому виявлялися. Кропітке дослідження А. Я. Поріцьким фактичного матеріалу про всі сторони побуту сільськогосподарських робітників допомагає історикам дати вірну характеристику сільськогосподарського пролетаріату.

Детально аналізуючи матеріальну культуру, житло, одяг, харчування і громадський побут селянства, А. Я. Поріцький простежив, як внаслідок класового розшарування селянства за доби капіталізму побут і культура кожної класової групи — куркулів, середняків і сільського пролетаріату — набували своїх специфічних рис і особливостей. Наведені у книзі дані, безперечно, свідчать про те, що побут найбільшій частини селянства дуже наближався до побуту пролетаріату. Це проявлялося в родинних відносинах (руйнування старої патріархальної сім'ї, зростання рівноправності жінки, становище в сім'ї невістки, приймака), у лонці національних традицій одягу, обрядів і навіть у проведенні дозвілля.

Глибоко і всебічно характеризується житло сільської бідноти, зокрема сільськогосподарських робітників. Автор робить вірні висновки про те, що в період капіталізму сільськогосподарські робітники повсюдно зазнають жорстокої експлуатації і перебувають у найгірших умовах життя й побуту. Ця думка підкріплюється порівняльним аналізом умов життя сільськогосподарських робітників сучасних капіталістичних країн — США, Англії та ін.

У своїй роботі А. Я. Поріцький показав, як внаслідок розвитку капіталізму в середовищі селянства послаблювалися старовинні традиції в народному одязі, змінювався народний костюм. Особливо різучі зміни відбувалися в одязі крайніх груп селянства — сільської буржуазії і сільського пролетаріату. Саме вони найбільше купували фабричні товари. Цілком справедливо критикує А. Я. Поріцький етнографів Н. І. Лебедєву та Г. С. Маслову, які твердили, що землеробський відхід не мав суттєвого впливу на зміни матеріальної культури. Автор показав, як масовий вплив робітників у сільське господарство Півдня України з українських, білоруських і російських губерній сприяв тому, що тут відбувалося змішування національних форм одягу. Так, на Україні серед сільськогосподарських робітників набули поширення сорочка-косоворотка, жіночі сарафани, які за своєю формою нагадували одяг російських селян, але оздоблювалися україн-

ською вишивкою. Внаслідок спілкування робітників не тільки різних національностей, а й різних галузей виробництва (інколи на землеробські роботи йшли і промислові робітники) серед сільськогосподарських робітників Півдня України поширюються піджаки і жилетки з фабричних тканин та інший одяг промислових робітників. Маючи безперечно прогресивне значення, землеробський відхід сприяв зміцненню у робітників почуття інтернаціоналізму і класової приналежності.

На численному фактичному матеріалі автор вивчає харчування найбідніших верств селянства і сільськогосподарських робітників. Цей розділ має характер як етнографічного, так і історичного дослідження, оскільки створює яскраву картину тяжкого становища сільськогосподарського пролетаріату за доби капіталізму, постійних нестатків і напівголодного існування.

У розділі про громадський побут автор зумів особливо виразно відтінити пролетарські риси, які з'явилися в громадському побуті сільської бідноти, зокрема у сільськогосподарських робітників. Глибокому аналізу піддано кооперативні об'єднання, робітничі артілі: показано їх традиційні і нові форми, види, обов'язки членів артілі та їх взаємостосунки. Проте автор, хоч і навів про це ряд фактів, чомусь не підкреслив ту обставину, що артілі сільськогосподарських робітників наприкінці XIX ст. були не тільки породженням традицій українських заробітчан (стор. 104), а й своєрідним класовим союзом, покликаним захищати інтереси всіх членів артілі.

Історична частина праці А. Я. Поріцького, на жаль, поступається перед етнографічною. Розглядаючи її як вступну, автор, зрозуміло, не міг глибоко дослідити процес формування сільськогосподарського пролетаріату, його склад, чисельність та інше і спирався, в основному, на відому літературу. Недостатня розробка в радянській історіографії деяких питань цієї теми позначилася і на даній праці. Так, автор весь найбільшій прошарок селянства вважає сільськогосподарським пролетаріатом. Між тим, не можна повністю отожднювати сільську бідноту з сільськогосподарським пролетаріатом. Вихідці з найбіднішого селянства поповнювали ряди промислового пролетаріату, наймитували в містах, працювали в портах, на залізницях, у риболовецьких артілях тощо. Отже, сільська біднота була спільною базою для формування різних загонів пролетаріату, в тому числі і сільськогосподарського. Це зазначив В. І. Ленін: «...маса «селянства» зайняла вже цілком певне місце в загальній системі капіталістичного виробництва, а саме, місце сільськогосподарських і промислових найманих робітників»¹.

Нечіткість характеристики сільськогосподарського пролетаріату в історичній частині

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 145.

даної праці викликала цілу низку неточностей. Автор не показав принципової різниці в поглядах на сільськогосподарський пролетаріат радянської історіографії і буржуазно-народницької. Буржуазна історіографія, що нараховує ряд праць, присвячених безпосередньо історії сільськогосподарських робітників, наводила цікаві дані про їх становище, але не розуміла або завуальовувала класову суть сільськогосподарського пролетаріату, вважаючи сільськогосподарських робітників просто збіднілими селянами, яким властиві всі риси селянства. Радянська ж історіографія вже з перших кроків свого існування поклала початок науковому дослідженню історії сільськогосподарського пролетаріату, розглядаючи його не як прошарок селянства, а як загін пролетаріату, що знаходив собі застосування у сільському господарстві.

Звичайно, оформлення сільськогосподарського пролетаріату в окремий загін мало свою специфіку і було дуже повільним. Але розуміння цього процесу дає пояснення великим змінам, що відбувалися у побуті та культурі сільськогосподарського пролетаріату в період капіталізму. У розділі «Матеріальна культура» А. Я. Поріцький цілком вірно говорить про неоднакове засвоєння різними соціальними групами селянства нових елементів матеріальної культури. Він зазначає, що сільський пролетаріат швидше, ніж середнє селянство, відмовлявся від її старих традиційних форм. Але причинами такого явища автор вважає «насамперед скрутні матеріальні умови, кочовий спосіб життя» (стор. 59). На наш погляд, це пояснення неповне. Головна причина — у розселянванні селянства, у формуванні з найбіднішої його частини пролетарського

класу з властивими останньому формами матеріальної культури.

В етнографічній частині праці висвітлено побут і культуру не сільськогосподарських робітників, а всього прошарку сільської бідноти, яка епізодично наймитувала. Але добре було б простежити, як змінювалися побут і культура сільської бідноти, яка не остаточно втратила зв'язки з селом. Адже побут сільських робітників, які епізодично працювали на промислових підприємствах, різнився від побуту тих сільських пролетарів, які працювали в поміщицьких економіях. Таке диференціальне дослідження побуту й матеріальної культури сільської бідноти допомогло б чіткіше уявити особливості побуту саме сільськогосподарських робітників.

Невірним є твердження автора в резюме, що «боротьба сільськогосподарських робітників за покращення свого становища і побуту в умовах капіталізму не могла принести істотних результатів». Адже саме в умовах капіталізму пролетаріат розгорнув активну боротьбу проти царизму і влади капіталу, яка завершилася перемогою Великого Жовтня.

Вказані недоліки не міняють загальної позитивної оцінки книги А. Я. Поріцького. Написана на основі багатьох етнографічних та історичних джерел, вона в основному вірно змальовує побут і матеріальну культуру найбіднішої частини українського селянства, правильно показує характер тих змін, що відбувалися в ньому. Книга А. Я. Поріцького, безперечно, внесе свою частку в справу вивчення історії сільськогосподарського пролетаріату України доби капіталізму.

О. І. ЛУГОВА

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА СЕСІЯ «В. І. ЛЕНІН ТА ІСТОРИЧНА НАУКА»

15—18 червня 1965 р. у Києві відбулася наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука», в роботі якої взяли участь понад 500 вчених-істориків Радянського Союзу.

Про величезне значення творчої спадщини В. І. Леніна, а також її роль у розв'язанні найважливіших проблем радянської історичної науки говорив у своїй вступній промові секретар ЦК КП України А. Д. Скаба. Він відзначив, що проведення цього великого форуму вчених-істориків ще раз свідчить про те, як багато уваги приділяється в нашій країні вивченню вічно живої і дійової ленінської теоретичної спадщини. Сесія стане важливою віхою в підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

На пленарному засіданні першою була заслухана доповідь академіка АН СРСР Є. М. Жукова «В. І. Ленін і проблема «епохи» в світовій історії». Простеживши та проаналізувавши живання в ленінських працях терміну «епоха», доповідач підкреслив, що Володимир Ілліч з науковою точністю дає визначення історичної епохи. За Леніним, цей термін виражає типові соціальні процеси, в яких той чи інший суспільний клас виступає у ролі провідної, визначальної сили. Водночас історичний процес розглядається не абстрактно, а в усій сукупності конкретних обставин, багатограних соціальних явищ. Тому для матеріалістичного розуміння розвитку світової історії ленінське поняття «епохи» має першорядне значення.

На найважливіших проблемах історико-партійної науки в світлі ленінських теоретичних настанов спинився академік АН СРСР П. М. Поспелов.

Доповідач висвітлює питання про хід підготовки багатотомної історії партії, розкрив головні теоретичні і методологічні моменти цієї праці. В ній глибоко і всебічно висвітлюватимуться закономірності виникнення і діяльності першої пролетарської партії нового типу, науково узагальнюватиметься її величезний досвід у революційному перетворенні суспільства на базі соціалізму і комунізму. В основу цього видання будуть покладені праці В. І. Леніна, в яких особливо значне місце займають проблеми історії комуністичної партії, зокрема наукова розробка принципів історизму і партійності науки, питання пері-

одизації історії КПРС, дослідження оцінка найважливіших періодів виникнення і діяльності партії. Принципіальне значення має наукова концепція історії створення і розвитку партії, вироблена Леніним. Одним з головних завдань є глибоке наукове висвітлення нового етапу в історії нашої партії, тісно зв'язаного з XX і XXII з'їздами КПРС, з постановами жовтневого, листопадового і березневого Пленумів ЦК КПРС.

З доповіддю «В. І. Ленін як історик російського революційного руху» виступила академік АН СРСР М. В. Нечкіна. Вона розглянула чотири аспекти дослідження історії революційного руху XIX ст., а саме: ленінську концепцію революційного руху в Росії в історії історичної науки; значення цієї концепції для вивчення історії народів СРСР; коло історичних джерел, використаних Леніним у дослідженні революційного руху в Росії; поєднання ленінської періодизації революційного руху в Росії з встановленими В. І. Леніним революційними ситуаціями XIX ст., що не переросли в революцію. Поєднання вчення Леніна про революційні ситуації в історії Росії XIX ст. із створеною ним періодизацією революційного руху в Росії, на думку М. В. Нечкіної, може стати новим перспективним аспектом роботи істориків над ленінською спадщиною.

Питанню про ленінську теорію соціалістичної революції і сучасність присвятив свою доповідь професор К. К. Дубіна. В своїх працях, відзначив доповідач, В. І. Ленін дав не тільки наукову відповідь на всі питання, які стали перед людством в епоху імперіалізму, але й передбачив майбутній розвиток світової історії, обґрунтував тезу про можливість перемоги соціалізму в одній або кількох країнах, розвинув далі марксистське вчення про диктатуру пролетаріату, про загальні закономірності і специфічні особливості революції. Важливе місце в ленінській теорії соціалістичної революції займає питання про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Це положення на сучасному етапі повністю підтверджено досвідом країн народної демократії Європи і Азії, досвідом Куби, хоч у кожній з цих країн і були свої специфічні особливості.

Протягом двох днів тривала робота секцій, де було заслухано понад 50 доповідей і повідомлень.

На секції методологічних проблем історії історичної науки (керівник — академік Є. М. Жуков) з доповіддю «Ленінське вчення про закономірний і прогресивно-поступовий характер історичного процесу», присвяченою історико-філософській проблемі співвідношення свободи й необхідності при розкритті історичних процесів, виступив доктор історичних наук Ф. П. Шевченко. Він відзначив, що В. І. Ленін завжди підкреслював важливість законів розвитку суспільства, відкритих К. Марксом, для перетворення історії в справжню науку. Доповідач вказав на те, що під законом В. І. Ленін розумів безсумнівний, природний, об'єктивний зв'язок явищ і подій. Історики не повинні повторювати і коментувати вже відомі істини, а, використовуючи здобуті досягнення, вивчати глибинні процеси життя, відкривати в ньому нові закономірності. В історії не можна нічого ігнорувати, а, навпаки, необхідно вивчати не тільки типове, зв'язане з виявом звичайних закономірностей, але й відхилення від типового, що в свою чергу дасть можливість відкривати нові історичні закони і процеси.

Доктор історичних наук професор М. А. Рубач у своїй доповіді «В. І. Ленін про пізнання протиріч історичного процесу» зазначив, що Володимир Ілліч завжди розглядав суспільний процес в усіх його суперечностях, в яких виявляється закономірність розвитку. Доповідач навів чимало конкретних прикладів протиріч в історичних подіях, показавши при цьому, що без ленінського розуміння закономірностей історичного процесу неможливе його наукове висвітлення. Лише проникнення в суть суспільних явищ дає змогу розкрити складний характер історичних протиріч.

Важливому питанню «В. І. Ленін і воєнно-історична наука» присвятив свою доповідь доктор історичних наук професор П. А. Жилін. Він показав, з якою величезною увагою ставився В. І. Ленін до питань воєнної науки та її досвіду, а також до висвітлення їх в історіографії. Доповідач гостро критикував помилкову думку, яка поширювалася в період культу особи, про те, що В. І. Ленін, мовляв, не був компетентний у військових справах.

З питань ленінського вчення про революцію та проблем соціальної психології виступив доктор історичних наук професор Б. Ф. Поршнев. У творах В. І. Леніна є багато надзвичайно цікавих спостережень, які стосуються становища, а також настроїв і психічних зрушень різних верств суспільства в різні періоди історії. В доповіді показано, якого великого значення Володимир Ілліч надавав психологічним факторам в революційному процесі. Необхідно відзначити, що соціальна психологія тільки недавно стала історичною проблемою, і тому дослідження Б. Ф. Поршнева

в цій галузі становлять особливу цінність.

Значення ленінської методології для вивчення революційних традицій українського народу було розкрито в повідомленні доктора історичних наук, професора О. К. Касименка. Революційні традиції українського народу знайшли свій яскравий вияв і були збагачені у період соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні.

У повідомленнях — кандидата історичних наук М. А. Варшавчика «Методи вивчення історичних праць В. І. Леніна», доктор історичних наук М. Я. Гефтера «Революція і реформа в ленінській концепції історичного розвитку Росії», кандидата історичних наук доцента М. С. Персова «Використання досвіду історії в працях В. І. Леніна», аспіранта В. В. Іванова «Принцип історизму в ленінській критиці економічного романтизму» були поставлені актуальні методологічні питання історії і особливо важливі для історичної науки філософські проблеми.

На засіданні секції історіографії історії СРСР дожовтневого періоду (керівник — академік М. В. Нечкіна) змістовну доповідь «В. І. Ленін про зв'язки пролетарської боротьби з національно-визвольним рухом народів Росії» зробив член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім. Він показав, що в умовах імперіалізму національно-визвольний рух переплітається з класовою боротьбою пролетаріату, що повне соціальне і національне визволення можливе тільки під керівництвом робітничого класу і його передового авангарду — комуністичних і робітничих партій. Значну увагу доповідач приділив також висвітленню розробки В. І. Леніном національного питання.

Доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось порушив тему «В. І. Ленін як історик робітничого класу». Великий вождь російського й світового пролетаріату глибоко вивчав його минуле та сучасне і вперше дав марксистський аналіз історії робітничого класу, заклав методологічні основи її вивчення, науково обґрунтував історичну місію пролетаріату. Як показав доповідач, в працях В. І. Леніна узагальнено великий фактичний матеріал, що відтворює історію робітничого класу нашої Батьківщини. Аналізуючи праці Володимира Ілліча та архівний матеріал, доктор історичних наук Ю. З. Полевой у своєму виступі переконливо показав титанічну боротьбу В. І. Леніна з народниками, «еконістами», легальними марксистами, а також підкреслив, що у ленінських творах розвиток робітничого руху і поява марксизму в Росії висвітлюються як закономірний історичний процес.

Значенню союзу робітничого класу і селянства як вирішальної сили визвольної боротьби народів Росії періоду імперіалізму присвятив своє повідомлення доктор історичних наук М. Н. Лещенко. Він відзначив, що ґрунтуючись на змінах, які відбулися у соціальній структурі в поре-

форменний період, В. І. Ленін яскраво показав процес розшарування селянства, наявність двох соціальних війн: між буржуазією і пролетаріатом, підтримуваним селянською біднотою, та між класом поміщиків і всім селянством в цілому. Як дослідника і політика, що глибоко вивчав історію робітничого класу і більшовицьких організацій на Україні й уважно стежив за їх розвитком, — охарактеризував В. І. Леніна кандидат історичних наук П. М. Шморгул.

Гостру боротьбу В. І. Леніна проти українських буржуазних націоналістів на основі вивчення його праць у зіставленні з багатим джерельним матеріалом розкрив у своїй доповіді кандидат історичних наук В. Г. Сарбей. Він підкреслив що Володимир Ілліч показав усю антинауковість спроб буржуазно-націоналістичної історіографії протиставити національні інтереси класовим.

З цікавими повідомленнями про В. І. Леніна як історика революції 1905 р., про ленінську концепцію революції 1905—1907 рр. в латвійській історіографії, а також з теми «В. І. Ленін про головні етапи історії Рад в 1905—1917 рр.», виступили доктор історичних наук Н. Н. Яковлев, кандидати історичних наук А. К. Бірон і Д. А. Коваленко.

З доповіддю «В. І. Ленін про класи — стани і класову боротьбу в феодальному суспільстві» на підсекції «Історіографія історії СРСР періоду феодалізму» виступила її керівник, доктор історичних наук О. С. Компан. Уважне вивчення В. І. Леніним генезису класів і класової боротьби в Росії, відзначила вона, дало ключ до правильного розуміння економічної і політичної ситуації в Росії в різні історичні періоди. Праці В. І. Леніна з цих питань мають міжнародне значення. Застосування ленінського вчення про класи і відповідні історичні епохи може і повинно допомогти історикам вирішити важливе, проте суперечливо висвітлюване в радянській історіографії питання про роль селянських війн в російській історії та визначити їх місце у всесвітній історії.

Доктор історичних наук О. О. Зімін виголосив доповідь «В. І. Ленін про історію Росії XVI ст.», де вказав, що В. І. Ленін, розвиваючи марксистське розуміння історії, накреслив основні етапи російського історичного процесу, розширив уявлення про рушійні сили суспільного розвитку в Росії періоду феодалізму. У працях В. І. Леніна дано характеристику особливостей класової боротьби селянства. Кандидат історичних наук А. М. Сахаров проаналізував ленінські етапи розвитку російської феодальної держави. З повідомленням «В. І. Ленін про державний лад Росії XVI—XVII ст.» виступив кандидат історичних наук С. О. Шмідт.

Важливі проблеми історії радянського суспільства в працях В. І. Леніна обговорювались на секції історіографії історії

СРСР радянського періоду (керівник — член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім). Доктор історичних наук Ю. Н. Гордєцький у своїй доповіді показав, що В. І. Ленін був не тільки засновником радянської держави, але й основоположником історіографії радянського суспільства, зокрема історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Доповідач розкрив ті недоліки, які раніше під впливом культури особи мали місце в працях, присвячених історії Жовтня. Про історію аграрного законодавства періоду Жовтневої революції в працях В. І. Леніна говорив кандидат історичних наук доцент Е. А. Луцький. В. І. Ленін постійно підкреслював, що здійснення селянських вимог про землю стало можливим тільки після перемоги соціалістичної революції, на основі міцного союзу робітників і селян.

З імям В. І. Леніна зв'язано утворення першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави — Союзу РСР, що було важливою історичною подією. Цій темі присвятив свій виступ кандидат історичних наук В. А. Чирко. Проаналізувавши, як це питання висвітлено в радянській історіографії, доповідач вказав, що дослідники на підставі ленінських праць та інших джерельних матеріалів розкрили керівну роль партії на чолі з В. І. Леніним в утворенні СРСР. Творець і керівник більшовицької партії, Володимир Ілліч водночас був її першим істориком. Це підкреслив у своїй доповіді «В. І. Ленін і радянська історіографія історії КНР» кандидат історичних наук доцент М. П. Маслов. Глибоке вивчення ролі В. І. Леніна у становленні і розвитку історико-партійної науки є одним з першочергових завдань. В працях вождя чітко визначено коло партійних проблем, подано неперевершені за глибиною узагальнення характеристики подій і періодів історії російської соціал-демократії та більшовицької партії, а також розкрито причини і зміст внутрішньопартійної боротьби на різних етапах, розроблено наукову періодизацію історії більшовизму та ряд інших питань.

Кандидат історичних наук В. М. Селуєвська виступила з повідомленням «Історія боротьби робітничого класу за соціалістичну революцію на селі в працях В. І. Леніна». Вона, зокрема, дала аналіз суб'єктивних і об'єктивних помилок в період колективізації. Деякі проблеми історії народів Середньої Азії в працях В. І. Леніна були темою повідомлення доктора історичних наук професора А. І. Зевелева. Ленінській періодизації антирадянської інтервенції Антанти і США присвятив свій виступ кандидат історичних наук Р. Г. Симоненко. Життєвість ленінської періодизації полягає в тому, підкреслив доповідач, що вона виходила з практичних потреб дальшого розвитку соціалістичної революції і давала відповідь на корінні питання життя і боротьби радянських народів.

З повідомленням «Вивчення ленінської

концепції російського історичного процесу в радянській історіографії» виступив академік АН УРСР І. К. Додонов. Про боротьбу В. І. Леніна проти дрібнобуржуазної історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції доповіла кандидат історичних наук А. Г. Черних. Доцент Н. Д. Березовчук розкрив у своєму виступі значення праць В. І. Леніна для розробки історії організації селянської бідноти на Україні. Використання ленінської спадщини в дослідженнях з історії Бессарабії (1918—1940 рр.) показав кандидат історичних наук Д. І. Аутонюк.

Темою обговорення на секції історіографії загальної історії (керівник — академік АН СРСР В. М. Хвостов) були проблеми міжнародного революційного руху та розвитку капіталізму в окремих країнах у працях В. І. Леніна.

Роль В. І. Леніна в світовому революційному процесі на початку ХХ ст. висвітлив кандидат історичних наук доцент М. Є. Овчаренко. Він відзначив, що ленінські положення про розвиток світової революції є теоретичною основою стратегії і тактики міжнародного комуністичного і робітничого руху. Питанням повільної історії в творах В. І. Леніна, написаних у післяреволюційний період, була присвячена доповідь кандидата історичних наук В. В. Горбунова, який вказав на ленінську характеристику головних рис нової історичної доби — доби знищення капіталізму і становлення нового соціалістичного суспільства.

З доповіддю «Проблеми історії національно-визвольного руху народів Азії в працях В. І. Леніна» виступив кандидат історичних наук М. Ф. Юр'єв. Доповідач відзначив, що розуміння новітньої історії країн Сходу можливе лише в світлі ленінського вчення про національно-колоніальні революції як ланки світової соціалістичної революції. Найважливіше значення для з'ясування перспектив визвольної боротьби народів Азії і Африки має висновок В. І. Леніна про некапіталістичний шлях розвитку відсталих країн.

З повідомленням про закономірності і особливості розвитку капіталізму в США

виступив доктор історичних наук Р. Ф. Іванов, який дослідив це питання, ґрунтуючись на ленінських положеннях, що стосуються капіталістичної формації. Кандидат історичних наук В. В. Чистяков присвятив свій виступ темі «В. І. Ленін про німецьких соціал-демократів». Про деякі питання революційного минулого Франції в працях В. І. Леніна повідомив кандидат історичних наук Я. І. Дразнінас. З повідомленням «В. І. Ленін про робітничий рух в Англії» виступив кандидат історичних наук доцент Л. Є. Кертман.

В обговоренні доповідей і повідомлень на кожній з секцій, крім вчених-істориків, взяли участь також філософи, економісти, етнологи. Змістовним і цікавим був виступ академіка АН УРСР П. М. Першина. Всі учасники сесії одностайно висловили думку про необхідність остаточно позбутися духу суб'єктивізму в історичних працях, підвищити відповідальність істориків за правдивість і об'єктивність у висвітленні історичного процесу.

На другому пленарному засіданні були підведені підсумки роботи. З заключним словом виступив голова оргкомітету сесії віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід. Ми можемо пишатися тим, сказав він, що така сесія вперше відбулася в нашій республіці. Вона привернула увагу до питань методології науки взагалі і особливо — до методології науки історичної. Всебічне вивчення і наукове використання ленінської спадщини є основною умовою дальшого розвитку радянської історичної науки. Вона повинна активніше вторгтися в життя, відкривати в ньому нові закономірності, виробляти рекомендації для практики комуністичного будівництва.

Сесія «В. І. Ленін та історична наука» пройшла на високому ідейно-теоретичному й науковому рівні. Це визначна подія в ході підготовки до святкування 100-річчя з дня народження генія людства В. І. Леніна.

Було ухвалено постанову про видання в наступному році в Москві матеріалів сесії.

Л. Г. МОСКВИЧ

ДРУГА РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З АРХІВОЗНАВСТВА ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

1—4 червня цього року в приміщенні Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулася Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, скликана Архівним Управлінням при Раді Міністрів УРСР спільно з Інститутом історії Академії наук УРСР та Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка. В роботі конференції взяли участь працівники державних і партійних архівів рес-

публіки, представники ряду вузів, музеїв і бібліотек, Інституту історії партії при ЦК КП України, Інституту історії Академії наук СРСР, архівних установ Москви, Ленінграда і всіх союзних республік. Серед учасників конференції були Генеральний Директор Генеральної Дирекції архівів Польської Народної Республіки Генріх Альтман і Начальник Архівного управління Чехословацької Соціалістичної Республіки Ярослав Свобода. Всього на конфе-

ренції були присутніми близько 600 чоловік.

Вступним словом конференцію відкрив заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько.

З доповіддю «Архівне будівництво на сучасному етапі» виступив Начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пількевич. На пленарне засідання були внесені також доповіді В. І. Стрельського «Сучасні проблеми спеціальних історичних дисциплін», В. В. Кузьменка «Інтернаціональні зв'язки архівних установ УРСР» та І. Л. Бутича «Участь істориків-архівістів у розробленні української радянської історичної науки». 40 доповідей було заслухано на секційних засіданнях, в їх обговоренні взяло участь 78 чоловік.

В доповідях і виступах відзначалось, що за останні роки відбулися помітні зрушення у розробленні архівознавства й інших спеціальних історичних дисциплін. Чимало зроблено для забезпечення зберігання документальних матеріалів і створення джерелознавчої бази з історії народного господарства і культури Української РСР, для удосконалення науково-довідкового апарату державних архівів республіки та матеріалів в інтересах держави.

Вийшло в світ кілька праць з історіографії і джерелознавства, в тому числі перший випуск міжвідомчого збірника статей «Історичні джерела та їх використання», в якому вміщені статті з архівознавства, джерелознавства, археографії, історичної географії і картографії, хронології, метрології, палеографії і сфрагістики. Підготовлений до друку другий випуск цього збірника, що має побачити світ у 1966 р. З'явилось кілька посібників з спеціальних історичних дисциплін. Питанням розробки останніх приділяється увага у фаховій літературі, в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» та «Українському історичному журналі».

Позитивне значення в справі наукової розробки спеціальних історичних дисциплін відіграють постійнодіючі теоретичні семінари в центральних та деяких обласних державних архівах республіки.

Проблеми, зв'язані з відбором документальних матеріалів на державне зберігання, і комплектування державних архівів були висвітлені в доповідях О. П. Романової, Г. Д. Юрченка і Т. Б. Слюдикової, О. О. Зубкова та О. О. Новикова, О. Н. Корольової, С. К. Міщенко, Г. С. Рибалки, С. В. Титової та у численних виступах.

Учасники конференції одноставно підтримали думку про створення республіканського архіву технічної документації, в якому б концентрувалися ті документи крупних заводів, будов, що втратили практичне значення, але мають певний історичний інтерес. На конференції була також схвалена пропозиція організувати Центральний державний архів науки, літератури і мисте-

цтва, на взірць уже створеного у Білорусії.

Для зберігання матеріалів низової ланки установ, організацій і підприємств пропонувалось перетворити районні і міські архіви на державні архіви з постійним фондним складом, а також створити мережу сільських архівів. Цей захід не тільки розв'яже проблему приміщень, але й матиме величезне виховне значення, сприятиме поширенню історичних знань серед широких кіл трудящих.

Багато уваги конференція приділила діловодству і створенню науково-довідкового апарату в державних і відомчих архівах.

Історії архівного будівництва були присвячені доповіді М. П. Глинського «З історії архівного будівництва в західних областях Української РСР» та В. Ю. Лециньського «До питання про організацію архівної справи в Польській Народній Республіці». На цьому ж детально зупинився Генеральний Директор Генеральної Дирекції Польської Народної Республіки Генріх Альтман.

Про організацію архівної справи в союзних республіках говорили у своїх виступах начальники архівних управлінь при радах міністрів союзних республік А. Г. Азаров (Білоруська РСР), М. О. Джангалін (Казахська РСР), О. В. Головкін (Туркменська РСР), О. А. Разаускас (Литовська РСР), С. Ш. Шаралієва (Киргизька РСР), Д. Г. Ткач (Молдавська РСР), завідувачий Архівним відділом Калінінського обласвиконкому М. Г. Ільїн, начальник організаційно-методичного відділу Архівного управління при Раді Міністрів Грузинської РСР Б. А. Пірадов. Начальник організаційно-методичного відділу Головного Архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. М. Кривошеїн розказав про основні проблеми проекту перспективного плану розвитку архівної справи в СРСР.

Серйозна розмова відбулася з приводу розроблення спеціальних історичних дисциплін.

Про роль і значення цих предметів у підготовці студентів до наукової роботи говорилось у доповіді Я. П. Кіся. Ф. П. Шевченко розповів про місце та роль архівознавства серед спеціальних історичних дисциплін. Доповідач наголосив на потребі введення в науковий обіг широкого кола першоджерел організації творчих дискусій. Друкований доробок губернських архівних комісій розглянуто в доповіді В. Г. Сарбея.

Загальним питанням розвитку українського радянського джерелознавства присвятив свою доповідь М. М. Ткаченко. Автори інших доповідей зупинились на окремих видах документальних матеріалів (А. В. Сандецьвич, З. Ф. Сумарева, І. В. Гарнага, Л. А. Проценко).

Стану і перспектив вивчення джерелознавства торкалися у своїх виступах М. А. Варшавчик, Л. М. Пушкарьов, О. Ю. Бем,

І. В. Гарнага, А. В. Санцевич та А. М. Петрушенко. Вони підкреслили, що в справі розроблення конкретного джерелознавства є певні зрушення, але цього не можна сказати про теоретичне джерелознавство.

П. І. Павлюк наголосив на потребі видати протоколи першого Центрального Виконавчого Комітету, Протоколи Радянського уряду, підкреслив необхідність розгортання підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Питання координації археографічної роботи і вироблення правил публікації документів були темою виступу Г. П. Лебедева. О. Ю. Бем розповів про діяльність археографічної комісії Інституту історії Академії наук СРСР.

Про стан і завдання вивчення метрології та нумізматики говорив В. В. Зварич. Він запропонував створити координаційний центр з представників різних установ і покласти на нього вивчення проблематики спеціальних історичних дисциплін, координацію роботи дослідників, подання їм допомоги у розробленні окремих тем і проблем і у підготовці до друку виконаних робіт. Ця пропозиція була підтримана іншими промовцями.

Археографія на конференції була представлена лише однією доповіддю Ш. С. Людковського «Про публікацію документів радянського періоду», в якій викладаються міркування з приводу відбору документів для публікації.

Питанням новітньої сфрагістики і геральдики було присвячено чотири повідомлення (А. А. Кондратюка, О. В. Маркевича А. Г. Бабенка, і М. Ф. Яременка).

В обговоренні проблем розвитку спеці-

альних історичних дисциплін взяло участь 28 чоловік.

Учасники конференції схвильовано говорили і про готування кадрів. Я. П. Кісь, В. Т. Білан, І. М. Іваницька, В. С. Кук, О. В. Маркевич, Ф. П. Шевченко та інші навели чимало прикладів, які свідчать про незадовільну підготовку студентів до наукової роботи. У вузах не читаються спеціальні історичні дисципліни, студентам не прищиплюється смак до наукової роботи, повага до документальних матеріалів. Байдуже ставлення багатьох науковців і викладачів до документальної бази, до архівних джерел є свідченням низького рівня знань з спеціальних історичних дисциплін.

Слід відзначити, що обмін думками носив відвертий, доброзичливий характер. Важливо, що у виступах не лише викривались недоліки, але й пропонувались шляхи до їх усунення.

На прикінцевому пленарному засіданні були заслухані повідомлення керівників секцій В. І. Стрельського і Ф. П. Шевченка про наслідки роботи секцій і прийняті рекомендації, в яких намічено заходи для ліквідації хиб і дальшого розгортання вивчення архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. В рекомендаціях враховано ряд конкретних пропозицій, здійснення яких допоможе розвитку історичної науки. Науково-дослідна робота державних і партійних архівів повинна вестись у плані підготовки до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

В роботі конференції взяли участь секретар ЦК КП України А. Д. Скаба і начальних Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Г. О. Белов.

І. Л. БУТИЧ

ОБГОВОРЕННЯ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ

4 червня відбулася розширена Вчена Рада Інституту історії партії ЦК КП України з участю завідуючих, наукових працівників, хранителів фондів, інструкторів партійних архівів обкомів КП України. На Вчену Раду були запрошені відповідальні працівники ЦК КП України та науковці Інституту історії АН УРСР.

Вчена рада обговорила план дослідницької і публікаторської роботи партійних архівів України. У своїй доповіді заступник директора Інституту П. І. Павлюк відмінив, що науково-публікаторська робота стала займати значне місце в роботі партійних архівів, які спільно з державними архівами, кафедрами суспільних наук вищих навчальних закладів працюють над 77 нарисами, збірниками документів і матеріалів, спогадами, монографіями, що висвітлюють різні питання історії місцевих партійних і комсомольських організацій. Архівні доку-

менти як основа історико-партійних досліджень використовуються також для написання брошур, повідомлень, підготовки підбірок документів, організації виставок, передач по радіо і телебаченню.

В обговоренні плану взяли участь М. І. Маценко (Донецька область), П. Н. Ємець (Полтавська), М. Т. Тараненко (Хмельницька), П. К. Чебаненко (Запорізька), Т. І. Михайлюта (Ровенська), Я. Г. Панін (Київська), П. І. Денисенко (Інститут історії партії ЦК КП України), які обмінялися досвідом науково-видавничої роботи і звернули увагу Вченої Ради на труднощі з друкуванням підготовлених праць, що виникають на місцях.

Завідуючий сектором Інституту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мултих звернув увагу працівників партійних архівів на необхідність проведення

роботи по додатковому виявленню нових фактів і подій з історії Великої Вітчизняної війни. Старший науковий співробітник Інституту Л. П. Нагорна говорила про налагодження тісніших контактів партійних архівів з «Українським історичним журналом».

Голова Вченої Ради, директор Інституту історії партії ЦК КП України професор І. Д. Назаренко зазначив, що партійні архіви обкомів партії стали осередками по вивченню історії місцевих партійних і комсомольських організацій. Відзначивши позитивну роботу партійних архівів по використанню документальних матеріалів з науковою метою, І. Д. Назаренко зробив критичні зауваження щодо тематики наукової роботи Тернопільського, Чернівецького, Одеського партійних архівів. Тов. Назаренко звернув увагу на необхідність посилення методичної допомоги партійним архівам у їх дослідницькій роботі, а також зробив закид «Українському історичному журналу»

за недостатню увагу до висвітлення науково-видавничої роботи партархівів.

На Вченій Раді заслухали і обговорили доповідь завідуючого секцією Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС В. В. Анікеєва про наукову основу по створенню документальної бази партійних архівів.

Завідуючі партійними архівами Харківського і Волинського обкомів партії Я. П. Шаповал і В. О. Замлінський інформували Вчену Раду про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Завідуючі Запорізьким і Миколаївським партархівами П. К. Чебаненко і Г. С. Агафонова розповіли про виявлення і збір матеріалів про народне ополчення періоду Великої Вітчизняної війни.

По обговорених питаннях Вчена Рада прийняла відповідні рішення.

М. І. МОСКАЛЕНКО

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

13 травня 1965 р. Одеському державному університету ім. І. І. Мечникова (колишньому Новоросійському) сповнилося 100 років. Цю знаменну дату широко відзначив багатотисячний колектив вузу, громадськість міста-героя Одеси. На святкування ювілею прибули гості з Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі, Вільнюса, Кишинєва, Львова та інших міст.

За успіхи в підготовці спеціалістів народного господарства і в зв'язку з 100-річчям з дня заснування партія і уряд нагородили університет орденом Трудового Червоного Прапора. На урочистих зборах, що відбулися в театрі опери та балету, Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження університету оголосив секретар Президії Верховної Ради УРСР А. Н. Зленко. Секретар ЦК КП України, депутат Верховної Ради СРСР А. Д. Скбаба прикріпив орден до університетського прапора й зачитав привітання Центрального Комітету КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР Одеському ордена Трудового Червоного Прапора університету ім. І. І. Мечникова.

Славний колектив ОДУ поздоровляли заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР М. М. Софінський, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Даденков, представники науки, культури, партійних і радянських органів, вихованці університету, ударники комуністичної праці промислових підприємств і колгоспів.

Присутні на урочистих зборах тепло зустріли Указ Президії Верховної Ради Ук-

раїнської РСР про присвоєння почесного звання заслуженого діяча науки Української РСР професорам І. І. Пузанову і М. П. Савчуку, ректору університету О. І. Юрженку, про нагородження почесними грамотами і грамотами Президії Верховної Ради Української РСР професорів І. Я. Яцька, І. В. Ганевича, Д. Г. Єлькіна, В. П. Тульчинської, Р. О. Файтельберга, доцента С. М. Ковбасюка, викладача Л. Х. Капустяна та ін.

У вітальних листах ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Раді Міністрів СРСР, ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Раді Міністрів УРСР колектив орденосного університету щиро дякував рідній Комуністичній партії і Радянському урядові за високу оцінку його роботи, постійне піклування про розвиток вищої школи і запевнив партію і уряд, що докладе всіх зусиль, щоб виправдати високе довіря, розвивати і далі вітчизняну науку, готувати висококваліфікованих спеціалістів — будівників комуністичного суспільства.

На пленарному і секційних засіданнях ювілейної наукової сесії* вчені підвели підсумки своєї роботи і, вступаючи у друге століття діяльності університету, накреслили плани своїх дальших наукових досліджень. На секційному засіданні історичного факультету з доповіддю про завдання

* Напередодні свята було видано збірник тез ювілейних наукових сесій біологічних, хімічних, філологічних, педагогічних, юридичних та історичних наук.

історичної науки в період розгорнутого будівництва комунізму виступив вихованець університету член-кореспондент Академії наук УРСР професор І. О. Гуржій, доповідь про боротьбу радянських істориків проти сучасних буржуазних фальсифікаторів історичної науки виголосив професор О. Л. Вайнштейн, який довгий час працював в університеті. Великий інтерес істориків викликала доповідь доцента П. Г. Чухрїя про розвиток історичної науки в Одеському університеті.

На науковій сесії також виступили: С. М. Ковбасюк, С. К. Мель-

ник, П. А. Некрасов, М. Ю. Раковський, В. М. Немченко, З. В. Першина, П. І. Воробей, П. Й. Каришківський, В. С. Алексеев-Попов, К. Д. Петряєв, А. З. Яровий, А. Д. Бачинський, І. В. Ганевич, А. П. Іванов, П. С. Самойленко, О. Г. Лобунець, В. Н. Романюк, Д. М. Щербаков, І. І. Штерн, Д. С. Бельфор, І. Г. Батюк, О. Т. Альошкін, М. Я. Фіногін та інші.

С. К. МЕЛЬНИК,
П. А. НЕКРАСОВ

ПЕРША НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КІБЕРНЕТИКА І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ»

Виникнення кібернетики та її успіхи мають великий вплив на розвиток майже всіх наук, у тому числі й історичної. Звичайно, шлях, який належить пройти нашій науці, доки математика знайде в її творчому методі належне місце, дуже складний і багатогранний. Зараз ми на самому початку його, хоча уже сьогодні можна назвати цілий ряд завершених праць з цього питання. Зокрема, робота в цьому напрямку почалася й на Україні, свідченням чого є, між іншим, кілька публікацій в «Українському історичному журналі» (№№ 1, 2, 3, 6 за цей рік). Плідна розробка нових методів історичного дослідження ведеться і в інших наукових центрах Радянського Союзу — в Москві, Ленінграді, Новосибірську, Талліні та ін., які почали цю роботу незалежно один від одного. Отже, постало питання координації та об'єднання творчих зусиль, спрямування їх у спільному потрібному напрямку.

Минулого року з ініціативи групи московських істориків при Науковій раді по кібернетичі при Президії АН СРСР була створена комісія «Кібернетика і питання методології та методики історичного дослідження», основним завданням якої було виявлення роботи по запровадженню математичних методів в історичне дослідження та її координація. До її складу увійшли працівники не лише Москви, а й інших міст, зокрема Києва (Г. М. Добров, М. Ю. Брайчевський). Комісія визнала за доцільне провести першу наукову конференцію, яка б підсумувала зроблене в галузі застосування кібернетики для потреб історії.

Конференція під назвою «Кібернетика і методи історичного дослідження» відбулася в Москві 31 травня — 1 червня ц. р. В її роботі взяли участь представники всіх установ, що ведуть відповідну роботу. Було представлено 8 доповідей, присвячених досить різноманітній тематиці. Втім уже сьогодні можна говорити принаймні про

два реальні напрямки, що виникли і розвиваються в різних наукових центрах. Перший бере в основу дослідження **кількісних відношень**, де способи застосування математики більш очевидні й безпосередні. При постановці конкретних задач на машині використовуються переважно її арифметичні можливості. Дослідники, які йдуть цим шляхом, відштовхуються від досвіду економічної науки і основну увагу звертають на такі галузі математики, як теорія ймовірності, математична статистика тощо.

На конференції цей напрямок дослідження був представлений доповіддю І. Д. Коввальченка (Москва) на тему: «Про досвід застосування вибіркового методу при вивченні селянського господарства в Росії XIX ст.», яка привернула особливу увагу учасників, оскільки саме вибіркоким методом доводиться користуватися при реалізації переважної більшості історичних досліджень: адже стан джерел лише в дуже рідкісних, виняткових випадках дає можливість повної індукції. На застосуванні методів математичної статистики та теорії ймовірності були побудовані доповіді А. Руусмана (Таллін) — «Про вивчення факторів, що визначали дальшу долю вихідців з села буржуазної Естонії» та В. З. Дробіжева (Москва) — «Методи статистичної обробки протоколів ВРНГ».

Другий напрямок, що сформувався переважно на Україні, в Києві, основну свою увагу скеровує на методи точного дослідження **якісних відношень**. В даному випадку дослідники, відштовхуючись од досягнень математичної лінгвістики, орієнтуються на застосування в сфері історичних студій таких галузей математики, як теорія інформації, теорія множин, а особливо — математичної логіки. При реалізації конкретних задач ставиться питання про використання не стільки арифметичних, скільки логічних можливостей ЕОМ. Цьому напрямку дослідження присвятили доповіді Г. М. Добров (Київ) — «Історія тех-

ніки як інформаційний процес» та М. Ю. Брайтчевський (Київ) — «Методи формалізації історичного матеріалу». Близьких питань торкався також Х. Е. Паллі (Таллін) у доповіді «Історія та інформація», в якій було поставлено дуже важливе й актуальне з практичної точки зору питання про створення систем інформації в радянській історичній науці.

Проблема якісного дослідження за допомогою математичних методів, безумовно, є більш складною, але разом з тим — і більш перспективною, бо відкриває справді нові горизонти перед історичною наукою. Але через абсолютну нерозробленість цієї проблеми вона, природно, стикається з великими труднощами. Історична наука на сучасному етапі вимагає великої попередньої розробки системи основних понять і термінології для практичної реалізації даного завдання, і це спеціально підкреслювалося на конференції.

У цікавій доповіді «Еволюція амфор римського часу по мірних ознаках» археолог Д. В. Деопік (Москва) дав приклад детально розробленої систематики джерельного (в даному випадку — археологічного) матеріалу. Досвід цей має значення з точки зору як кількісних, так і якісних досліджень.

Нарешті, В. О. Устинов (Новосибірськ) присвятив свою доповідь загальним питанням застосування швидкодіючих цифрових автоматів у галузі історичного дослідження і найближчим перспективам цієї справи.

Конференція відзначила як позитивний факт те, що в ряді наукових центрів країни розробці методів застосування математики й кібернетики для потреб історичного дослідження надається певних організаційних форм. Крім новосибірського колективу дослідників, очолюваного В. О. Устиновим, дуже плідну й добре організовану роботу ведуть естонські історики на чолі з Ю. Ю. Каахком. Нещодавно прийнято рішення про створення лабораторії точних методів у структурі Інституту історії АН УРСР.

Проте, на жаль, доводиться констатувати, що далеко не всюди відчувається розуміння справжньої потреби розвитку обговорюваного наукового напрямку. Очевидно, ще далеко не всі історики усвідомили

закономірність «кібернетичного» етапу для всіх наук сучасності. Зокрема, відчуті це можна було й під час роботи московської конференції. Очевидно, пояснювати це явище можна лише нерозумінням суті справи: досі надто далеко стояли одна від одної математика й історія.

У зв'язку з цим виникає ще одне дуже важливе й невідкладне завдання, про яке дуже багато говорилося на конференції. Це — питання про математичну освіту істориків. Головна трудність полягає в тому, що зараз історикам і математикам поки що важко знайти спільну мову. Математик прекрасно володіє методами своєї науки, знає їх можливості; але він не має належного уявлення про специфіку історичного матеріалу та проблематику історії як науки; говорячи простіше, він знає як, але не знає що треба робити, аби зрушити нашу проблему з місця. Історик, натомість, чудово розбирається в проблематиці своєї науки, досконально знає джерельну базу, але не має необхідних знань щодо сучасної математики та її методів. Він знає, що треба робити, але не знає як. Майже все, що робиться зараз для застосування математичних методів у галузі історії з точки зору математичної перебуває на досить дилетантському рівні.

Вихід з цього лише один — зробити математичні знання надбанням істориків, — коли не всіх, то принаймні тих, які щиро прагнуть працювати в даному напрямку. Йдеться про введення факультативних курсів з математичних дисциплін на історичних факультетах університетів, про організацію курсів для тих, хто вже має дипломи і працює в науково-дослідних установах і т. п. Постає питання про розробку спеціальних програм, про суворий відбір тих галузей математики, які можуть найкраще застосовуватися в сфері історичних студій.

Як підкреслювали учасники конференції, всі ці питання треба розв'язувати вже тепер, бо час не стоїть; хочеться думати, що конференція 1965 р., присвячена зв'язкам кібернетики з історією, буде серйозним етапом у подоланні тих труднощів, які стоять на шляху зовсім нової, але дуже актуальної справи.

М. Б.

УЛЯНА ІВАНІВНА РЯДНІНА

5 липня ц. р. після тривалої тяжкої хвороби передчасно померла старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС доктор історичних наук, член КПРС з 1928 р. Уляна Іванівна Рядніна.

Народилася Уляна Іванівна у 1903 р. в бідній селянській сім'ї на Луганщині. Рано зазнавши нужди і поневірянь, вона в 11 років змушена була піти в найми. Тільки Великий Жовтень відкрив їй дорогу до знань. Пройшовши славний трудовий

шлях від наймички до визначного вченого і педагога, Уляна Іванівна залишилася простою, скромною, невтомною трудівницею.

У 1935 р. Уляна Іванівна Рядніна закінчила Інститут червоної професури і з 1937 р. стала науковим співробітником Істпарту, який згодом був реорганізований в Інститут Маркса — Енгельса — Леніна. Плідно і творчо працюючи над дослідженням ряду важливих питань історії КПРС і КП України, вона опублікувала понад 50 праць з питань історії більшовицьких організацій України у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. Вона є автором відомих праць «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції», «Перший з'їзд КП(б)У», «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги соціалістичної революції на Україні» та ін., які дістали високу оцінку наукової громадськості. У. І. Рядніна була одним із авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України», членом редакційної комісії і авторського колективу трьохтомної праці «Історія громадянської війни на Україні». Безперервну наукову діяльність Уляна Іванівна поєднувала з великою педагогічною, партійною і громадською роботою. Близько 15 років вона була викладачем історії КПРС у вузах Києва, підготувала понад 20 кандидатів історичних наук.

За невтомну трудову діяльність Уляна Іванівна нагороджена орденом «Знак пошани», двома медалями та Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Світла пам'ять Уляни Іванівни, принципового комуніста, чуйного і уважного товариша, назавжди залишиться в наших серцях.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Лист до редакції

ВДИВЛЯЮЧИСЬ У ФОТОГРАФІЮ

У січні 1924 р. посланці трудящих Київської губернії на чолі з головою губкому І. М. Варейкісом приїхали в Москву на II Всеросійський з'їзд Рад, щоб затвердити першу Конституцію СРСР. Тут їх спіткала скорботна звістка: помер В. І. Ленін. Це були дні великого горя для партії, країни, трудящих усього світу. У Варейкіса виникло бажання поділитися своїми почуттями та думками з товаришами по роботі, киянами. Рано вранці 22 січня він прийшов до рідних дружини, сів за стіл, взяв кілька аркушів учнівського зошита і на першому з них великими літерами вивів: «В. І. Ленін». Далі він писав: «Тяжко, дуже тяжко розлучатися з Іллічем... Важко навіть уявити, що серед нас не має цієї геніальної, великої і в той же час такої різоче простої людини, що часто заразливо сміється. З безмежною скорботою оплакуємо ми її, а з нами мільйони трудящих усіх країн, націй, рас, що населяють земний світ, для яких ім'я Леніна було символом свободи, факелом, що освітлює історичні шляхи. У тяжкій скорботі стиснуться серця пригнічених. Жаль, що він не дочекався того дня, коли будуть визволені, коли, скинувши кайдани імперіалістичного рабства, переможною ходою трудящі підуть до комунізму».

Закінчивши статтю, Варейкіс відправив її в Київ, і вона була опублікована в «Пролетарской правде» 26 січня 1924 р.

У ті траурні дні сотні тисяч радянських людей приходили в Колонний зал Будинку Спілок і прощалися з Володимиром Іллічем. Серед них була делегація трудящих Київської губернії. На фотографії, що публікується вперше, ми бачимо в центрі І. М. Варейкіса, у першому ряду перший зліва — С. В. Косіор, другий — П. П. Постишев, п'ятий — Я. Б. Гамарник, шостий — І. І. Гаркавий. Стоять четвертий зліва — І. Н. Дубовий, дев'ятий — Г. І. Котовський. Праворуч від І. М. Варейкіса — Й. Е. Якір. Хто ж ще є на фотографії? Може читачі дадуть відповідь на це запитання?

Д. Д. ЛАППО

Додаток

Коментарі

ІСПИСАНІЄ ЛІТОМ ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА (...) РОКУ І ПО НІМ ІДУЩИХ

(Львівський літопис)

¹ Джерелом для цієї звістки літописець називає «De origine et rebus gestis populorum, libri XXX», видану вперше в 1555 р. в Базелі латинською мовою. М. Гунашевський, очевидно, користувався «Хронікою» М. Кромера в перекладі на польську мову М. Блажевського, виданою в 1611 р. в Кракові.

² Казімір IV Ягеллончик після смерті київського князя Симеона Олельковича (1455—1470) перетворив Київське князівство в литовську провінцію. Першим київським воєводою (намісником) у 1471 р. призначено литвина Мартина Гаштольда.

³ Йдеться про татар, які напали на руські землі на провідній (помінальній) неділі, що в 1498 р. починалася 22 квітня. Це був перший і надзвичайно спустошливий напад турків і татар на Галичину.

⁴ Про цей напад татар і турків на Україну в інших джерелах звісток не зустрічаємо.

⁵ М. Бельський битву з татарами під Сокалем датує 2 серпня 1519 р.

⁶ Це був напад на Україну загону турків з 12.000 чоловік, серед яких було лише 4.000 білгородських і інших татар.

⁷ Облогу турками Рогатина М. Бельський відносить на 1524 р.

⁸ Мабуть ця подія трапилася 8 серпня 1542 р.

⁹ Йдеться про Арсенія (Марка) Балабана, львівського єпископа, дата смерті якого в літопису зазначена неправильно. А. Балабана обрано на львівського єпископа в 1549 р. Умер Арсеній Балабан в кінці 1568 або на початку 1569 р.

¹⁰ Тут йдеться про Ізабеллу, молоду вдову Яна Заполія, короля східної частини Угорщини, що помер 22 липня 1540 р.

¹¹ Це був похід польсько-литовської армії в Прибалтику, який завершився приєднанням у 1561 р. Лівонії до Литви.

¹² Це був напад на початку 1558 р. на Україну кримського калги з двадцятитисячним загоном татар.

¹³ Волоський (молдавський) господар Стефан VII Томша був обезглавлений у Львові 5 травня 1564 р.

¹⁴ Цей напад татар на Поділля, під час якого вони спустошили багато сіл і містечок, М. Бельський відносить на 1566 р.

¹⁵ Сніг випав після пасхи, перший день якої в 1568 р. припадав на 18 квітня.

¹⁶ Дата смерті польського короля Сигізмунда II Августа в літописі указана неправильно. Він помер 7 липня 1572 р.

¹⁷ Йдеться про французького принца Генріха Валуа, обраного на польський престол 11 травня 1573 р.

¹⁸ Турецьким султаном до 12 грудня 1574 р. був Селім II, проти якого вів боротьбу молдавський господар Іона (Івоня), запросивши собі на допомогу українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Свірговським.

¹⁹ Татари, скориставшись безкоролів'ям в Польщі, безборонно бродили по українських землях, спустошили Волинь, Поділля, зайшли за Жешув. В суботу 1 жовтня вони підійшли до Львова. Українські козаки, вторгнувшись за Перекоп, зруйнували татарські поселення.

²⁰ За звістками, що є в «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького, Іван Підкова нібито був братом молдавського господаря Іони (Івоні), жорстоко замордованого турками в 1574 р.

²¹ В цьому році «ляхове», під якими літописець в даному разі розумів католиків взагалі, запровадили «новий» григоріанський календар, що увійшов у вжиток у всіх країнах Європи і Америки, за винятком православного Сходу.

²² Йдеться про закладку нової кам'яної церкви успішного богородиці у Львові, що стала центром діяльності Львівського братства.

²³ Тобто татари, що вторглися в українські землі біля 6 серпня, коли святкував-

ся день спаса. В інших джерелах звісток про цей напад татар на руські землі не знаходимо.

²⁴ Йдеться про битву, що відбулася 24 січня 1588 р. під містом Бичиною між партіями Зборовських і Замоївських — прихильників монархічного способу правління в Речі Посполитій.

²⁵ Про цей напад татар на Галичину в інших джерелах звісток не виявлено.

²⁶ У звістках під 1592 р. літописець згрупував опис подій тривалого періоду запровадження унії, допустивши при цьому зміщення хронологічних рамок у відношенні деяких окремих подій і фактів.

²⁷ «Пересторога», написання якої датується кінцем 1605 — початком 1606 р., є дорогоцінною пам'яткою полемічної антиуніатської української літератури.

²⁸ Татари вийшли з Волощини на Покуття, вчинили там багато шкоди, потім пішли на Самбір, спалили Снятин, Жуків, Тлумач, Тисменицю, Галич та багато інших міст.

²⁹ Похід Наливайка в Молдавію відбувся в 1595 р., а не в 1596 р., як помилково зазначено в літописі.

³⁰ Северина Наливайка і інших керівників антифеодального повстання 1594—1596 рр. було схоплено 9 червня 1596 р. С. Наливайка страчено в Варшаві 11 квітня 1597 р.

³¹ Перша неділя великого посту в 1598 р. припадала на 5 березня.

³² У НС, а потім і у ЮРЛ значиться, що тут йдеться про когось з сім'ї львівських купців Мигалових, прізвище яких згадується в літописі під 1642 р. Але це не так. Тут говориться про Михаїла I Хороброго, волоського воєводу, претендента на молдавське господарство, проти якого вела боротьбу Польща, що висунула на престол молдавського господаря, свого ставленика Ієремію Могилу. (Див. звістки «Острозького літописця» під 1600 р.).

³³ Йдеться про самозванця Лжедимитрія I.

³⁴ Тут розповідається про Станіслава Стадницького, власника міста Лісно на р. Сян, перемишльського каштеляна, який убив перемишльського старосту Фому Дорогоєвського.

³⁵ Чи був Лжедимитрій I у Львові перед від'їздом до Москви, в інших джерелах звісток не знаходимо.

³⁶ Під цим роком літописець зібрав звістки, що стосуються тривалого періоду боротьби польських магнатів за підкорення Польщі Російської держави.

³⁷ Це був один з найбільших рокошів під керівництвом М. Зєбжидовського і Я. Радзівілла проти польського короля Сигізмунда III. Затримання Яна Щесного Гербурта і інших рокошан відбулося не в 1606 р., як зазначено в літописі, а в 1607 р.

³⁸ Кафедральна Георгієвська або св. Юрія церква у Львові, що відігравала в ті часи важливу роль в громадсько-політичному житті.

³⁹ Д. Зубрицький події, описані в літописі під 1607 р., відносить на 1606 р.

⁴⁰ Гедеон (Григорій) Балабан — львівський єпископ, син єпископа Арсенія Балабана.

⁴¹ Під 1608 р. літописець описав збройну боротьбу, що точилася між шляхтичами Стадницькими і Опалінськими з 1607 до серпня 1610 р. Станіслава Стадницького забито 20 серпня 1610 р.

⁴² Потоцький Стефан, коронний підкоморій.

⁴³ Тут, як і в інших подібних випадках, автор літопису розуміє територію України, що перебувала під владою Польщі.

⁴⁴ Події, описані тут, відбувалися весною 1614 р., а не в 1615 р.

⁴⁵ Ці події відбувалися в 1614—1615 рр., а не в 1616 р.

⁴⁶ Це свято в 1618 р. припадало на 14 травня.

⁴⁷ Битва під Цецорою відбулася 1 вересня 1620 р.

⁴⁸ Події, описані в літописі під 1620 р., відбулися в 1621 р.

⁴⁹ Тобто після 29 червня.

⁵⁰ Після 15 серпня.

⁵¹ Ярославський ярмарок відкривався кожного року 15 серпня.

⁵² Михайло Дорошенко був обраний гетьманом в кінці 1625 р.

⁵³ Йдеться про війну Польщі з Швецією, що почалася вторгненням у 1625 р. шведського короля Густава Адольфа в польську Лівонію. У 1626 р. воєнні дії перенесено в польську Пруссію.

⁵⁴ Заслуговує на увагу той факт, що в обох літописах найменування Україна вживається для назви території України протягом всього часу, і лише в 1648 р. рівнобіжно з цим найменуванням автори літописів почали вживати найменування Військо Запорізьке.

⁵⁵ Київському митрополиту Іову Борецькому.

⁵⁶ Перед святом пасхи, яка в 1630 р. починалася 28 березня.

⁵⁷ Григорій Савич Чорний, обраний у 1629 р. гетьманом реєстрових козаків, провадив угодівську політику по відношенню до польської шляхти.

⁵⁸ Лаш-Тучапський Самуїл, коронний стражник.

⁵⁹ Потоцький Микола, польний гетьман.

⁶⁰ Тарас Федорович (Трясило).

⁶¹ Сьома субота після пасхи в 1630 р. припадала на 15 травня.

⁶² Мабуть білий прапор, який з незапам'ятних часів правив за сигнал припинення битви, а також був ознакою мирних намірів.

⁶³ Тут в літописі трапилася помилка, бо Димер ніколи жодному з Вишневецьких не належав.

⁶⁴ Мається на увазі євангельська притча про багатого і Лазаря.

⁶⁵ Після трійці і св. духа, які в 1630 р. відзначалися 16 і 17 травня. Найближча п'ятниця після трійці припадала на 21 травня.

⁶⁶ Неділя всіх святих або перша неділя після трійці в 1630 р. припадала на 23 травня.

⁶⁷ Гетьман Тарас Федорович (Трясило).

⁶⁸ Рік смерті польського короля Сигізмунда III Вазн в літописі зазначено неправильно. Він помер 20 квітня (ст. ст.) 1632 р.

⁶⁹ Польський король Владислав IV обраний на престол 8 листопада 1632 р.

⁷⁰ Обрання Петра Могили на київську митрополію відбулося 3 грудня 1632 р., а посвячення 24, 27 і 28 квітня 1633 р. у львівській місцевій братській церкві.

⁷¹ Сейм, який відбувся в Кракові з 8 лютого до 17 березня 1633 р., оголосив війну Росії.

⁷² В інших джерелах цей турецький воєначальник іменується Абазі-паша.

⁷³ Тут у літописі плутанина в іменах молдавських господарів. Після Мирона Барновського, що був на господарстві вдруге з квітня 1633 р. до 2 липня того ж року, молдавським господарем став Мойсей Могила (вдруге, з 2 липня 1633 р. до квітня 1634 р.) — один з синів Симеона Могили, який був господарем Волощини з жовтня 1600 р. до червня 1601 р. і з липня 1601 р. до серпня 1602 р., а господарем Молдавії він був з 10 липня 1606 р. до 24 вересня 1607 р.

⁷⁴ Михаїл Федорович Романов.

⁷⁵ Слово «дунай» означає розлив води. Вислів «где Ніпр упадає в дунай» слід розуміти так, що місце для будівництва фортеці Кодак було обрано там, де Дніпро широко розливається по рівнині.

⁷⁶ Це був Сулима Іван Михайлович. Побудовану поляками в липні 1635 р. фортецю Кодак Сулима зруйнував у серпні того ж року.

⁷⁷ Мабуть ці події відбулися 11 серпня 1635 р., бо успішний піст (спасівка) починається 1 серпня, а свято успішної відмічається 15 серпня.

⁷⁸ Тобто з 17 на 18 квітня 1636 р.

⁷⁹ Йдеться про Анну Алоїзу Острозьку, дружину віленського воєводи Яна Кароля Ходкевича, яка була дочкою Олександра Василій-Костянтиновича Острозького, київського воєводи, і його дружини Анни, у дівочтві Костка. Одержавши від батька Яна Костки величезні володіння, в тому числі і місто Ярослав у Галичині, Анна Костка від назви цього міста іменувалася княжною ярославською.

⁸⁰ Перед святом трійці, яка в 1636 р. припадала на 12 червня.

⁸¹ Тут розповідається про Даниловича Станіслава, сина руського воєводи Яна Даниловича.

⁸² Дружина Томаша Замойського Катерина Олександрівна, княжна Острозька.

⁸³ В інших джерелах Василь Томашик називається Василем Томиленком.

⁸⁴ Перед святом пасхи, яка за римсько-католицьким календарем у 1638 р. починалася 4 квітня.

⁸⁵ На свято трійці, яка в 1638 р. припадала на 23 травня.

⁸⁶ Тут йдеться про події 1637 р., які автор літопису згадує за аналогією у зв'язку з пожежами 1638 р.

⁸⁷ Див. коментар 51.

⁸⁸ Свято трійці в 1640 р. припадало на 31 травня. День Костянтина і Єлени в цьому році дійсно був у четвер 21 травня.

⁸⁹ Тобто в один день: у православних 10 квітня за ст. ст., а у католиків 20 квітня за н. ст. Тут у зв'язках літопису трапилася плутанина в роках. Свято Георгія побідоносця, що відмічається 23 квітня, в 1643 р. дійсно припадало на неділю. Пасха ж «вкупі» була в 1642 р.

⁹⁰ Василій Лупул.

⁹¹ Час, коли відбулася битва під Жовтими Водами, в літописі зазначено неправильно. Військові дії між повсталими українськими козаками і польськими військами розпочалися ще за життя польського короля Владислава IV, а не через тиждень після його смерті, як про це сказано в літописі. Владислав IV помер 10 травня за ст. ст. Польське військо під командуванням М. Потоцького вирушило в похід на Україну 15 лютого 1648 р.

⁹² Заславський Владислав Домінік.

⁹³ Вишневецький Ієремія.

⁹⁴ Киселя Адама.

⁹⁵ Це відбувалося в лютому 1649 р.

⁹⁶ 30 червня.

С КРОЙНИКИ БЕЛЬСЬКОГО РЕЧІ ПОТРЕБНІ ВИБРАНІ (Острозький літописець)

⁹⁷ Початок будівництва стіни навкруги Вільна і відновлювання укріплень замку для оборони від татар відноситься до 1505 р.

⁹⁸ Вічовий дзвін було знято і відправлено в Новгород 13 січня 1510 р.

⁹⁹ Автор «Острозького літописця», користуючись «Хронікою» М. Бельського, дивився на події очима автора «Хроніки» і називав польські і литовські війська «нашими». Кількість втрат російського війська в літописі зазначено неправильно. М. Бельський свідчить, що вони становили 40.000 чоловік.

¹⁰⁰ Йдеться про одруження Іллі Острозького на покоївці польської королеви Бони Беаті, дочці коронного підскарбія Андрія Костелецького.

¹⁰¹ Йдеться про онука Костянтина Івановича Острозького Романа Острозького.

¹⁰² Костянтин Іванович Острозький.

¹⁰³ Польський король Сигізмунд II Август.

¹⁰⁴ Див. коментар 6.

¹⁰⁵ Острозький Василій Костянтин Костянтинович при хрещенні був названий Василієм. Костянтином його називали ім'ям батька по традиції.

¹⁰⁶ Костянтин Іванович Острозький.

¹⁰⁷ Тут у літописі трапилася помилка. Папа Климент VII, уклавши перемир'я з Карлом V, дав йому для розплати з військом 300.000 крон.

¹⁰⁸ Польське військо під командуванням коронного гетьмана Яна Тарновського 22 серпня 1531 р. під Обертиним розбило наголову військо молдавського господаря Петра IV Рареша (Петрила), який порушив мирні відносини з Польщею, вторгнувся влітку 1531 р. на Покуття, розгромив Коломию, Снятин, Тисменицю та ряд інших міст і дійшов до Галича.

¹⁰⁹ Йдеться про московського великого князя Василя III Івановича і про його сина Івана, майбутнього російського царя Івана IV Грозного.

¹¹⁰ Прагнучи прибрати до своїх рук всю Угорщину, турецький султан Сулейман II вступив 26 червня 1541 р. в Буду (Будзин). Вдова короля східної частини Угорщини Яна Заполія Ізабелла виїхала з міста, а її малолітній син Ян Сигізмунд потрапив до рук султана. Визнавши Яна Сигізмунда угорським королем, султан повернув його матері. Ізабелла разом з сином вернулася до Трансильванії (Семиграддя), яку турецький султан визнав за Яном Сигізмундом, і видав йому про це відповідний привілей. (Див. коментар 10).

¹¹¹ Події, описані під 1550 р., М. Бельський відносить на 1551 р.

¹¹² Стефан VII Томша, ставши господарем Молдавії, скарвав на смерть попереднього молдавського господаря-узурпатора Якова Василяки Геракліда.

¹¹³ Тут у літопису невдало викладено звістки «Хроніки» М. Бельського про битву під Невелем, в якій говориться, що сорокатисячне російське військо зазнало поразки, втративши убитими біля 7—8 тисяч чоловік.

¹¹⁴ Йдеться про козаків, які за звістками «Исторического собрания» С. Лукомського під 1566—1570 рр., «с вожжами своїми с Берулею, с Минком і Искоркою служили Польській республіці против Росії з немалою пользою».

¹¹⁵ Див. коментар 18.

¹¹⁶ Див. коментар 19.

¹¹⁷ Див. коментар 19.

¹¹⁸ Йдеться про козацького ватажка Сулгана П'ятигорця, що загинув у боротьбі проти татар, які вторглися на Волинь.

¹¹⁹ Йдеться про татар, які вторглися в українські області між 10 і 17 лютого, але не в 1577 р., як зазначено в літописі, а в 1578 р.

¹²⁰ Василій Костянтин Костянтинович Острозький.

¹²¹ Див. коментар 20.

¹²² Внаслідок неправильного викладу звісток «Хроніки» М. Бельського, втрати російської армії в літописі показано дуже перебільшеними. В «Хроніці» говориться, що двадцятитисячне російське військо зазнало поразки. За звістками лівонських літописців у битві під Кессю росіян загинуло 6.022 чоловік з загальної кількості 18.000 воїнів.

¹²³ Ян Замойський став великим гетьманом в 1581 р.

¹²⁴ Дата смерті Костянтина Василя Костянтиновича Острозького в літописі зазначена неправильно. Документи свідчать, що він називався в листі свого батька від 1 грудня 1592 р. до Львівського братства, як ще живий. Помер він не раніше 1595 р.

¹²⁵ Див. коментар 26.

¹²⁶ Наближеність автора «Острозького літописця» до князів Острозьких, зокрема до Василя Костянтина Острозького, у якого Северин Наливайко перебував на службі, зумовила негативне ставлення літописця до Наливайка, як керівника антифеодального повстання, що поширилося також на володіння Острозьких.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Е. М. Жуков*. В. И. Ленин и понятие «эпохи» в мировой истории. *М. В. Печкина*. В. И. Ленин как историк революционного движения России. *М. И. Семиряга*. Усиление военно-политического кризиса в Германии в последние месяцы второй мировой войны. *Ю. Ю. Фолин*. Украинская общественность и восстание в Герцоговине в Боснии в 1875—1876 гг. *Вопросы методологии и методики исследований*. *В. В. Косолапов*. Некоторые методологические вопросы моделирования исторического процесса. *А. Ф. Килунов*. О природе исторического факта. Сообщения. *М. В. Коваль*. Роль социалистической культуры в идейной мобилизации трудящихся Украины в начальный период Великой Отечественной войны. *П. С. Свитко, С. И. Комарницкий*. Борьба против фашистских оккупантов на Буковине в 1941—1944 гг. *Ю. В. Бабко*. Из истории партийного строительства на Украине в 1935—1936 гг. *М. Т. Сидорчук*. К вопросу о количестве большевистских организаций и групп на Украине в период первой мировой войны (июль 1914 г.—февраль 1917 г.) Обсуждение. Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *E. M. Zhukov*. V. I. Lenin and the Notion of «Epoch» in World History. *M. V. Nechkina*. V. I. Lenin as a Historian of the Revolutionary Movement in Russia. *M. I. Semiryaga*. Strengthening of the Military-Political Crisis in Germany During the Last Months of the Second World War. *U. U. Fomin*. Ukrainian Community and the Uprising in Herzegovina and Bosnia in 1875—1876. *The Questions of Methodology and Method Investigations*. *V. V. Kosolapov*. Certain Methodological Questions of the Shaping of Historical Process. *A. F. Kilunov*. About the Nature of Historical Fact. Communications. *M. V. Koval*. The Role of Socialist Culture in the Ideological Mobilisation of the Working People of the Ukraine in the Initial Period of the Great Patriotic War. *P. S. Svitko, S. I. Komarnitsky*. The Struggle Against the Fascist Occupationists in Bukovyna in 1941—1944. *U. V. Babko*. From History of the Party Structure in the Ukraine in 1935—1936. *M. T. Sidorchuk*. Concerning the Question of the Quantity of the Bolshevik Organisations in the Ukraine in the Period of the First World War (July 1914—February 1917). Discussion. Notes. Aid to the Teacher of History. Concerning the History of Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Supplements.